

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

УДК 373.5.015.31:172.15:355.233.2

МАГІЛІН Олексій Владиславович

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ
УЧНІВ ЛІЦЕЇВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ
ПІДГОТОВКОЮ**

Галузь знань 01 Освіта/Педагогіка

Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Олексій МАГІЛІН

Науковий керівник: **Анна БОЯРСЬКА-ХОМЕНКО**, доктор педагогічних наук, професор

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Магілін О.В. Формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2026.

Дослідження спрямоване на вивчення процесу формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Обґрунтування актуальності теми спирається на те, що в умовах реальних змін в українському суспільстві, зумовлених тривалими безпековими загрозами і досвідом повномасштабної війни, питання громадянської зрілості молоді виходить за межі декларативних підходів і набуває практичного значення. Водночас нині спостерігається вплив інформаційного середовища, що продукує суперечливі ціннісні орієнтири, ускладнює процес становлення цілісної громадянсько-патріотичної позиції підлітків. У цьому контексті ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою виконують специфічну функцію і поєднують освітній процес з елементами допрофесійної військової соціалізації.

Доцільність вивчення проблеми формування громадянсько-патріотичної позиції зумовлена вимогами державної освітньої і безпекової політики, зокрема Закону України «Про освіту» (2017), Закону України «Про повну загальну середню освіту» (2020), Державного стандарту базової середньої освіти (2020), Державного стандарту профільної середньої освіти (2024), Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (2018), Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022), Національній молодіжній стратегії до 2030 року (2021).

У першому розділі з'ясовано стан наукового розроблення досліджуваної проблеми. Установлено, що в наукових публікаціях висвітлено окремі теоретико-методологічні аспекти формування і розвитку громадянської компетентності, історико-педагогічний і компаративний контексти, особливості громадянського та патріотичного виховання в закладах освіти різних типів, у тому числі військових, проблеми національно-патріотичного виховання в умовах сучасних викликів, зокрема в умовах війни, а також практичні аспекти.

Проведено дефінітивний аналіз основних понять дослідження, зокрема таких термінів як «патріотизм», «громадянськість», «громадянська компетентність», «громадянська позиція», «громадянсько-патріотична позиція», «ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою», «учні ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою», «громадянсько-патріотична позиція учнів ліцею з посиленою військово-патріотичною підготовкою».

Визначено структуру громадянсько-патріотичної позиції, яка складається з когнітивно-світоглядного, ціннісно-мотиваційного, емоційно-оцінного, нормативно-поведінкового та соціально-діяльнісного компонентів. Науково обґрунтовано педагогічні умови формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

У другому розділі на основі розробленої структури громадянсько-патріотичної позиції уточнено критерії, показники і рівні (низький, середній, достатній, високий) сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Експериментально перевірено ефективність обґрунтованих педагогічних умов шляхом організації та проведення трьох послідовних етапів педагогічного експерименту: констатувальний, формувальний, контрольний.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що переважають середній і достатній рівні сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів за всіма визначеними критеріями, що доводить доцільність впровадження в освітній процес визначених педагогічних умов. На формувальному етапі було забезпечено їх реалізацію:

- реалізація першої педагогічної умови передбачала посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею через підвищення усвідомлення педагогами значущості відповідного результату, оновлення змісту освітніх компонентів і інтеграцію цієї проблематики в навчальну, позакласну та військово-фізичну підготовку, а також насичення освітнього простору відповідними символами, традиціями й комунікативними практиками;
- друга педагогічна умова передбачала організацію партнерської взаємодії з представниками сектору безпеки і оборони, державних установ і громадських організацій через налагодження безпосередньої комунікації, проведення спільних занять, просвітницьких заходів і профорієнтаційних зустрічей;
- третя педагогічна умова полягала в забезпеченні набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності шляхом їх системного залучення до соціально значущої, волонтерської, проєктної та меморіально-пошукової діяльності;
- четверта педагогічна умова була спрямована на стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду через організацію рефлексивно-аналітичної діяльності під час і після участі в заходах, а також розвиток самооцінювання.

Результати, отримані на контрольному етапі експерименту, засвідчили позитивну динаміку за всіма критеріями, а саме зменшення частки учнів з початковим рівнем і зростання з достатнім та високим. За ціннісно-мотиваційним критерієм посилювалися громадянська ідентичність і мотивація до служіння державі. За когнітивно-світоглядним підвищився рівень

відповідних знань. За поведінково-діяльнісним критерієм зросла активність учнів у громадській і волонтерській діяльності, рівень відповідальності та здатність до командної взаємодії. За рефлексивним критерієм відзначено розвиток здатності до самоаналізу, оцінювання власних дій і прийняття відповідальних рішень.

Достовірність отриманих результатів було підтверджено шляхом статистичної обробки даних з використанням критерію узгодженості Пірсона (χ^2) за кожним з визначених критеріїв, що дозволило встановити статистично значущі відмінності між показниками на різних етапах експерименту.

Узагальнення результатів педагогічного експерименту та перевірка висунутої гіпотези дали підстави констатувати її підтвердження. Встановлено, що впровадження обґрунтованих педагогічних умов сприяє позитивній динаміці формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою за ціннісно-мотиваційним, когнітивно-світоглядним, поведінково-діяльнісним і рефлексивним критеріями.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження виражається у тому, що:

вперше надано авторське визначення основного поняття дослідження, а саме громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцею з посиленою військово-патріотичною підготовкою як інтегральної особистісної характеристики ліцеїстів, що відображає сформованість їх громадянських і патріотичних цінностей, переконань, почуттів і морально-вольових якостей та виявляється у свідомому ставленні до держави і суспільства, правових норм, готовності до відповідальної поведінки, активної участі в суспільному житті, прийнятті обґрунтованих рішень і реалізації власних переконань у конкретних вчинках, спрямованих на благо, захист і розвиток України, а також у прагненні до майбутньої професійної діяльності у секторі безпеки і оборони; науково обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні

умови формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, а саме: *посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею* (реалізація наскрізної ідеї формування громадянсько-патріотичної позиції через усі компоненти освітнього процесу та забезпечення її інтеграції з виховною, військово-фізичною і соціально-психологічною складовими підготовки учнів); *організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки й оборони* (зустрічі з військовослужбовцями, ветеранами, волонтерами, представниками громадських і благодійних організацій, органів державної влади, засобів масової інформації для формування ціннісних орієнтацій і громадянської відповідальності учнів); *набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності* (залучення до соціально значущих заходів, волонтерської діяльності, проєктної роботи, створення «книг пам'яті», участь у меморіальних та громадських ініціативах тощо); *стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності* (проведення рефлексивних бесід та обговорень після заходів, написання есе та щоденників вражень, участь у колективному аналізі виконаних проєктів, самооцінювання власної участі в діяльності, обговорення морально-етичних ситуацій і прийнятих рішень тощо).

удосконалено: діагностичний апарат для з'ясування рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою (ціннісно-мотиваційний, когнітивно-світоглядний, поведінково-діяльнісний, рефлексивно-оцінний критерії), відповідних їм показників та характеристики рівнів (початковий, середній, достатній і високий);

конкретизовано суть понять «патріотизм», «громадянськість», «громадянська позиція», «громадянська компетентність», «громадянське виховання», «громадянсько-патріотична позиція»; структуру громадянсько-

патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою;

подальшого розвитку набули питання систематизації та узагальнення наукових підходів до формування громадянсько-патріотичної позиції здобувачів освіти.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що:

- розроблено рекомендації для педагогічних працівників ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою щодо формування громадянсько-патріотичної позиції учнів у процесі навчальної, виховної та військово-профільної підготовки;
- оновлено зміст окремих навчальних дисциплін (історія України, захист України, громадянська освіта, початкова військова підготовка, правознавство) і виховних заходів з урахуванням наскрізної ідеї формування громадянсько-патріотичної позиції та її інтеграції з військово-фізичною і соціально-психологічною складовими підготовки ліцеїстів;
- розроблено комплекс практико орієнтованих занять, тренінгів, виховних заходів і проєктів (волонтерських ініціатив, громадянських акцій, створення «книг пам'яті», участі в меморіальних заходах), спрямованих на набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності;
- удосконалено методи і форми організації освітнього процесу в ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою, зокрема впроваджено рефлексивні практики (обговорення, есе, самооцінювання, аналіз діяльності), що забезпечують усвідомлення учнями власного досвіду та формування відповідальної громадянської поведінки;
- розроблено діагностичний інструментарій для оцінювання рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів, який може бути використаний у практиці роботи закладів освіти відповідного типу.

Ключові слова: громадянсько-патріотична позиція, громадянська освіта, патріотичне виховання, громадянське виховання, громадянська

компетентність, громадянськість, патріотизм, середня освіта, ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою, учні, учні ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, ліцеїсти, виховний потенціал освітнього простору, позакласна виховна робота, виховна діяльність.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті у фахових виданнях України, у яких відображено основні результати досліджень

1. Магілін О. В. Передумови відкриття професійних закладів середньої освіти з посиленою військовою підготовкою у Латвії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2022. № 52. С. 126–136. <https://doi.org/10.34142/23128046.2022.52.12>
2. Боярська-Хоменко А.В., Магілін О. В. Освітнє середовище ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою як чинник становлення громадянсько-патріотичної позиції старшокласників. *Інноваційна педагогіка*, 2025. Вип. 86. Т. 21. С. 173-177. <https://doi.org/10.32782/ip/86.1.32>
3. Боярська-Хоменко А. В., Магілін О. В. Складники формування громадянсько-патріотичної позиції старших підлітків у Латвії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2026. № 60. С. 51–66. <https://doi.org/10.34142/23128046.2026.60.03>
4. Магілін О. В. Критерії сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. *Перспективи та інновації науки*, 2026. № 3. С. 898-908. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-3\(61\)-898-908](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-3(61)-898-908)

Наукові публікації, у яких відображено апробацію результатів дослідження

5. Магілін О. В. Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді у державній гімназії-інтернаті з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус». *Дидакал : часопис* : матеріали

Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст», 16–17 лист. 2021 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 203-205

6. Магілін О. В. Система закладів військової освіти Латвії. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 20–21 травня 2022 р.) / за ред. Боярської-Хоменко А. В. ; Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2022. С. 351-354.

7. Магілін О. В., Крокун-Баранова А. П. Морально-етичне виховання майбутніх військовослужбовців. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті* : міжнар. період. зб. наук. пр. / за заг. ред. В. П. Бабича, Ю. Д. Бойчука, Л. С. Рибалко, О. М. Хвостиченка. Харків : ВННОТ, 2022. Вип. 4. С. 385-387. ISSN 2708-4809

8. Магілін О. В. Підвищення кваліфікації офіцерів-вихователів закладів освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою у воєнний час. *Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи* : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 8-9 червня 2023 р.); редкол.: А. В. Боярська-Хоменко, В. М. Білик, О. М. Друганова, С. Є. Лупаренко, Т. М. Твердохліб, Л. А. Штефан / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2023. С. 83-86

9. Магілін О. В. Компоненти виховного процесу в Кадетському корпусі. *Тенденції та виклики сучасної освіти*. Дайджест стендових доповідей, презентованих під час «MeetUp 011» онлайн зі здобувачами другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, гарантими, представниками груп забезпечення ОПП і ОНП галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки. Укладач: Боярська-Хоменко А. Харків, 2023. С. 29

10. Магілін О. В. Освітні пропозиції Латвійської військової академії. *Інновації педагогічної освіти*. Дайджест стендових доповідей, презентованих під час «Meetup 011» онлайн зі здобувачами другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, гарантами, представниками груп забезпечення ОПП і ОНП галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки. Укладач: Боярська-Хоменко А. Харків, 2023. С. 19

11. Крокун-Баранова А. П., Магілін О. В Система виховання старших підлітків у закладах освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 16-18 березня 2023 року. С. 807-809

12. Магілін О. Виховання громадянсько-патріотичних цінностей у старшокласників військових ліцеїв: труднощі та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми розвитку військової освіти і науки: шляхи їх вирішення*. Київ: НУОУ, 2025. С. 81-84

13. Магілін О. В. Формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою як елемент неперервної освіти особистості. *Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи*. Харків, 2025. С. 40-44.

ABSTRACT

Mahilin O.V. Formation of the Civic-Patriotic Position of Students of Lyceums with Enhanced Military and Physical Training. – Qualifying scientific work submitted as a manuscript.

Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Specialty 011 Educational and Pedagogical Sciences. H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2026.

The research aims to examine the process of forming the civic-patriotic position of students at lyceums with enhanced military and physical training.

The relevance of the study is grounded in the fact that, under the conditions of profound transformations in Ukrainian society caused by prolonged security threats and the experience of full-scale war, the issue of young people's civic maturity has moved beyond declarative approaches and acquired practical significance. At the same time, the contemporary information environment generates contradictory value orientations, which complicates the development of a coherent civic-patriotic position among adolescents. In this context, lyceums that provide enhanced military and physical training serve a specific function by combining the educational process with elements of pre-professional military socialization.

The expediency of studying the problem of forming a civic-patriotic position is determined by the requirements of state educational and security policy, in particular the Law of Ukraine "On Education" (2017), the Law of Ukraine "On Complete General Secondary Education" (2020), the State Standard of Basic Secondary Education (2020), the State Standard of Specialised Secondary Education (2024), the Concept for the Development of Civic Education in Ukraine (2018), the Concept of National-Patriotic Education in the

Education System of Ukraine (2022), and the National Youth Strategy until 2030 (2021).

The first chapter clarifies the state of scientific development of the researched problem. It was established that scientific publications cover certain theoretical and methodological aspects of the formation and development of civic competence, historical-pedagogical and comparative contexts, peculiarities of civic and patriotic education in educational institutions of various types, including military institutions, issues of national-patriotic education under contemporary challenges, particularly in wartime conditions, as well as practical aspects.

A definitional analysis of the key concepts of the study was conducted, including such terms as “patriotism”, “citizenship”, “civic competence”, “civic position”, “civic-patriotic position”, “lyceum with enhanced military and physical training”, “students of lyceums with enhanced military and physical training”, and “civic-patriotic position of students of a lyceum with enhanced military-patriotic training”.

The structure of the civic-patriotic position was defined as comprising cognitive-worldview, value-motivational, emotional-evaluative, normative-behavioral, and social-activity components. The pedagogical conditions for forming the civic-patriotic position of students of lyceums with enhanced military and physical training were scientifically substantiated.

In the second chapter, based on the developed structure of the civic-patriotic position, the criteria, indicators, and levels (low, medium, sufficient, and high) of the formation of the civic-patriotic position of students of lyceums with enhanced military and physical training were specified.

The effectiveness of the substantiated pedagogical conditions was experimentally verified through the organization and implementation of three consecutive stages of the pedagogical experiment: the ascertaining stage, the formative stage, and the control stage.

The results of the ascertaining stage demonstrated that medium and sufficient levels of the formation of students’ civic-patriotic position

predominated across all defined criteria, thus confirming the expediency of implementing the identified pedagogical conditions into the educational process. During the formative stage, the implementation of these conditions was ensured as follows:

- the first pedagogical condition involved strengthening the civic-patriotic orientation of the lyceum educational environment through increasing teachers' awareness of the significance of the corresponding educational outcome, updating the content of educational components, integrating this issue into academic, extracurricular, and military-physical training, as well as enriching the educational environment with relevant symbols, traditions, and communicative practices;
- the second pedagogical condition provided for the organization of partnership interaction with representatives of the security and defense sector, state institutions, and public organizations through establishing direct communication, conducting joint classes, educational events, and career guidance meetings;
- the third pedagogical condition consisted of ensuring students acquired experience in civic-patriotic activities through their systematic involvement in socially significant, volunteer, project-based, and memorial-search activities;
- the fourth pedagogical condition was aimed at stimulating students' reflective understanding of their own experience through organizing reflective and analytical activities during and after participation in events, as well as developing self-assessment skills.

The results obtained at the control stage demonstrated positive dynamics across all criteria, namely a decrease in the proportion of students with an initial level and an increase in those with sufficient and high levels. According to the value-motivational criterion, civic identity and motivation to serve the state were strengthened. According to the cognitive-worldview criterion, the level of relevant knowledge increased. According to the behavioral-activity criterion, students' participation in civic and volunteer activities, their level of

responsibility, and their ability for teamwork increased. According to the reflective criterion, the development of students' capacity for self-analysis, evaluation of their own actions, and responsible decision-making was observed.

The reliability of the obtained results was confirmed through statistical data processing using Pearson's chi-square test (χ^2) for each of the defined criteria, which made it possible to establish statistically significant differences between indicators at different stages of the experiment.

The generalization of the results of the pedagogical experiment and the verification of the proposed hypothesis provided grounds for confirming it. It was established that the implementation of the substantiated pedagogical conditions contributes to positive dynamics in the formation of the civic-patriotic position of students of lyceums with enhanced military and physical training according to the value-motivational, cognitive-worldview, behavioral-activity, and reflective criteria.

The scientific novelty of the research results is expressed in the following:

for the first time, the author's definition of the main concept of the study was proposed, namely the civic-patriotic position of students of a lyceum with enhanced military-patriotic training as an integral personal characteristic of lyceum students, reflecting the formation of their civic and patriotic values, beliefs, feelings, and moral-volitional qualities and manifested in a conscious attitude towards the state and society, legal norms, readiness for responsible behaviour, active participation in public life, making informed decisions, and implementing personal convictions in concrete actions aimed at the welfare, protection, and development of Ukraine, as well as in aspirations towards future professional activity in the security and defence sector;

the pedagogical conditions for forming the civic-patriotic position of students of lyceums with enhanced military and physical training were scientifically substantiated and experimentally verified, namely: strengthening the civic-patriotic orientation of the lyceum educational environment (implementation of the cross-cutting idea of forming a civic-patriotic position

through all components of the educational process and ensuring its integration with educational, military-physical, and socio-psychological components of students' training); organisation of partnership interaction with civil society actors and the security and defence sector (meetings with military personnel, veterans, volunteers, representatives of public and charitable organisations, state authorities, and mass media to form students' value orientations and civic responsibility); acquisition by students of experience in civic-patriotic activities (involvement in socially significant events, volunteer activities, project work, creation of "Books of Memory", participation in memorial and civic initiatives, etc.); stimulation of students' reflective understanding of their own civic-patriotic experience (conducting reflective discussions after events, writing essays and reflection journals, participation in collective analysis of completed projects, self-assessment of personal participation, discussion of moral and ethical situations and decisions made, etc.).

The following aspects were improved:

the diagnostic tools for determining the levels of formation of the civic-patriotic position of students of lyceums with enhanced military and physical training (value-motivational, cognitive-worldview, behavioral-activity, and reflective-evaluative criteria), the corresponding indicators, and the characteristics of the levels (initial, medium, sufficient, and high);

the essence of the concepts "patriotism", "citizenship", "civic position", "civic competence", "civic education", and "civic-patriotic position", as well as the structure of the civic-patriotic position of students of lyceums with enhanced military and physical training, was specified;

issues related to the systematization and generalization of scientific approaches to the formation of the civic-patriotic position of learners received further development.

The practical significance of the research results lies in the following:

- recommendations were developed for teaching staff of lyceums with enhanced military and physical training regarding the formation of students' civic-

patriotic position in the process of academic, educational, and military-specialized training;

- the content of certain academic disciplines (History of Ukraine, Defense of Ukraine, Civic Education, Initial Military Training, and Law Studies) and educational activities was updated, taking into account the cross-cutting idea of forming a civic-patriotic position and its integration with military-physical and socio-psychological components of lyceum students' training;

- a set of practice-oriented classes, training sessions, educational activities, and projects (volunteer initiatives, civic campaigns, creation of "Books of Memory", participation in memorial events) aimed at enabling students to gain experience in civic-patriotic activities was developed;

- methods and forms of organizing the educational process in lyceums with enhanced military and physical training were improved, in particular through the introduction of reflective practices (discussions, essays, self-assessment, activity analysis), ensuring students' awareness of their own experience and the formation of responsible civic behavior;

- diagnostic tools for assessing the levels of formation of students' civic-patriotic position were developed, which may be used in the practical work of educational institutions of the corresponding type.

Keywords: civic-patriotic position, civic education, patriotic education, civic upbringing, civic competence, citizenship, patriotism, secondary education, lyceum with enhanced military and physical training, students, students of lyceums with enhanced military and physical training, lyceum students, educational potential of the educational environment, extracurricular educational work, educational activity.

SCIENTIFIC PAPERS WHICH INCLUDE THE MAIN RESULTS OF THE THESIS

**Scientific papers published in specialised academic journals of
Ukraine reflecting the main results of the research**

1. Mahilin, O. V. (2022). Peredumovy vidkryttia profesiinykh zakladiv serednoi osvity z posylenoiu viiskovoiu pidhotovkoiu u Latvii [Preconditions for the establishment of specialised secondary educational institutions with enhanced military training in Latvia]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, 52, 126–136. <https://doi.org/10.34142/23128046.2022.52.12>
2. Boiarska-Khomenko, A. V., & Mahilin, O. V. (2025). Osvitnie seredovyshe litseiu z posylenoiu viiskovo-fizychnoiu pidhotovkoiu yak chynnyk stanovlennia hromadiansko-patriotychnoi pozytsii starshoklasnykiv [The educational environment of a lyceum with enhanced military and physical training as a factor in shaping the civic-patriotic position of senior pupils]. *Innovatsiina pedahohika*, 86(21), 173–177. <https://doi.org/10.32782/ip/86.1.32>
3. Boiarska-Khomenko, A. V., & Mahilin, O. V. (2026). Skladnyky formuvannia hromadiansko-patriotychnoi pozytsii starshykh pidlitkiv u Latvii [Components of the formation of the civic-patriotic position of older adolescents in Latvia]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, 60, 51–66. <https://doi.org/10.34142/23128046.2026.60.03>
4. Mahilin, O. V. (2026). Kryterii sformovanosti hromadiansko-patriotychnoi pozytsii uchniv litseiv z posylenoiu viiskovo-fizychnoiu pidhotovkoiu [Criteria for the formation of the civic-patriotic position of students of lyceums with enhanced military and physical training]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*, 3, 898–908. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-3\(61\)-898-908](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-3(61)-898-908)

Scientific publications reflecting the approbation of the research findings

5. Mahilin, O. V. (2021). Kontseptsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi u derzhavnii himnazii-internati z posylenoiu viiskovo-fizychnoiu pidhotovkoiu “Kadetskyi korpus” [Concepts of national-patriotic education of children and youth at the state boarding gymnasium with enhanced military and physical training “Cadet Corps”]. In *Dydaskal: proceedings of the All-Ukrainian scientific and practical conference with*

international participation “Transformations of Higher Pedagogical Education: Global and Ukrainian Contexts” (Poltava, 16–17 November 2021) (No. 22, pp. 203–205). Poltava.

6. Mahilin, O. V. (2022). Systema zakladiv viiskovoi osvity Latvii [The system of military educational institutions in Latvia]. In A. V. Boiarska-Khomenko (Ed.), *Psykhologo-pedahohichni problemy vyshchoi i serednoi osvity v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoriia i praktyka: proceedings of the VI International scientific and practical conference* (Kharkiv, 20–21 May 2022) (pp. 351–354). Kharkiv: H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University.

7. Mahilin, O. V., & Krokun-Baranova, A. P. (2022). Moralno-etychne vykhovannia maibutnikh viiskovosluzhbovtsiv [Moral and ethical education of future military personnel]. In V. P. Babych, Yu. D. Boichuk, L. S. Rybalko, & O. M. Khvostychenko (Eds.), *Dukhovno-intelektualne vykhovannia i navchannia molodi v XXI stolitti* (Vol. 4, pp. 385–387). Kharkiv: VNNOT. ISSN 2708-4809.

8. Mahilin, O. V. (2023). Pidvyshchennia kvalifikatsii ofitseriv-vykhovateliv zakladiv osvity z posylenoiu viiskovo-fizychnoiu pidhotovkoiu u voiennyi chas [Professional development of officer-educators of educational institutions with enhanced military and physical training during wartime]. In A. V. Boiarska-Khomenko et al. (Eds.), *Osvita doroslykh: svitovi tendentsii, ukraïnski realii ta perspektyvy: proceedings of the II International scientific and practical conference* (Kharkiv, 8–9 June 2023) (pp. 83–86). Kharkiv: H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University.

9. Mahilin, O. V. (2023). Komponenty vykhovnoho protsesu v Kadetskomu korpusi [Components of the educational process in the Cadet Corps]. In A. Boiarska-Khomenko (Comp.), *Tendentsii ta vyklyky suchasnoi osvity. Digest of poster presentations presented during “MeetUp 011” online* (p. 29). Kharkiv.

10. Mahilin, O. V. (2023). Osvitni propozyysii Latviiskoi viiskovoi akademii [Educational opportunities of the Latvian Military Academy]. In A. Boiarska-Khomenko (Comp.), *Innovatsii pedahohichnoi osvity. Digest of poster presentations presented during “MeetUp 011” online* (p. 19). Kharkiv.

11. Krokun-Baranova, A. P., & Mahilin, O. V. (2023). Systema vykhovannia starshykh pidlitkiv u zakladakh osvity z posylenoiu viiskovo-fizychnoiu pidhotovkoiu [The system of education of older adolescents in institutions with enhanced military and physical training]. In *Psykhologohopedahohichni problemy vyshchoi i serednoi osvity v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoriia i praktyka: proceedings of the VII International scientific and practical conference* (16–18 March 2023) (pp. 807–809).

12. Mahilin, O. V. (2025). Vykhovannia hromadiansko-patriotychnykh tsinnosti u starshoklasnykiv viiskovykh litseiv: trudnoshchi ta perspektyvy rozvytku [Education of civic-patriotic values among senior students of military lyceums: challenges and development prospects]. In *Aktualni problemy rozvytku viiskovoi osvity i nauky: shliakhy yikh vyrishennia* (pp. 81–84). Kyiv: National Defence University of Ukraine.

13. Mahilin, O. V. (2025). Formuvannia hromadiansko-patriotychnoi pozytsii uchniv litseiv z posylenoiu viiskovo-fizychnoiu pidhotovkoiu yak element neperervnoi osvity osobystosti [Formation of the civic-patriotic position of students of lyceums with enhanced military and physical training as an element of lifelong education]. In *Osvita doroslykh: svitovi tendentsii, ukraïnski realii ta perspektyvy* (pp. 40–44). Kharkiv.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ.....	33
1.1. Формування громадянсько-патріотичної позиції здобувачів освіти як предмет наукових досліджень.....	33
1.2. Дефінітивний аналіз основних понять дослідження.....	55
1.3. Структура громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.....	70
1.4. Обґрунтування педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.....	89
Висновки до розділу 1.....	108
Список використаних джерел до розділу 1.....	110
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ.....	129
2.1. Організація і методика проведення експериментальної роботи.....	129
2.2. Результати констатувального етапу експерименту.....	145
2.3. Реалізація педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою	167
2.4. Аналіз результатів дослідження.....	191
Висновки до розділу 2.....	203
Список використаних джерел до розділу 2.....	207
ВИСНОВКИ.....	212
ДОДАТКИ.....	217

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах реальних змін в українському суспільстві, зумовлених тривалими безпековими загрозами і досвідом повномасштабної війни, питання громадянської зрілості молоді виходить за межі декларативних підходів і набуває практичного значення. Йдеться не лише про знання державних символів, історичних фактів, а й про сформовану систему переконань, здатність до відповідальної поведінки, усвідомлення належності до політичної нації та готовність діяти в інтересах держави. Водночас нині спостерігається вплив інформаційного середовища, що продукує суперечливі ціннісні орієнтири, ускладнює процес становлення цілісної громадянсько-патріотичної позиції підлітків.

У цьому контексті ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою виконують специфічну функцію і поєднують освітній процес з елементами допрофесійної військової соціалізації. Очікування суспільства щодо їхніх випускників значно ширші за рівень фізичної чи дисциплінарної підготовки, маємо на увазі здатність до усвідомленого служіння державі, прийняття рішень у складних умовах, дотримання громадянських і моральних принципів. Водночас практики формування такої позиції часто залишаються фрагментарними або зосередженими на окремих заходах, без цілісного педагогічного підходу. Це створює розрив між суспільним запитом і реальними результатами освітнього процесу, що потребує системного наукового осмислення.

Доцільність вивчення проблеми формування громадянсько-патріотичної позиції зумовлена вимогами державної освітньої і безпекової політики, які визначають її як один із пріоритетних напрямів функціонування системи освіти. У Законі України «Про освіту» (2017) та Законі України «Про повну загальну середню освіту» (2020) закріплено орієнтацію освітнього процесу на формування громадянських компетентностей, відповідальності, поваги до прав і свобод людини, усвідомлення цінності державності та готовності діяти в інтересах

суспільства. Для ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою ці вимоги набувають прикладного змісту, оскільки передбачають не лише засвоєння знань, а й становлення стійких переконань і моделей поведінки, пов'язаних із майбутньою діяльністю у сфері безпеки й оборони.

У Державному стандарті базової середньої освіти (2020), Державному стандарті профільної середньої освіти (2024) громадянську і соціальну компетентності визначено як ключові результати навчання, що охоплюють сформованість національної ідентичності, здатність до відповідальної участі в суспільному житті та готовність до виконання громадянського обов'язку. У межах освітнього процесу ліцеїв військового спрямування це потребує перенесення акценту з окремих виховних заходів на системну організацію досвіду діяльності, у якому громадянсько-патріотична позиція виявляється через практику відповідальної поведінки, дисципліни і командної взаємодії.

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (2018) зазначено, що система громадянської освіти охоплює всі складники, рівні і ступені, стандарти освіти, заклади освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу з метою формування у них громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами сім'ї, за життя територіальної громади.

Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022) визначає патріотизм, національну свідомість і готовність до захисту держави як наскрізні результати освітнього процесу, що мають формуватися цілеспрямовано й послідовно. Це орієнтує педагогічну діяльність на поєднання ціннісного, когнітивного та поведінкового компоненту, що особливо значуще для середовища ліцеїв з посиленою

військово-фізичною підготовкою, де виховання пов'язане з підготовкою до виконання суспільно важливих функцій.

У Національній молодіжній стратегії до 2030 року (2021) розвиток молоді розглядають крізь призму її участі в державотворчих процесах, зміцненні громадянської стійкості та відповідальності за майбутнє країни. Наголос на готовності молодих людей до захисту держави, участі у відновленні країни і прийнятті рішень у складних умовах підсилює вимоги до результатів освітнього процесу в старшій школі. За цих орієнтирів підготовка учнів ліцеїв військового профілю потребує не лише організаційного й змістового забезпечення, а й науково обґрунтованих підходів до формування цілісної громадянсько-патріотичної позиції.

Зважаючи на викладене вище, можна констатувати, що дослідження проблеми формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою відповідає стратегічним орієнтирам державної політики у сфері освіти і безпеки.

Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчив, що окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядались у публікаціях науковців. Зокрема, теоретико-методологічні аспекти вивчали М. Баглай, Т. Грубі, О. Жаровська, Ю. Ївженко, Л. Кульбач, О. Попова, О. Притула, В. Сенько, І. Харитонova та ін. Історико-педагогічний контекст був фокусом наукових розвідок О. Бенци, П. Вербицької, С. Кучицького, С. Поліщук та ін. Серед праць компаративного характеру, у яких вивчено досвід зарубіжних країн, можна назвати роботи О. Башкір, Р. Зайця, Т. Золотаренко, А. Євсюкової, Т. Кравченко, М. Кузякіної, І. Сопівник, В. Фазана, Л. Штефан та ін. Громадянське та патріотичне виховання в закладах освіти різних типів, у тому числі військових, вивчали Н. Богомолова, С. Васильєва, Т. Гузевич, О. Жаровська, Р. Кузьменко, О. Лазоренко, Н. Макогончук, П. Пенцак, В. Рій, Л. Романишина, І. Сопівник, А. Тимко, О. Хома та ін. Національно-патріотичне виховання в умовах сучасних викликів, зокрема в умовах війни, досліджували Н. Безлюдна, Л. Зеленська, Н. Іванець, Л. Олійник,

Г. Пустовіт, І. Чернікова та ін. Практичні аспекти проблеми громадянського і патріотичного виховання розкрито в публікаціях О. Гевка, М. Зубалій, О. Кін, М. Ковби, О. Остапенко, Т. Твердохліб, М. Тимчик, Н. Скрипник та ін.

Незважаючи на достатню увагу науковців до досліджуваного феномена, у сучасній педагогічній думці залишаються нерозкритими питання формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

При цьому результати узагальнення даних, отриманих під час аналізу нормативно-правових актів, наукових публікацій та оцінки сучасного стану дослідження проблеми формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, дозволили виявити суперечності між:

- щораз вищими вимогами суспільства і держави до рівня сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою та недостатнім практичним забезпеченням досягнення цього результату в освітньому процесі;
- орієнтацією державної політики на формування в молоді активної громадянської позиції, оборонної свідомості, готовності до виконання конституційного обов'язку щодо захисту держави та недостатньою розробленістю педагогічних підходів до інтеграції цих складників у єдиний освітній процес ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою;
- значним виховним потенціалом освітнього середовища ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою щодо формування громадянської та патріотичної позиції учнів і відсутністю науково обґрунтованих технологій його цілеспрямованої реалізації.

Потреба у розв'язанні виявлених суперечностей, значущість проблеми формування громадянсько-патріотичної позиції учнів та недостатній рівень її наукової розробленості зумовили вибір теми дослідження, а саме:

«Формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складником комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри освітології та інноваційної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Науково-методичні засади розроблення й дисемінації освітніх інновацій: історико-педагогічний, теоретико-практичний, компаративний аспекти» (державний реєстраційний номер: 0126U001832 від 12.02.2026).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 11 від 22 листопада 2021 року) і уточнено (протокол № 8 від 20 вересня 2023 року).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати педагогічні умови формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою та експериментально перевірити їх ефективність.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати стан наукового розроблення проблеми дослідження, здійснити дефінітивний аналіз основних понять.
2. Визначити структуру громадянсько-патріотичної позиції й науково обґрунтувати педагогічні умови її формування.
3. Уточнити критерії, визначити показники й схарактеризувати рівні сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.
4. Експериментально перевірити ефективність обґрунтованих педагогічних умов.

Об'єкт дослідження – освітній процес ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на тому, що ефективність формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою підвищиться за умови реалізації в зазначених закладах освіти таких педагогічних умов, як от: посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею; організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки й оборони; набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності; стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду зазначеної діяльності.

Для досягнення поставленої мети і вирішення завдань дослідження було використано комплекс методів наукового пізнання:

теоретичні методи: аналіз, систематизація й узагальнення наукових джерел використано для з'ясування стану розробленості проблеми формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, уточнення суті базових понять дослідження; синтез дав змогу визначити структуру громадянсько-патріотичної позиції учнів, виокремити її складники і встановити взаємозв'язки між ними; порівняння, узагальнення та інтерпретація теоретичних положень і результатів емпіричних досліджень використано для обґрунтування педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів, уточнення критеріїв, визначення показників і характеристик рівнів її сформованості;

емпіричні методи: експертне оцінювання та ранжування експертних оцінок для обґрунтування педагогічних умов, інтерв'ювання, анкетування, письмове та усне опитування, педагогічне спостереження (пряме й опосередковане), бесіди, аналіз продуктів навчально-виховної діяльності учнів та освітньої практики (участь у проєктах, волонтерській діяльності,

соціальних ініціативах тощо), кейс-метод, коучинг, елементи тренінгу застосовано для діагностики рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи) забезпечив перевірку ефективності обґрунтованих педагогічних умов, а також дав змогу простежити динаміку змін досліджуваної якості та оцінити результати їх впровадження;

статистичні методи: методи математичної статистики застосовано для кількісної обробки результатів експериментальної роботи, зокрема використано критерій χ^2 Пірсона для перевірки статистичної значущості відмінностей між показниками контрольних та експериментальних груп, що дозволило підтвердити достовірність отриманих результатів;

методи таблично-графічного представлення результатів: візуалізація емпіричних даних у вигляді таблиць, діаграм і графіків використано для наочного подання результатів дослідження, виявлення тенденцій і порівняння динаміки рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів на різних етапах експерименту.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження виражається у тому, що:

вперше надано авторське визначення основного поняття дослідження, а саме громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцею з посиленою військово-патріотичною підготовкою як інтегральної особистісної характеристики ліцеїстів, що відображає сформованість їх громадянських і патріотичних цінностей, переконань, почуттів і морально-вольових якостей та виявляється у свідомому ставленні до держави і суспільства, правових норм, готовності до відповідальної поведінки, активної участі в суспільному житті, прийнятті обґрунтованих рішень і реалізації власних переконань у конкретних вчинках, спрямованих на благо, захист і розвиток України, а також у прагненні до майбутньої професійної діяльності у секторі безпеки і оборони; науково обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні

умови формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, а саме: *посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею* (реалізація наскрізної ідеї формування громадянсько-патріотичної позиції через усі компоненти освітнього процесу та забезпечення її інтеграції з виховною, військово-фізичною і соціально-психологічною складовими підготовки учнів); *організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки й оборони* (зустрічі з військовослужбовцями, ветеранами, волонтерами, представниками громадських і благодійних організацій, органів державної влади, засобів масової інформації для формування ціннісних орієнтацій і громадянської відповідальності учнів); *набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності* (залучення до соціально значущих заходів, волонтерської діяльності, проєктної роботи, створення «книг пам'яті», участь у меморіальних та громадських ініціативах тощо); *стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності* (проведення рефлексивних бесід та обговорень після заходів, написання есе та щоденників вражень, участь у колективному аналізі виконаних проєктів, самооцінювання власної участі в діяльності, обговорення морально-етичних ситуацій і прийнятих рішень тощо).

удосконалено: діагностичний апарат для з'ясування рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою (ціннісно-мотиваційний, когнітивно-світоглядний, поведінково-діяльнісний, рефлексивно-оцінний критерії), відповідних їм показників та характеристики рівнів (початковий, середній, достатній і високий);

конкретизовано суть понять «патріотизм», «громадянськість», «громадянська позиція», «громадянська компетентність», «громадянське виховання», «громадянсько-патріотична позиція»; структуру громадянсько-

патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою;

подальшого розвитку набули питання систематизації та узагальнення наукових підходів до формування громадянсько-патріотичної позиції здобувачів освіти.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що:

- розроблено рекомендації для педагогічних працівників ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою щодо формування громадянсько-патріотичної позиції учнів у процесі навчальної, виховної та військово-профільної підготовки;
- оновлено зміст окремих навчальних дисциплін (історія України, захист України, громадянська освіта, початкова військова підготовка, правознавство) і виховних заходів з урахуванням наскрізної ідеї формування громадянсько-патріотичної позиції та її інтеграції з військово-фізичною і соціально-психологічною складовими підготовки ліцеїстів;
- розроблено комплекс практико орієнтованих занять, тренінгів, виховних заходів і проєктів (волонтерських ініціатив, громадянських акцій, створення «книг пам'яті», участі в меморіальних заходах), спрямованих на набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності;
- удосконалено методи і форми організації освітнього процесу в ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою, зокрема впроваджено рефлексивні практики (обговорення, есе, самооцінювання, аналіз діяльності), що забезпечують усвідомлення учнями власного досвіду та формування відповідальної громадянської поведінки;
- розроблено діагностичний інструментарій для оцінювання рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів, який може бути використаний у практиці роботи закладів освіти відповідного типу.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка

про впровадження № 01/10-28 від 27.04.2026), Державного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський» (довідка про впровадження № 01/10-190 від 24.04.2026), Комунального закладу Харківський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою «Рятувальник» Харківської обласної ради (довідка про впровадження № 05-26/05 від 11.03.2026), Комунального закладу Харківський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою «Патріот» Харківської обласної ради (довідка про впровадження № 141 від 24.04.2026).

Результати та висновки, отримані в ході дослідження, можуть слугувати основою для оновлення змісту освітніх програм підготовки здобувачів першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів вищої освіти за спеціальністю А4 Середня освіта (за спеціалізаціями). Зокрема, їх доцільно використовувати для вдосконалення навчальних і робочих програм дисциплін з педагогіки і педагогічної практики, а також для розроблення й реалізації освітніх і виховних заходів, спрямованих на формування громадянсько-патріотичної позиції здобувачів освіти.

Узагальнені та систематизовані в процесі дослідження наукові положення і результати можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти для розвитку професійно значущих навичок і soft skills майбутніх учителів, зокрема громадянської відповідальності, критичного мислення, здатності до рефлексії та організації соціально значущої діяльності учнів, що є основою для формування загальних і фахових компетентностей. Крім того, отримані матеріали становлять наукову цінність для дослідників, які працюють у сфері педагогіки, громадянської освіти та виховання.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати, представлені в дисертації, автором отримано одноосібно й самостійно. У працях, опублікованих у співавторстві, здобувачеві належить обґрунтування змісту та значення морально-етичного виховання майбутніх військовослужбовців [7]; характеристика системи виховання старших підлітків у закладах освіти

з посиленою військово-фізичною підготовкою [11]; визначення ролі освітнього середовища ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою у становленні громадянсько-патріотичної позиції старшокласників [2]; аналіз складників формування громадянсько-патріотичної позиції старших підлітків у зарубіжному (латвійському) досвіді [3].

Апробація результатів дослідження здійснювалась у ході його обговорення на засіданнях кафедри освітології та інноваційної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (2021 – 2026 рр.).

Основні положення і результати дослідження було оприлюднено на наукових конференціях різних рівнів:

міжнародних: «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2022), «Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті» (Харків, 2022), «Європейський вектор розвитку вищої освіти України» (Полтава, 2023), «Освіта для ХХІ століття: виклики, проблеми, перспективи» (Суми, 2023), «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін» (Суми, 2024), «Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи» (Харків, 2024), «Роль педагогічної науки у формуванні гуманного суспільства» (Полтава, 2025), «Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи» (Харків, 2025);

всеукраїнських: «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст» (Полтава, 2021 р.), «Розвиток педагогічної науки і практики в умовах воєнного та повоєнного часу» (Київ, 2023), «Освіта дорослих в Україні та за кордоном: досягнення, виклики і перспективи розвитку» (Київ, 2024), «Актуальні проблеми розвитку військової освіти та науки: шляхи їх вирішення» (Київ, 2025), «Навички командотворення і як їх прокачати в освітньому процесі ВВНЗ» (Харків-Одеса, 2025);

регіональних: MeetUP «Тенденції та виклики в сучасній освіті» (Харків, 2023), круглий стіл «Актуальні проблеми психолого-педагогічного супроводу і соціальної адаптації осіб, які постраждали від війни» (Харків, 2024), круглий стіл «Мотивація здобувачів освіти до навчання як складова академічної доброчесності» (Харків, 2025).

Отримані в процесі наукового пошуку як теоретичні положення, так і фактичний матеріал апробовано автором під час професійної діяльності в Державному ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський» (м. Харків).

Публікації. Основний зміст та результати проведеного дослідження представлені у 13 наукових публікаціях (4 у співавторстві), із них – 4 статті у наукових фахових виданнях України, 7 тез доповідей у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій, 2 стендові доповіді.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається з анотацій українською й англійською мовами, вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел до кожного розділу (207 найменувань, з них 46 – іноземними мовами (англійська) і 15 додатків (на 48 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 265 сторінок, основний зміст викладено на 168 сторінках. Робота містить ілюстративний матеріал – 26 таблиць (на 9 сторінках), 22 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ

1.1. Формування громадянсько-патріотичної позиції здобувачів освіти як предмет наукових досліджень

Аналіз наукових джерел [4; 5; 15; 19; 25; 44; 51; 52; 65; 76; 86; 89; 103; 112; 108; 117; 121; 125] дозволив виокремити кілька основних напрямів дослідження проблеми формування громадянсько-патріотичної позиції здобувачів освіти: теоретико-методологічний, історико-педагогічний, порівняльно-педагогічний, освітньо-середовищний, соціально викликовий, практико орієнтований. Проаналізуємо роботи науковців за кожним із цих напрямів.

Серед робіт *теоретико-методологічного характеру* варто розглянути кандидатську дисертацію О. Попової, яка вивчала питання ролі та значення освіти у процесі формування громадянських якостей особистості, а також її залучення до системи суспільних відносин. Авторка розкрила педагогічні аспекти взаємозв'язку навчання та виховання й громадянського суспільства, зокрема обґрунтувала значення освітнього середовища як простору соціалізації, у якому формуються ціннісні орієнтації, громадянська свідомість і здатність до відповідальної поведінки. Дослідниця акцентує увагу на необхідності переходу від репродуктивних моделей навчання до таких, що забезпечують розвиток критичного мислення, діалогічної взаємодії та активної участі здобувачів освіти у суспільно значущій діяльності [103].

У дослідженні також висвітлено важливість організації освітнього процесу на засадах комунікативної взаємодії, що сприяє формуванню в учнів умінь аргументовано відстоювати власну позицію, брати участь у спільному обговоренні проблем та прийнятті рішень. Окремо підкреслено

роль мотивації як внутрішнього чинника громадянської активності, що має формуватися не через зовнішній примус, а через залучення здобувачів освіти до рефлексивної діяльності та практик співпраці [103].

У ході наукового пошуку з'ясовано, що в дисертації В. Сенька досліджено розвиток теоретико-методологічних засад громадянської освіти, розглянуто процес її інституціоналізації в сучасних демократичних суспільствах. Дослідник зосереджує увагу на комплексному характері громадянської освіти, виокремлюючи її основні структурні компоненти, серед яких названо моделі та типології громадянськості, ціннісні орієнтації, система знань, умінь і навичок, а також виокремлено методи навчання. Таке тлумачення дозволяє вивчати громадянську освіту як інтегровану педагогічну систему, у рамках якої реалізуються когнітивні, аксіологічні та поведінкові компоненти розвитку особистості [112].

У дослідженні також акцентується увага на визначальній ролі ціннісного компоненту, через який у здобувачів освіти формується орієнтація на демократичні принципи, такі як: свобода, рівність, права людини та соціальна справедливість. Водночас дослідник звертає увагу на значення компетентнісного підходу, за яким освіта у сфері громадянськості має бути орієнтована не тільки на набуття знань, але й на можливість їх застосування в реальних ситуаціях, на прийняття відповідальних рішень, на громадське життя та активну участь у ньому [112].

Важливо також відзначити той факт, що В. Сенько аргументує думку, що громадянська освіта реалізовується не лише в межах формальної освіти, а й через ширший простір, що охоплює позаурочну діяльність, участь у громадських ініціативах, взаємодію з інституціями громадянського суспільства тощо. Це суттєво доповнює ідею щодо ролі освітнього середовища як простору соціалізації, конкретизує механізми формування громадянськості через поєднання навчальної та виховної діяльності [112].

Окрім цього, В. Сенько обґрунтовує взаємозв'язок між рівнем освіти та громадянською активністю особистості, акцентуючи увагу на

когнітивному та етичному аспектах, що забезпечують розвиток критичного мислення, політичної грамотності та підтримку демократичних цінностей. Тобто, на переконання дослідника, громадянська освіта постає як один із ключових чинників формування політичної культури, що виявляється у здатності особистості до усвідомленої участі в суспільно-політичних процесах [112].

У контексті подальшого осмислення теоретико-методологічних засад громадянської освіти заслуговує на увагу дослідження Л. Кульбач, у якому розглянуто процес формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці. На відміну від попередньо проаналізованих підходів, дослідниця зосереджується на генезі та еволюції науково-педагогічних уявлень про громадянську освіту, що дозволяє простежити закономірності становлення її змісту, структури та функцій у вітчизняному освітньому просторі [67].

З'ясовано, що в роботі Л. Кульбач здійснено узагальнення поняттєво-термінологічного апарату, окреслено сутність ключових категорій, зокрема громадянської освіти як комплексної педагогічної системи, спрямованої на формування свідомого, відповідального громадянина. Цікавим у межах нашого дослідження є вивчення етапів формування концепції громадянської освіти, які виокремила авторка. Вона простежила еволюцію розвитку зазначеної концепції від емпіричного накопичення педагогічних ідей до їх теоретичного осмислення, методологічного обґрунтування та подальшої технологізації, що відображає поступовий перехід від декларативного рівня до практичної реалізації в освітньому процесі [67].

Особливу увагу в дисертації Л. Кульбач приділено періодизації розвитку громадянської освіти в Україні, що дозволило простежити зміни у її змісті від зародження концептуальних ідей громадянської освіти і громадянського виховання до артикулювання розуміння громадянської освіти як частини європейських освітніх стандартів. У цьому контексті дослідницею показано, що сучасні підходи до громадянської освіти

характеризуються орієнтацією на формування громадянської компетентності, розвиток правосвідомості, відповідальності та активної позиції, що реалізується через міждисциплінарний та інтегративний підходи [67].

Водночас дослідження Л. Кульбач доповнює результати попередніх наукових досліджень, зокрема воно уточнює питання системності громадянської освіти, конкретизуючи її методологічні засади через поєднання різних наукових підходів (системного, аксіологічного, компаративного та ін.) та принципів організації освітнього процесу. Це підтверджує думку про те, що процес формування громадянськості не є фрагментарним впливом окремих дисциплін, а є цілісно організованим педагогічним процесом, що охоплює всі рівні освіти і передбачає інтеграцію навчальної, виховної й позаурочної діяльності [67].

Результати дослідження органічно вплітаються в логіку попереднього аналізу, розширюючи уявлення про громадянську освіту як багаторівневу систему, що розвивається під впливом соціально-політичних трансформацій та освітніх реформ, і водночас конкретизують педагогічні механізми її реалізації через поетапне формування концепції, орієнтованої на розвиток громадянської компетентності, активної позиції та відповідальності здобувачів освіти.

Подальшу конкретизацію теоретичних засад громадянського становлення особистості здійснено у статті О. Притули про дослідження світогляду як духовної основи формування громадянськості. Автор розглядає світогляд як інтегративне утворення, що поєднує світовідчуття, світорозуміння та світосприйняття, і визначає його як ключовий чинник, від якого безпосередньо залежить рівень сформованості громадянської свідомості та активності. Особливу увагу автором приділено характеристиці світогляду сучасної людини, якому притаманні науковість, плюралістичність і здатність до критичного осмислення соціальної дійсності [106].

У межах цього дослідження доведено, що саме сформований світогляд забезпечує здатність особистості до усвідомленої громадянської діяльності, участі в публічному дискурсі та відстоювання власної позиції, що узгоджується з попередньо розглянутими положеннями щодо значення ціннісного і компетентнісного компонентів громадянської освіти. Водночас автор підкреслює важливість формування світогляду захисника Вітчизни, що ґрунтується на поєднанні знань, переконань, досвіду та усвідомлення відповідальності за державу [106]. Така позиція автора є особливо цінною в контексті нашої роботи і вивчення проблеми формування підготовки молоді до виконання громадянського і військового обов'язку. Порушені у статті питання поглиблюють розуміння внутрішніх, світоглядно-ціннісних механізмів формування громадянсько-патріотичної позиції, акцентуючи увагу на необхідності цілеспрямованого розвитку у здобувачів освіти системи переконань, що визначають їхню готовність до активної громадянської та суспільно значущої діяльності.

Розвиток означених положень у площині педагогічного осмислення проблеми представлено в дослідженні Ю. Ївженка та І. Харитоновой, у якому проаналізовано теоретичні засади громадянського виховання студентської молоді. Автори зосереджують увагу на визначенні педагогічних умов формування громадянської позиції здобувачів освіти, підкреслюючи значущість вікового етапу ранньої дорослості як сенситивного періоду для засвоєння громадянських цінностей, формування соціальної ідентичності та активної життєвої позиції [49].

У роботі також зазначено, що ефективність громадянського виховання значною мірою залежить від цілеспрямованої організації освітнього процесу, що має забезпечувати не лише передачу знань про громадянські норми й цінності, а й створення умов для самореалізації, соціальної активності та відповідального ставлення до суспільних процесів. Водночас звертається увага на наявні суперечності між суспільною потребою у формуванні активного громадянина та недостатнім рівнем науково-

педагогічного забезпечення цього процесу, що стримує досягнення очікуваних результатів [49].

Ціннісно-нормативний аспект громадянського виховання розкрито у дослідженні Т. Грубі та О. Жаровської, у якому обґрунтовано деонтологічні засади формування громадянськості учнів старших класів. Автори визначають їх як систему принципів і норм, що регулюють поведінку особистості, зокрема законність, дотримання прав і свобод людини, відповідальність, неупередженість і повагу до інших [27]. У структурі цих засад виокремлено особистісно-світоглядний і соціально-педагогічний компоненти, що забезпечують поєднання внутрішніх переконань із практикою соціальної взаємодії. При цьому акцент зроблено на ролі національних традицій як підґрунті формування обов'язку, моральної відповідальності та громадянської свідомості. Зазначений підхід конкретизує механізми становлення і розвитку громадянсько-патріотичної позиції, підкреслюючи значення нормативно-ціннісного регулювання поведінки і цілеспрямованого педагогічного впливу в старшому шкільному віці.

Установлено, що конкретизація змісту громадянсько-патріотичної позиції представлена у дослідженні М. Баглая, де розкрито її сутність і структурні компоненти в контексті підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів. Автор визначає громадянську позицію як інтегративне утворення, що поєднує систему знань про громадянськість, ціннісне ставлення до неї та готовність до реалізації у професійній діяльності, зокрема через виконання громадянського й військового обов'язку [3].

Варто зазначити, що автором виокремлено когнітивний, аксіологічний та поведінковий компоненти громадянської позиції, що забезпечують єдність знань, цінностей і діяльності особистості. Це узагальнює попередньо розглянуті положення щодо ролі світоглядних, ціннісних і діяльнісних чинників, надаючи їм чіткої структурної визначеності та критеріїв сформованості [3]. Окреслені положення є особливо значущими в

контексті нашого дослідження, оскільки дозволяють конкретизувати зміст громадянсько-патріотичної позиції через взаємозв'язок її складників і орієнтують на необхідність їх комплексного формування в освітньому процесі.

Історико-педагогічний контекст проблеми розкрито в дослідженні С. Поліщук та С. Кучинського, у якому проаналізовано розвиток громадянського виховання в Україні впродовж XIX–XX століть. Автори простежують еволюцію його змісту, акцентуючи увагу на трансформації ціннісних орієнтирів і виховних пріоритетів у різні історичні періоди [98].

Важливо підкреслити, що в роботі показано, що громадянське виховання традиційно розвивалося в тісному зв'язку з національно-патріотичним, яке було визначальним чинником формування громадянської позиції молоді. Особливу увагу приділено ролі моральних цінностей, національної свідомості та соціально-державних орієнтацій як основи становлення особистості в освітньому процесі [98].

Водночас автором розкрито динаміку змін у змісті громадянського виховання, зумовлених суспільно-політичними трансформаціями, а також окреслено чинники, що негативно впливали на рівень сформованості громадянської позиції дітей і молоді. Це дозволило розглядати розвиток громадянського виховання як складний, суперечливий процес, залежний від історичного контексту та державної освітньої політики [98]. Окреслені дослідником положення поглиблюють розуміння історичних витоків і закономірностей формування громадянсько-патріотичної позиції, підкреслюючи значення поєднання національно-патріотичних і громадянських цінностей у виховному процесі.

У ході наукового пошуку встановлено, що історико-педагогічний аналіз проблеми представлено в дисертації О. Бенци, присвяченій вивченню громадянського виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.). У роботі показано, що зміст і спрямованість громадянського виховання того часу визначалися

конкретними історичними умовами, зокрема процесами державотворення, демократизації освіти та національно-культурного відродження [6].

Дослідження засвідчує, що в означений період громадянське виховання на Закарпатті набуло системного характеру й розглядалось як обов'язковий складник навчально-виховного процесу, орієнтований на формування свідомого громадянина, який здатний розуміти свої права й обов'язки та брати участь у суспільному житті. Особливого значення у той час надавалось поєднанню громадянських і національно-патріотичних цінностей, серед яких провідними були свобода, відповідальність, державницький патріотизм і правова свідомість [6].

Важливим є й те, що в роботі розкрито не лише ідейні засади, а й практичні механізми реалізації громадянського виховання, зокрема через запровадження навчальних курсів, використання діяльнісних методів, розвиток учнівського самоврядування та залучення до суспільно значущої діяльності. О. Бенца робить висновок, що у досліджуваній нею період громадянське виховання вже мало ознаки цілісної педагогічної системи, що поєднувала зміст, форми та методи впливу на особистість [6]. Наведені положення доповнюють вітчизняний історико-педагогічний доробок, конкретизуючи регіональні особливості становлення громадянського виховання та демонструючи спадкоємність його ціннісних орієнтирів, що зберігають значущість у сучасній освіті.

Інший вимір проблеми конкретизовано в праці О. Притули, у якій розкрито зміст громадянського виховання з історичної точки зору. Автор доводить, що його основу становили поєднання патріотизму, героїзму, фізичної підготовки й духовної зрілості, що формувалися в умовах постійної загрози та необхідності захисту рідної землі. Наголошено, що виховання захисника Вітчизни в давнину мало комплексний характер і охоплювало як фізичний, так і ціннісно-світоглядний розвиток особистості [105]. Зазначені положення поглиблюють розуміння витоків громадянсько-патріотичного виховання, підкреслюючи історичну зумовленість поєднання

громадянськості, патріотизму та готовності до захисту держави, що зберігає свою актуальність у сучасних умовах.

Порівняльно-педагогічний контекст проблеми розкрито в дослідженні Т. Золотаренко, яка проаналізувала особливості реалізації змісту громадянської освіти у фаховій підготовці майбутніх учителів у європейському освітньому просторі, зокрема в університетах Королівства Норвегія. У роботі встановлено, що, попри спільне розуміння громадянської освіти як важливого чинника розвитку демократичного суспільства, європейські країни демонструють варіативність підходів до її впровадження, що зумовлено соціокультурними та політичними особливостями [45].

Проведений науковий аналіз показав, що норвезька модель громадянської освіти вирізняється системністю, практичною спрямованістю та орієнтацією на активну участь здобувачів освіти, а також реалізується через використання інтерактивних методів, проєктної діяльності, дискусій і моделювання демократичних процесів. При цьому важливу роль відіграє створення демократичного освітнього середовища, що забезпечує розвиток автономії, відповідальності й залучення до прийняття рішень [45].

Порівняння з вітчизняною практикою, проведене науковицею, засвідчує, що в Україні громадянська освіта має переважно теоретичну спрямованість і потребує посилення діяльнісного компоненту, розширення можливостей індивідуальної освітньої траєкторії та більш тісної інтеграції з реальним суспільним досвідом. У цьому контексті авторкою окреслено можливості імплементації конструктивних ідей зарубіжного досвіду, зокрема впровадження проєктно-орієнтованого навчання, розвитку демократичного освітнього середовища та посилення практичної складової підготовки. Наведені положення розширюють уявлення про шляхи формування громадянсько-патріотичної позиції, акцентуючи увагу на необхідності поєднання національного досвіду з ефективними європейськими практиками та адаптації їх до сучасних умов розвитку освіти в Україні [45].

Установлено, що порівняльно-педагогічний контекст означеної проблеми представлено в дослідженнях Р. Зайця та І. Сопівник, К. Тушко, які узагальнили досвід США. Це дозволило авторам простежити як системний, так і практико-орієнтований рівні реалізації громадянської освіти. Зокрема, у дисертації Р. Зайця проаналізовано особливості формування громадянської свідомості студентів у закладах вищої освіти США, де основним визначено поєднання теоретичної підготовки з практичною діяльністю, а також інтеграція громадянської освіти у зміст фахових дисциплін. Установлено, що освітній процес у ЗВО США ґрунтується на принципах свободи вибору, індивідуальної відповідальності та розвитку життєвих компетентностей (модель Liberal Arts), що забезпечує формування здатності до усвідомленої громадянської участі. Водночас, як переконує автор, важливу роль відіграє розвиток медіакомунікаційної компетентності та залучення до освітнього процесу практиків, що сприяє наближенню навчання до реальних умов функціонування демократичного суспільства [40].

Також у дослідженні І. Сопівник та К. Тушко увагу зосереджено на особливостях громадянського виховання учнів старших класів у США, де розглядають його як пріоритетний напрям освітньої політики, що має чітке нормативне закріплення та виражену практичну спрямованість. Наголошено на індивідуалізації виховного процесу, активному використанні сучасних освітніх технологій та орієнтації на формування громадянської активності через участь у самоврядуванні і суспільно значущій діяльності [117].

Проведений авторами порівняльно-педагогічний аналіз дозволив виокремити основні характеристики американської модулі громадянської освіти, зокрема її системність, інтегрованість у зміст освіти, практичну спрямованість та орієнтацію на формування активного громадянина через досвід діяльності. Водночас підкреслюється можливість творчого використання цього досвіду в українських закладах освіти за умови врахування національних особливостей освітньої системи та традицій

виховання. Узагальнення досвіду США доповнює попередньо розглянуті європейські підходи, розширюючи уявлення про ефективні моделі формування громадянсько-патріотичної позиції та акцентуючи увагу на необхідності посилення практичного складника, міждисциплінарності та зв'язку освіти з реальними суспільними процесами.

Важливим доповненням до порівняльно-педагогічного аналізу є дослідження Т. Кравченко, у якому розкрито особливості формування громадянської ідентичності студентів у системі вищої освіти Великої Британії. На відміну від попередньо розглянутих підходів, акцент у ньому зроблено на ідентифікаційному вимірі громадянськості, що розглядається як інтегративна характеристика особистості, пов'язана з усвідомленням приналежності до громадянської спільноти та готовністю до активної соціально-політичної діяльності [61].

Разом з тим варто зазначити, що в роботі обґрунтовано структуру громадянської ідентичності, яка складається з когнітивного, емоційно-ціннісного і праксеологічного компонентів, що забезпечують єдність знань, цінностей і діяльнісної реалізації. Визначальним є те, що дослідниця переконливо демонструє поєднання педагогіки громадянської залученості, критичної педагогіки та концепції дії, що орієнтують освітній процес на формування студента як активного суб'єкта суспільних змін [61].

Особливу увагу Т. Кравченко приділила організаційно-педагогічним умовам, серед яких провідними названо студентоцентрований підхід, залучення до суспільно значущої діяльності, партнерську взаємодію університетів із громадами, а також міждисциплінарну інтеграцію змісту освіти. На думку дослідниці, це забезпечує формування громадянської ідентичності не лише як системи переконань, а як практики соціальної участі та відповідальної поведінки. Узагальнення британського досвіду органічно доповнює американську модель, акцентуючи увагу на значенні ідентифікаційного компонента, громадянської залученості та діяльнісного

характеру освіти, що розширює уявлення про механізми формування громадянсько-патріотичної позиції в сучасному освітньому просторі [61].

У контексті нашої роботи цікавими є результати порівняльно-педагогічного аналізу, проведеного в дослідженні А. Євсюкової, яка громадянську освіту розглянула як чинник розвитку демократії на прикладі Республіки Польща та України. У роботі акцентовано увагу на взаємозв'язку між якістю громадянської освіти та рівнем громадянської активності, а також підкреслено її значення в подоланні пасивності й байдужості громадян [33].

Порівняльний аналіз засвідчує, що польська модель громадянської освіти характеризується системністю, послідовністю реалізації та тісним зв'язком із практикою демократичної участі, тоді як в Україні спостерігається переважання теоретичного компонента та недостатня узгодженість освітніх ініціатив. Водночас обґрунтовано необхідність удосконалення нормативно-правового забезпечення, координації та моніторингу впровадження громадянської освіти як цілісної системи [33].

Особливу увагу в роботі А. Євсюкової приділено сучасним тенденціям, зокрема розвитку цифрового виміру громадянської освіти, що відкриває додаткові можливості для формування громадянських компетентностей через використання онлайн-платформ, соціальних мереж і цифрових інструментів [33]. Узагальнення польського досвіду доводить необхідність системності, практичної спрямованості та інституційної підтримки громадянської освіти як умови ефективного формування громадянсько-патріотичної позиції.

Подальше розгортання порівняльно-педагогічного аналізу представлено через узагальнення досвіду Німеччини, висвітленого в працях М. Кузякіної та О. Башкір, В. Фазана, Л. Штефан. Звернення до цих досліджень зумовлене можливістю простежити еволюцію громадянського виховання в умовах різних політичних режимів та освітніх трансформацій, що дозволяє глибше зрозуміти закономірності його розвитку.

Проведений аналіз свідчить, що еволюція громадянської освіти в Німеччині має складний і суперечливий характер в умовах як лояльності до влади під час панування авторитарних режимів, так і в умовах становлення демократичної моделі, орієнтованої на розвиток критичного мислення, громадянської відповідальності та активної участі в суспільному житті. Установлено, що сучасний етап розвитку громадянської освіти в Німеччині характеризується переорієнтацією на формування громадянської компетентності через поєднання когнітивного, ціннісного та діяльнісного компонент [4; 66].

Особливу увагу науковці приділили методичним засадам реалізації громадянського виховання, зокрема використанню дискусій, проєктної діяльності, кооперативного навчання та організації демократичної взаємодії в освітньому середовищі. При цьому в зазначених роботах підкреслюється значення принципів проблемності, орієнтації на учня та практичної спрямованості навчання як умов ефективного формування громадянської компетентності [4; 66].

Узагальнення німецького досвіду доповнює попередньо розглянуті моделі, акцентуючи увагу на залежності змісту громадянської освіти від суспільно-політичного контексту та підтверджуючи провідну роль діяльнісного підходу, демократичної взаємодії і розвитку критичного мислення у формуванні громадянсько-патріотичної позиції [4; 66].

Освітньо-середовищний контекст проблеми розкрито в дослідженні Н. Богомолової, присвяченому формуванню рис громадянськості старшокласників в умовах полікультурного регіону. У цій роботі громадянськість розглянуто як інтегративну властивість особистості, що формується в процесі соціалізації та проявляється через систему цінностей, почуттів, переконань і поведінкових установок, пов'язаних із усвідомленням прав, обов'язків і відповідальності перед суспільством [9].

Особливу увагу зосереджено на ролі освітнього середовища як визначального чинника формування громадянсько-патріотичних якостей,

зокрема в умовах полікультурності, що розглядається як простір взаємодії різних культурних ідентичностей. Обґрунтовано, що саме в такому середовищі відбувається інтенсивне формування громадянської ідентичності, толерантності, відповідальності та здатності до міжкультурної взаємодії, що є важливими складниками громадянської позиції [9].

У дослідженні визначено структурні компоненти громадянськості (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний і рефлексивний), що формуються у взаємозв'язку та забезпечують цілісність розвитку особистості. Водночас акцент зроблено і на реалізації педагогічних умов, що забезпечують ефективність цього процесу, зокрема на організації взаємодії між учасниками освітнього процесу, поєднанні традиційних та інтерактивних методів навчання, а також залученні учнів до практико-орієнтованої діяльності [9].

Результати дослідження Н. Богомолової конкретизують значення освітнього середовища як багатовимірному простору формування громадянсько-патріотичної позиції, у якому поєднуються соціокультурні, педагогічні та діяльнісні чинники, що забезпечують розвиток активної, відповідальної і соціально залученої особистості.

Проведений науковий пошук довів, що конкретизацію освітньо-середовищного підходу з урахуванням сучасних суспільних умов представлено в дисертації Т. Грузевич, яка відстежила особливості громадянського виховання учнів старших класів на основі національних традицій. У роботі громадянське виховання визначено як цілісний педагогічний процес взаємодії учнів і педагогів, спрямований на формування комплексу особистісних якостей, що відображають громадянську позицію, зокрема патріотизм, громадянську свідомість, відповідальність, активність і національну ідентичність [28].

Важливо, що дослідницею не лише уточнено зміст ключових понять, а й обґрунтовано структурно-функціональну модель громадянського виховання, що охоплює мету, підходи, принципи, зміст, форми, методи,

критерії та результат цього процесу. Особливу увагу приділено визначенню педагогічних умов, а саме: спрямування змісту освітнього процесу на засвоєння національних традицій та їх громадянського потенціалу, поєднання традиційних та інноваційних технологій, активізація позакласної діяльності, розвиток громадянської культури педагогів. Реалізація цих умов в освітньому процесі передбачає широке використання активних та інтерактивних форм роботи, зокрема проєктів, тренінгів, дискусій, зустрічей із представниками громадськості та учасниками суспільно значущих подій [28].

Розвиток означених положень у напрямі системного педагогічного осмислення проблеми представлено в дисертації П. Вербицької, присвяченій громадянському вихованню учнівської молоді в закладах загальної середньої освіти. У дослідженні обґрунтовано структуру громадянської компетентності як цілісного інтегративного утворення, що поєднує когнітивні, ціннісні та діяльнісні компоненти. Це узагальнює попередньо розглянуті положення щодо багатокomпонентності громадянсько-патріотичної позиції та конкретизує її зміст у межах компетентнісної парадигми освіти [18].

Особливу увагу в роботі приділено визначенню принципів конструювання змісту громадянського виховання, а також характеристиці форм і методів його реалізації в освітньому процесі. Обґрунтовано соціально-педагогічні умови, що забезпечують ефективність цього процесу, зокрема цілісність виховного впливу, поєднання урочної та позаурочної діяльності, залучення учнів до соціально значущої активності [18].

Важливим результатом дослідження П. Вербицької є розроблення моделі громадянського виховання учнівської молоді, що передбачає поетапну і наскрізну реалізацію в структурі навчально-виховного процесу. Експериментальна перевірка підтвердила її ефективність, що дозволяє розглядати запропоновані підходи як науково обґрунтовану основу

організації громадянського виховання в закладах загальної середньої освіти [18].

Освітньо-середовищний контекст проблеми розкрито також у дослідженнях, у яких формування громадянсько-патріотичної позиції розглянуто як результат цілеспрямованої організації освітнього простору. Зокрема, у своїх працях С. Васильєва та Н. Агаркова інтерактивні методи навчання інтерпретують як засіб формування освітнього середовища, що забезпечує активну взаємодію учнів, розвиток критичного мислення та набуття досвіду громадянської діяльності, необхідного для становлення відповідальної поведінки [15].

У своєму дослідженні І. Сопівник та О. Лазоренко освітнє середовище розглядають крізь призму поєднання громадянського виховання з профорієнтаційною діяльністю, що сприяє усвідомленню соціальної значущості професійного вибору та формуванню готовності до виконання громадянського обов'язку, зокрема у сферах державної та військової служби [117].

Доповнює означений підхід дослідження О. Хоми, який громадянське виховання учнів розглядає в умовах трансформації сучасного освітнього середовища, зокрема впровадження концепції Нової української школи. О. Хома зазначає, що громадянська освіта має наскрізний характер і реалізується через інтеграцію змісту навчальних предметів, поєднання урочної та позаурочної діяльності, а також залучення учнів до соціально значущих практик, що формує ціннісно насичений освітній простір [125].

Важливим аспектом освітньо-середовищного підходу є вивчення специфіки військового освітнього середовища, що розкрито в дослідженнях Н. Макогончук та Л. Романишиної, а також Р. Кузьменка, А. Тимка, П. Пенцака, В. Роя. У їхніх працях громадянське виховання майбутніх офіцерів представлено як результат цілеспрямованої організації освітнього простору військового закладу освіти, у якому поєднуються професійна підготовка та формування громадянсько-патріотичних якостей.

Так, Н. Макогончук та Л. Романишина визначають громадянське виховання майбутніх офіцерів як процес формування особистісних якостей у спеціально організованих педагогічних умовах військового середовища, що забезпечує готовність до виконання громадянського обов'язку щодо захисту держави [76]. Важливо звернути увагу на обґрунтування наукових підходів (системного, діяльнісного, аксіологічного, особистісно орієнтованого), що визначають цілісність освітнього середовища та його спрямованість на поєднання ціннісного, когнітивного й діяльнісного компонент громадянської вихованості.

А в дослідженні Р. Кузьменка та ін. зазначено, що освітнє середовище військового закладу має інтегративний характер і забезпечує взаємозв'язок навчальної, виховної та розвивальної функцій, спрямованих на формування патріотизму, готовності до служіння державі та відповідальності за її безпеку [65]. У роботі також підкреслено, що саме середовищний та інтегративний підходи забезпечують формування громадянсько-патріотичних якостей через залучення курсантів у діяльність, наближену до реальних умов професійної служби.

Отже, військове освітнє середовище постає як специфічний тип педагогічного простору, у якому громадянсько-патріотична позиція формується в умовах поєднання дисциплінованої організації життєдіяльності, ціннісно орієнтованого виховання та професійної спрямованості підготовки, що має особливе значення для дослідження формування відповідної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Соціально-викликовий контекст проблеми відображено в дослідженні Н. Іванець, яка громадянську освіту розглянула в умовах інформаційної війни та трансформації сучасного суспільства. У роботі доведено, що сучасні соціальні виклики, зокрема інформаційні загрози, криза цінностей і зміна характеру громадянської участі, суттєво впливають на процес формування громадянської свідомості молоді [19].

Авторка підкреслює необхідність переорієнтації громадянської освіти з репродуктивного засвоєння знань на формування критичного мислення, медіаграмотності та здатності до усвідомленого вибору в умовах інформаційного впливу. На її переконання, це дозволяє розглядати освітній процес як інструмент протидії деструктивним інформаційним впливам і формування стійкої громадянської позиції [19].

Н. Іванець зазначає, що особливо значущим є акцент на формуванні громадянських чеснот (відповідальність, патріотизм, готовність до суспільної участі), які набувають практичного змісту в умовах загроз державності та необхідності її захисту. Це положення безпосередньо корелює з фокусом нашого дослідження, а саме з підготовкою учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, оскільки їх громадянсько-патріотична позиція формується в умовах підвищених вимог до готовності діяти в кризових ситуаціях.

Соціально-викликовий вимір проблеми конкретизовано також у дослідженні Н. Безлюдної, яка проаналізувала актуальні підходи до національно-патріотичного виховання в умовах воєнного стану. Авторка, спираючись на Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України, обґрунтовує необхідність оновлення змісту, форм і методів виховної роботи відповідно до сучасних загроз державності [5].

У роботі наголошено, що в умовах війни патріотизм набуває не декларативного, а практичного змісту, пов'язаного з усвідомленням особистої відповідальності за долю держави, готовністю до її захисту та активною громадянською позицією. Це зумовлює потребу у впровадженні інноваційних форм виховання, спрямованих на формування стійких ціннісних орієнтацій, громадянської свідомості та емоційно-вольової готовності до дій у кризових умовах.

Розвиток соціально-викликового підходу простежено також у дослідженнях Г. Пустовіта та Л. Зеленської, І. Чернікової, які акцентували увагу на трансформації змісту національно-патріотичного виховання в

умовах воєнного часу. Зокрема, Г. Пустовіт розглядає національно-патріотичні проекти як ефективний інструмент реагування освіти на сучасні виклики, підкреслюючи їх роль у формуванні активної громадянської позиції через залучення здобувачів освіти до цілеспрямованої соціально значущої діяльності [108].

Водночас у дослідженні Л. Зеленської та І. Чернікової громадянське і національно-патріотичне виховання представлено як системну відповідь освітньої сфери на виклики воєнного стану, що передбачає формування в молоді високого рівня патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянського обов'язку та захисту держави [44]. Автори наголошують на необхідності комплексного підходу, який поєднує оновлення змісту виховання, використання дієвих практик і врахування актуальних соціальних загроз.

Суттєво доповнює соціально-викликовий підхід дослідження Л. Олійника, який обґрунтував концептуальні засади виховання патріотизму молоді в умовах повномасштабної війни [86]. Автор наголошує, що сучасні воєнні реалії зумовлюють переосмислення змісту патріотичного виховання, що набуває комплексного характеру та охоплює національний, моральний, соціально-правовий, фізичний і військово-професійний напрями.

У роботі підкреслено, що формування патріотизму не обмежується організованим освітнім процесом, а здійснюється під впливом широкого спектру соціальних, морально-психологічних та інформаційних чинників, що посилює роль освітнього середовища та реальних суспільних подій у становленні громадянської позиції. Визначальним результатом такого виховання виступає сформованість стійкої готовності до виконання військового обов'язку та практичної участі у зміцненні держави [86].

Варто наголосити, що результати цих наукових розвідок мають безпосереднє значення для теми нашого дослідження, оскільки дозволяють розглядати формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою як процес, орієнтований не

лише на засвоєння цінностей, а й на розвиток готовності до їх реалізації в умовах воєнних викликів, що поєднує особистісний, громадянський і військово-професійний виміри.

Практико-орієнтований підхід до формування громадянсько-патріотичної позиції відображено в дослідженні О. Кін, яка громадську діяльність розглянула як ключовий засіб формування національної самосвідомості студентської молоді. Авторка обґрунтовує, що саме залучення здобувачів освіти до різних видів суспільно значущої діяльності (волонтерської, просвітницької, соціально-політичної, самоврядної тощо) забезпечує формування не лише знань і цінностей, а й стійкої дієвої позиції щодо своєї держави [51].

Важливим для нашої роботи є визначення структури національної самосвідомості як багатокомпонентного утворення (мотиваційного, ціннісного, когнітивного, діяльнісного), що реалізується саме в практичному вимірі. Це дозволяє розглядати громадянсько-патріотичну позицію як результат активної участі особистості в суспільному житті, а не лише як систему переконань [51]. Зазначені положення мають безпосереднє значення для нашого дослідження, оскільки підтверджують думку про те, що формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою потребує їх системного залучення до громадянської та соціально значущої діяльності.

Вивчення практико-орієнтованого підходу представлено в дисертаційній роботі М. Ковби, який військово-патріотичне виховання старшокласників розглянув як цілісний педагогічний процес, спрямований на формування готовності молоді до захисту держави. Автор обґрунтовує думку, що рівень сформованості громадянсько-патріотичної позиції безпосередньо визначає здатність особистості виконувати конституційний обов'язок щодо забезпечення національної безпеки [52].

У дослідженні також уточнено сутність військово-патріотичного виховання як системної діяльності закладів освіти у взаємодії з державними

інституціями, громадою та сім'єю, що забезпечує формування патріотичної свідомості, відданості державі та готовності до її захисту. Важливим є розмежування його широкого (як складової національно-патріотичного виховання) і вузького (як оволодіння військовими компетентностями) розуміння, що дозволяє комплексно охопити як ціннісний, так і діяльнісний аспекти формування особистості [52].

Особливу увагу М. Ковбою приділено практичним формам реалізації військово-патріотичного виховання, серед яких виокремлено військово-спортивні змагання, участь у патріотичних іграх, проєктах, взаємодію з ветеранами, а також інтеграцію змісту предмета «Захист України» в систему підготовки старшокласників. Показано, що саме поєднання традиційних та інноваційних методів (зокрема симуляцій, моделювання ситуацій, використання цифрових ресурсів) забезпечує формування не лише знань, а й практичної готовності до дій у реальних умовах [52].

Водночас автором виявлено низку проблем, зокрема фрагментарність впровадження військово-патріотичного виховання, недостатню інтеграцію у зміст освіти та обмеженість ресурсного забезпечення, що знижує ефективність цього процесу. Це підкреслює необхідність системного підходу до організації відповідної діяльності в закладах освіти [52].

Установлено, що практико-орієнтований підхід відображено в дослідженні О. Гевка та О. Жаровської, які обґрунтовано та експериментально перевірили педагогічні умови громадянського виховання учнів закладів загальної середньої освіти. Автори визначають систему критеріїв (інтелектуального, емоційного, діяльнісного) та відповідних показників сформованості громадянської вихованості, що дозволяє оцінювати її рівень як інтегрований результат освітнього впливу [25].

Особливу увагу авторами приділено створенню громадянського орієнтованого освітнього середовища, інтеграції змісту громадянської освіти в навчальні предмети та активізації позакласної діяльності як ключових умов ефективності виховання. Доведено, що застосування таких

форм роботи як дискусії, зустрічі з військовослужбовцями, екскурсії сприяє підвищенню рівня громадянської вихованості учнів, що підтверджує значущість діяльнісного компоненту у формуванні громадянської позиції [25].

Конкретизацію практичних механізмів формування готовності до виконання громадянського обов'язку представлено в методичних напрацюваннях О. Остапенка та ін., який обґрунтував структуру, критерії та організаційно-педагогічні умови формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни. Акцент зроблено на ролі позакласної діяльності, військово-прикладних видів підготовки та формуванні мотивації до військової служби як складників цілісного виховного процесу [89].

Водночас у дослідженні Т. Твердохліб та Н. Скрипник практичний вимір громадянського виховання доповнено морально-етичним компонентом, зокрема формуванням академічної доброчесності як основи відповідальної громадянської поведінки. Автори доводять, що системна робота щодо утвердження чесності, відповідальності та дотримання норм є необхідною умовою становлення громадянської свідомості, що носить наскрізний характер у системі освіти [121].

Узагальнюючи результати розглянутих досліджень, можна стверджувати, що проблема формування громадянсько-патріотичного виховання, громадянської освіти та окремі аспекти громадянської позиції здобувачів освіти є предметом наукових досліджень, що розкривають теоретико-методологічні засади, історичну еволюцію, порівняльно-педагогічні аспекти, особливості організації освітнього середовища, вплив сучасних соціальних викликів та практичні механізми реалізації навчального і виховного процесів. Водночас проведений аналіз дозволяє констатувати, що питання формування громадянсько-патріотичної позиції саме учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою не отримало цілісного й системного висвітлення у вітчизняній педагогічній науці. Проте наявні дослідження створюють важливе теоретичне і практичне підґрунтя

для осмислення окремих аспектів означеної проблеми, однак потребують подальшого узагальнення й конкретизації з урахуванням специфіки військово-орієнтованого освітнього середовища та сучасних суспільних викликів, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

1.2. Дефінітивний аналіз основних понять дослідження

У межах дослідження, присвяченого питанню формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, особливої ваги набуває чітке визначення та наукове осмислення ключових понять, що становлять його теоретико-методологічну основу. Неоднозначність трактувань базових категорій у сучасному науковому дискурсі, а також їх міждисциплінарний характер (філософський, соціологічний, психолого-педагогічний) зумовлюють необхідність здійснення дефінітивного аналізу, спрямованого на уточнення змісту, виявлення сутнісних ознак та встановлення логічних зв'язків між ними.

Вибір поняттєво-категоріального апарату дослідження зумовлений його предметною спрямованістю і логікою наукового пошуку від загальних світоглядно-ціннісних засад до конкретизації педагогічного процесу. У зв'язку з цим варто розглянути такі базові дефініції, як от: «патріотизм», «громадянськість», «громадянська компетентність», «громадянська позиція», «громадянсько-патріотична позиція», «громадянсько-патріотичне виховання», «ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою», «учні ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою», «громадянсько-патріотична позиція учнів ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою». Зазначені поняття репрезентують рівні узагальнення від ціннісно-сміслових орієнтирів особистості до характеристик освітнього процесу та специфіки інституційного середовища, у межах якого відбувається становлення досліджуваного феномену.

Доцільність обрання саме цих дефініцій зумовлена тим, що вони у своїй сукупності дозволяють комплексно розкрити сутність громадянсько-патріотичної позиції як інтегративної якості особистості, визначити її місце в системі суміжних понять і водночас окреслити педагогічні умови її формування.

У сучасній педагогічній науці поняття *«патріотизм»* трактують як багатовимірну категорію, що поєднує ціннісні, емоційні та діяльнісні характеристики особистості. Так, у педагогічному словнику за редакцією М. Ярмаченка патріотизм визначається як суспільно-моральний принцип, що відображає ставлення людини до своєї країни через любов до Батьківщини, відданість їй і готовність діяти в її інтересах [131, с. 356]. При цьому акцент ставиться не лише на почуттєвому аспекті, а й на практичних проявах, зокрема відповідальності за долю країни, збереженні історичних традицій та готовності до самопожертви.

Подібного підходу дотримується С. Гончаренко, який розглядає патріотизм як одне з найглибших громадянських почуттів, що виявляється у любові до Батьківщини, відданості народові та гордості за його культурні надбання, підкреслюючи його соціально-історичний характер і зв'язок із практичною діяльністю особистості [26, с. 249]. У цьому контексті патріотизм постає не лише як емоційне переживання, а як активна позиція, спрямована на розвиток і захист держави.

Узагальнене розуміння подано і в «Енциклопедії освіти», де патріотизм тлумачиться як моральний принцип діяльного ставлення до свого народу, що поєднує національну гордість, громадянську відповідальність і готовність служити Батьківщині.

У педагогічному вимірі патріотизм розглядають як складник громадянського виховання. Зокрема, Н. Волкова визначає його як глибоке громадянське почуття, що охоплює любов до свого народу, усвідомлення причетності до його історії, культури та відповідальність за майбутнє [24, с. 105]. Це підкреслює тісний зв'язок патріотизму з національною

самосвідомістю і ширшим контекстом морального, правового й культурного розвитку особистості.

Водночас Р. Петронговський розглядає патріотизм як здатність особистості ідентифікувати себе з українським народом і державою, а також як потребу в саморозвитку, що сприяє поступу суспільства. У структурі цього феномену дослідник виокремлює когнітивний, етноідентифікаційний, емоційно-мотиваційний і діяльнісний аспекти [96, с. 8].

І. Бех і К. Чорна акцентують увагу на визначальній ролі національної ідеї у становленні громадянина-патріота, підкреслюючи, що сучасний ідеал українця поєднує риси патріота, демократа і гуманіста [7, с. 15]. У цьому контексті патріотизм розглянуто як соціально значуща якість, формування якої є одним із пріоритетних завдань держави та системи освіти. Автори визначають патріотизм як любов до Батьківщини і свого народу, турботу про їхнє благо, готовність сприяти розвитку держави, відстоювати її незалежність і пов'язувати власну долю з долею країни [7, с. 17].

Узагальнюючи підходи вітчизняних дослідників, М. Качур виокремлює три різновиди патріотизму: етнічний, що базується на усвідомленні належності до певного народу; територіальний, пов'язаний із прив'язаністю до рідного краю; державний, що передбачає сформованість громадянського світогляду [50]. Така класифікація підкреслює багатовимірність досліджуваного феномену.

Аналіз нормативно-правових документів засвідчує, що поняття «патріотизм» у них не має чітко зафіксованого дефінітивного визначення. Його зміст розкрито опосередковано через систему цінностей, цілей і результатів національно-патріотичного виховання, що включають любов до Батьківщини, усвідомлення належності до українського народу, відповідальність за державу та готовність до її захисту [12].

Отже, у сучасній педагогічній науці патріотизм розглядають як інтегративну якість особистості, що поєднує ціннісно-світоглядні орієнтації, емоційно-почуттєве ставлення до Батьківщини та готовність до

активної діяльності в інтересах держави і суспільства. Його зміст розкривається через єдність особистісного і суспільного вимірів, тісний зв'язок із національною самосвідомістю та громадянською відповідальністю, а також варіюється залежно від наукових підходів і контексту дослідження. Відсутність у нормативно-правових документах чіткої дефініції цього поняття зумовлює необхідність його уточнення та авторського трактування в межах даного дослідження: *патріотизм – інтегративна якість особистості, що виявляється в усвідомленій належності до українського народу й держави, ціннісному ставленні до її незалежності та територіальної цілісності, емоційно забарвленій відданості Батьківщині та готовності до її захисту.*

У сучасній педагогічній науці поняття «громадянськість» також трактують як складну інтегративну категорію, що відображає рівень соціальної зрілості особистості, її ціннісні орієнтації, правову свідомість і готовність до відповідальної участі в суспільному житті. Багатогранність цього феномену зумовлює наявність різних підходів до його тлумачення, у межах яких акцент поставлено на духовно-моральних, соціально-політичних та діяльнісних характеристиках особистості.

Установлено, що в зарубіжних дослідженнях простежується виокремлення кількох концептуальних моделей громадянськості, серед яких домінують неоліберальна, радикальна та трансформаційна. У межах першої громадянськість пов'язується, передусім, із мобільністю знань і навичок у глобалізованому світі. Друга орієнтована на критичне переосмислення та трансформацію наявних соціальних структур. Третя акцентує увагу на соціальній справедливості, протидії нерівності, маргіналізації та активній громадянській участі [159]. При цьому в багатьох зарубіжних працях громадянськість ототожнюється з гуманістичними і загальнолюдськими цінностями, що охоплюють емпатію, відповідальність, соціальну активність, прагнення до змін і усвідомлення власної ролі в суспільстві [136; 148].

У вітчизняній науковій традиції поняття «громадянськість» має більш виражений соціально-державницький характер і тісно пов'язують з виконанням громадянських обов'язків та служінням суспільству. Так, у політичному словнику громадянськість трактують як служіння особистості на благо суспільства, підпорядкування власних інтересів суспільним, дотримання законів і виконання обов'язків перед державою [97, с. 27]. Подібний підхід підкреслює нормативний аспект громадянськості як форми соціально відповідальної поведінки.

У лексикографічному вимірі зміст цього поняття конкретизується через усвідомлення особистістю своїх прав і обов'язків щодо держави та суспільства, а також через почуття відповідальності за їх стан [17, с. 26], що підкреслює його правовий і соціально значущий характер.

Зазначимо, що в дослідженні М. Серік громадянськість визначено як інтегративну, фундаментальну духовно-моральну якість особистості, що проявляється в усвідомленому обов'язку служити суспільству і Батьківщині, сприяти розвитку та примноженню здобутків держави [113]. У цьому визначенні підкреслено нерозривний зв'язок громадянськості з ціннісною сферою особистості та її діяльнісною активністю.

У педагогічному вимірі громадянськість розглядають передусім як результат виховного впливу. Зокрема, С. Гончаренко визначає її як усвідомлення особистістю своїх прав і обов'язків щодо держави й суспільства, а також відповідальності за їх стан [26, с. 75]. У цьому контексті громадянськість постає як важлива характеристика моральної поведінки, що поєднує правову обізнаність із внутрішньою готовністю діяти відповідно до суспільних норм.

Водночас сучасні педагогічні підходи наголошують на діяльнісному характері громадянськості. Вона передбачає не лише засвоєння прав і обов'язків, а й їх практичну реалізацію на різних рівнях – від особистісного до суспільного. Йдеться про активну участь у житті громади, відповідальне ставлення до соціальних процесів, готовність діяти в інтересах держави, а

не залишатися пасивним спостерігачем, що є особливо актуальним у контексті сучасних викликів, котрі стоять перед українським суспільством [129, с. 69].

З психологічної точки зору громадянськість розглядають як соціально-психологічну рису особистості, що проявляється у свідомому, відповідальному ставленні до Батьківщини, народу та суспільного життя [38, с. 45]. Вона реалізується через систему взаємопов'язаних якостей, зокрема громадянську свідомість, почуття гідності, обов'язку, відповідальності та громадянської мужності, що свідчить про її комплексний характер [38, с. 20].

Інтегративний підхід до розуміння громадянськості представлено у працях вітчизняних дослідників. Так П. Вербицька визначає її як усвідомлення особистістю своєї належності до суспільства і прагнення служити йому [18, с. 15–16]. Більш розгорнуте тлумачення пропонує С. Зябрева, яка розглядає громадянськість як складну інтегративну моральну якість, що поєднує усвідомлення прав і обов'язків, почуття любові до Батьківщини, готовність до служіння їй і відповідальну поведінку, що виявляється у системі ставлень до держави, суспільства, інших людей і самого себе [47, с. 8]. Аналогічно О. Кошолар підкреслює соціальну спрямованість громадянськості як комплексу якостей, що забезпечують здатність особистості досягати соціально значущих цілей із дотриманням морально-правових норм [59, с. 47].

В інших наукових працях громадянськість розглядають як комплекс особистісних якостей, що визначають соціальну спрямованість індивіда та його готовність досягати як суспільно значущих, так і власних цілей [128, с. 86–87]. Водночас громадянськість постає як моральна позиція особистості, що виявляється в почутті обов'язку та відповідальності перед громадянським суспільством, до якого вона належить, а також у готовності відстоювати його інтереси та захищати від будь-яких посягань [92, с. 124].

У контексті теми нашого дослідження особливого значення набуває діяльнісний і ціннісно-орієнтаційний виміри громадянськості. В умовах воєнної агресії проти України її не можуть розглядати лише як формальне знання прав і обов'язків, а постає вона як внутрішня готовність особистості до відповідальної участі в житті держави, захисту її інтересів, прояву соціальної активності та громадянської стійкості. Саме така інтерпретація громадянськості створює підґрунтя для формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Аналіз нормативно-правової бази України засвідчує, що поняття «громадянськість» не має чітко зафіксованого дефінітивного визначення в сучасних документах освітньої політики. Водночас його зміст розкривається опосередковано через суміжні категорії – громадянську компетентність, громадянську ідентичність, громадянську відповідальність, які відображають ключові орієнтири формування особистості в системі освіти. Так у Законі України «Про освіту» акцентовано увагу на необхідності виховання відповідального громадянина, здатного діяти на засадах демократії, поваги до прав і свобод людини, верховенства права [41]. У Державному стандарті базової середньої освіти громадянськість фактично імпліцитно представлено через громадянську та соціальну компетентності, що передбачають активну участь у суспільному житті, відповідальність за власні рішення, здатність до співпраці та дотримання правових норм [29; 30]. У Концепції національно-патріотичного виховання акцент зроблено на формуванні громадянської ідентичності, національної самосвідомості та готовності діяти в інтересах держави [56; 57]. Тобто, у нормативному полі громадянськість постає як інтегральна характеристика особистості, що поєднує правову, соціальну та ціннісну складові й визначається через очікувані результати виховання, а не через чітке дефінітивне окреслення.

Водночас у сучасному нормативному полі чіткіше окреслюють зміст суміжних категорій, зокрема громадянської компетентності, яка фактично

конкретизує прояви громадянськості в освітньому процесі. Так у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» *громадянську компетентність* визначено як здатність особи реалізовувати й захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до своїх обов'язків, брати активну участь у суспільному житті, сприяти розвитку демократичного суспільства та утвердженню верховенства права. Підкреслено, що вона формується на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, цінностей і особистісних якостей, пов'язаних з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини та громадянської відповідальності [42].

Зазначене визначення є важливим для розуміння сутності громадянськості, оскільки відображає її практико-орієнтований вимір і дозволяє конкретизувати ті якості та здатності особистості, які мають формуватися в процесі освіти. Фактично громадянська компетентність виступає функціональним проявом громадянськості, переводячи її зі сфери цінностей і установок у площину реальної поведінки та соціальної активності. У контексті дослідження це дає підстави розглядати громадянськість не лише як інтегративну якість особистості, а як основу для формування громадянсько-патріотичної позиції учнів, що виявляється в готовності до відповідальної діяльності на благо держави, зокрема в умовах сучасних суспільних викликів.

Зазначимо, що в тому ж нормативному акті конкретизовано й інші пов'язані категорії, які дозволяють глибше розкрити зміст громадянськості в сучасному освітньому та суспільному контексті. Зокрема, *громадянську освіту* визначено як сукупність систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей та особистісних якостей, що ґрунтуються на ідеях демократії, верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя [42]. Це поняття акцентує увагу на

змістовому наповненні процесу формування громадянськості, підкреслюючи його комплексний і цілеспрямований характер.

Важливим у сучасних умовах є також вивчення поняття *громадянської стійкості*, що трактують як здатність особистості виявляти свою національну та громадянську ідентичність як у повсякденному житті, так і в умовах негативних зовнішніх впливів [42]. У контексті воєнної агресії проти України це поняття набуває особливого значення, оскільки пов'язане з формуванням внутрішньої стійкості, ціннісної визначеності та готовності до збереження громадянських і національних орієнтирів навіть у кризових ситуаціях.

Окремо визначено і *громадянсько-патріотичне виховання* як наскрізний процес, спрямований на усвідомлення громадянами України власної відповідальності за розвиток держави та важливості турботи про благо українського народу [42]. Це положення підкреслює комплексний і наскрізний характер відповідного напрямку виховання, що об'єднує громадянський і патріотичний компоненти та орієнтує особистість на активну участь у суспільному житті.

Аналіз сучасного нормативного поля дозволяє розглядати громадянськість через систему взаємопов'язаних категорій – громадянської компетентності, громадянської освіти, громадянської стійкості та громадянсько-патріотичного виховання, що в сукупності відображають як зміст, так і процес та результати її формування в умовах актуальних суспільних викликів.

Логічним продовженням аналізу поняття «громадянськість» є звернення до категорії «*громадянська позиція*», яка в науковому дискурсі тісно з нею пов'язана, однак не є тотожною. Якщо громадянськість характеризує інтегративну якість особистості, її ціннісні орієнтації та усвідомлення належності до держави і суспільства, то громадянська позиція відображає, передусім, особисте ставлення і готовність до практичного прояву цієї якості в суспільно значущій діяльності. Вона виступає

своєрідним діяльнісним виміром громадянськості, що виявляється в конкретних вчинках, поведінці та соціальній активності особистості.

У науковій літературі громадянську позицію розглядають як складне утворення, що охоплює широкий спектр особистісних рис і якостей. Серед них дослідники виокремлюють внутрішню готовність до захисту держави, здатність до самопожертви, уміння підпорядковувати особисті інтереси суспільним, орієнтацію на загальне благо. Водночас підкреслено, що громадянська позиція не обмежується лише громадянськістю, а включає також моральні, світоглядні та поведінкові характеристики особистості [91].

У педагогічному контексті громадянську позицію трактують як показник соціальної зрілості та цінності особистості. Зокрема, К. Столипіна розглядає її не лише як здатність людини до взаємодії із суспільством, а і як інтегральну характеристику її ідейно-моральних якостей, що визначають спрямованість поведінки. У «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» громадянську позицію розглядають як систему ціннісних і соціальних орієнтацій та настанов, що характеризують людину як громадянина [55].

У науковій літературі громадянську позицію також розглядають як складову ширшої соціальної позиції особистості, що відображає її громадянські характеристики та спосіб взаємодії із суспільством [78, с. 35]. До таких характеристик дослідники відносять патріотичну самосвідомість, громадянську відповідальність і мужність, суспільну активність та ініціативність, готовність діяти в інтересах держави, зокрема захищати її та сприяти підвищенню її міжнародного авторитету. Важливими складниками виступають також повага до Конституції і законів, дотримання правових і моральних норм, усвідомлення національної належності, шанобливе ставлення до історії, культури і традицій свого народу, а також готовність до міжкультурної взаємодії, що ґрунтується на принципах толерантності та гуманізму [20, с. 6].

Варто зазначити, що громадянська позиція формується в процесі становлення особистості як складник її загальної життєвої позиції і поступово набуває провідного значення в структурі її ціннісних орієнтацій. Вона характеризує людину з точки зору характеру її взаємин із соціальною дійсністю, відображає її ставлення до політичних, правових і моральних норм, а також передбачає свідоме і відповідальне ставлення до суспільства та держави. Водночас ядром громадянської позиції виступає громадянська свідомість, що в поєднанні з моральними почуттями реалізується в конкретних вчинках і соціально значущій діяльності, спрямованій на утвердження суспільно важливих ідеалів [77].

У дослідженнях також підкреслено двоаспектність громадянської позиції. Зокрема, Т. Ціпан виокремлює її внутрішній і зовнішній виміри. Внутрішній пов'язаний із ціннісно-сисловою сферою особистості, її мотивами, переконаннями, рівнем сформованості громадянської свідомості та почуттів, а зовнішній відображає практичну реалізацію цих орієнтацій у поведінці, діяльності та стратегіях взаємодії із соціумом [126, с. 295]. Це дозволяє розглядати громадянську позицію як єдність внутрішніх переконань і зовнішньої активності, що є особливо значущим у контексті підготовки молоді до відповідальної участі в суспільному житті.

Отже, громадянську позицію можна розглядати як систему особистісно-ціннісних якостей і соціально зумовлених орієнтацій, що проявляються в готовності особистості до активної діяльності на благо держави і суспільства, зокрема до їх захисту, відповідальної поведінки та служіння суспільним інтересам. Її формування відбувається в процесі соціалізації та виховання, у різних видах діяльності, під впливом соціальних інститутів і передбачає становлення цілісного світогляду, здатності до критичного осмислення соціальної реальності та прийняття рішень відповідно до громадянських цінностей.

У контексті дослідження особливого значення набуває розуміння громадянської позиції як основи для формування громадянсько-

патріотичної позиції учнів, оскільки саме вона забезпечує перехід від усвідомлення громадянських цінностей до їх активної реалізації в умовах сучасних суспільних викликів, зокрема в ситуації воєнної загрози.

Узагальнення та систематизація наукових підходів до розуміння сутності поняття «громадянська позиція», представлених у сучасному педагогічному та міждисциплінарному дискурсі, дало змогу уточнити його змістові характеристики та сформулювати авторське визначення цього феномену. У межах дослідження *громадянську позицію розглядаємо як інтегральну характеристику особистості, що відображає єдність її громадянських цінностей, переконань і практичної діяльності, спрямованої на відповідальну участь у суспільному житті, готовність до дій в інтересах держави.*

Запропоноване визначення дозволяє розглядати громадянську позицію не лише як результат засвоєння відповідних знань і цінностей, а як динамічне особистісне утворення, що проявляється у свідомій соціальній активності, здатності до прийняття відповідальних рішень і реалізації громадянських ідеалів у різних сферах життєдіяльності. Це, зі свого боку, створює теоретичне підґрунтя для подальшого аналізу поняття «громадянсько-патріотична позиція» як більш комплексного феномену, що поєднує громадянські та патріотичні компоненти в структурі особистості.

Зважаючи на зазначене вище, варто з'ясувати зміст поняття «*громадянсько-патріотична позиція*». Розглянемо трактування цього поняття різними науковцями. Наприклад, В. Синишина, розглядаючи громадянсько-патріотичну позицію майбутніх офіцерів, детермінує її «сформованістю цінностей, зокрема патріотичних поглядів, суджень, обґрунтованістю відповідальних дій та вчинків, шляхів і методів досягнення власних цілей» [114, с. 462].

Н. Нікітіна громадянсько-патріотичну позицію визначає як «глибокі переконання, принципове ставлення, почуття, що зумовлюють дії, вчинки особистості» [83, с. 9]. На її думку, позиція визначає модель поведінки

суб'єкта, а також способи й напрями втілення його життєвих цілей і ціннісних орієнтацій, а сформована позиція сприяє особистісному та професійному розвитку людини. Громадянсько-патріотична позиція складається з тісно взаємопов'язаних елементів, зокрема громадянської свідомості, морально-вольових якостей і почуттів, що становлять основу громадянських чеснот, а також конкретних вчинків, дій і моделей поведінки, які відображають активну громадянську позицію [83].

На думку П. Пенцака, громадянсько-патріотична позиція майбутніх офіцерів проявляється у вмінні осмислювати сучасні події та процеси, приймати обґрунтовані рішення й обирати адекватні способи дій у нестандартних ситуаціях. Вона також передбачає відповідальність за результати власної діяльності, послідовність і виваженість поглядів, прагнення мислити самостійно, відмовляючись від шаблонних підходів, а також здатність відстоювати власні переконання [93, с. 258].

Крім того, як зазначає науковець, для такої позиції характерні цілеспрямованість, дисциплінованість, наполегливість та самостійність. Вони формуються через практичну діяльність, зокрема під час виконання доручень і взаємодії в колективі, що сприяє розвитку самооцінки, самопізнання, самореалізації та самовдосконалення. Водночас важливими проявами є конкретні дії та патріотичні вчинки [93, с. 258].

Проведений аналіз наукових поглядів щодо трактування громадянсько-патріотичної позиції дає підстави стверджувати, що в сучасному науковому дискурсі її розглядають як складне явище, у якому поєднуються цінності, переконання, почуття та реальна готовність людини діяти відповідно до них у суспільному житті.

У контексті дослідження *громадянсько-патріотичну позицію розуміємо як цілісну характеристику особистості, що відображає її усвідомлене ставлення до держави і суспільства, сформованість громадянських і патріотичних цінностей та здатність втілювати їх через*

відповідальні рішення, активну участь у суспільних процесах, конкретні вчинки, спрямовані на благо і захист держави.

На мій погляд, таке визначення дозволяє акцентувати увагу не лише на внутрішніх переконаннях, а й на їх реальному прояві в життєвих ситуаціях, наприклад: у вмінні діяти обдуманно, брати на себе відповідальність, зберігати послідовність у власних поглядах і не відмовлятися від них під впливом обставин. Саме ця єдність переконань і дій визначає зміст громадянсько-патріотичної позиції як важливої характеристики особистості в умовах сучасних суспільних викликів.

У межах нашого дослідження варто також чітко визначити поняття *ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою*. Звернемось до чинних нормативно-правових актів, а саме до Постанови КМУ «Про затвердження Положення про військовий (військово-морський, військово-спортивний) ліцей, ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою» (2021 р., зі змінами). У ст. 2 зазначеного вище положення визначено, що «Військовий (військово-морський, військово-спортивний) ліцей, ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою – заклад спеціалізованої освіти, що забезпечує здобуття освіти військового профілю для осіб з 13 років одночасно із здобуттям базової та/або профільної середньої освіти» [104]. Відповідно до цього Положення, *учнями ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою* є особи, які зараховуються на навчання до ліцею і яким присвоюється навчальне звання «ліцеїст» [104]. Зважаючи на це, поняття «учні ліцею з посиленою військово-патріотичною підготовкою» і «ліцеїсти» в межах нашого дослідження будемо вважати тотожними.

Установлено, що зміст і спрямованість основних завдань ліцею свідчать про його вагомую роль у формуванні громадянсько-патріотичної позиції ліцеїстів. Зокрема, поєднання освітньої підготовки з військово-професійною орієнтацією, акцент на дотриманні Конституції та законів України, вихованні поваги до державних символів, національних і культурних цінностей, а також формуванні готовності до захисту

суверенітету і територіальної цілісності держави створюють цілісне виховне середовище. Водночас розвиток моральних якостей, таких як відповідальність, справедливість, патріотизм, толерантність і гуманізм, у поєднанні з підготовкою до служби в секторі безпеки і оборони забезпечує не лише усвідомлення громадянських обов'язків, а й готовність до їх практичної реалізації. Отже, діяльність ліцеїв є важливим чинником становлення активної, відповідальної особистості з чітко сформованою громадянсько-патріотичною позицією [104].

Зважаючи на проведений науково-педагогічний пошук, можемо сформулювати основне поняття дослідження: *громадянсько-патріотична позиція учнів ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою – це інтегральна особистісна характеристика ліцеїстів, що відображає сформованість їх громадянських і патріотичних цінностей, переконань, почуттів і морально-вольових якостей та виявляється у свідомому ставленні до держави і суспільства, правових норм, готовності до відповідальної поведінки, активної участі у суспільному житті, прийнятті обґрунтованих рішень і реалізації власних переконань у конкретних вчинках, спрямованих на благо, захист і розвиток України, а також у прагненні до майбутньої професійної діяльності у секторі безпеки і оборони.*

Запропоноване визначення дає змогу уточнити структуру громадянсько-патріотичної позиції в умовах освітнього середовища ліцею військового спрямування, акцентуючи увагу на її зв'язку з допрофесійною підготовкою, формуванням відповідальності, дисциплінованості, здатності до самостійного прийняття рішень і готовності до виконання громадянського та військового обов'язку.

1.3. Структура громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою

Сформульоване в попередньому підрозділі визначення громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою дозволяє перейти до аналізу її структури. Оскільки зазначений феномен постає як інтегральна особистісна характеристика, важливим є визначення його структурних компонентів, що відображають основні змістові та функціональні аспекти його прояву. Аналіз наукових підходів до структурування громадянсько-патріотичної позиції свідчить про різноманітність поглядів щодо її складників, що зумовлює необхідність уточнення та обґрунтування авторського бачення структури з урахуванням специфіки освітнього середовища ліцеїв військового спрямування.

Аналіз структури громадянсько-патріотичної позиції потребує звернення до наукових досліджень, у межах яких цей феномен осмислюється як багатовимірне особистісне утворення. Так встановлено, що в сучасних педагогічних дослідженнях простежуються різні варіанти його структуризації, що ґрунтуються на поєднанні ціннісних, когнітивних, емоційних і поведінкових характеристик особистості. Відмінності між підходами зумовлені як трактуванням сутності громадянсько-патріотичної позиції, так і акцентами на її функціональних проявах у соціальній та професійній діяльності. Це актуалізує необхідність узагальнення наукових напрацювань з метою виокремлення тих структурних складників, що є найбільш релевантними для умов освітнього середовища ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

У контексті дослідження громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою доцільним є врахування комплексу наукових підходів, які дозволяють розкрити її як цілісне особистісне утворення. Зокрема, значущими є системний, середовищний, аксіологічний, особистісно орієнтований та діяльнісний

підходи, які у взаємозв'язку дозволяють розкрити громадянсько-патріотичну позицію як цілісне багатокomпонентне утворення особистості.

Системний підхід є методологічно визначальним, оскільки спрямовує дослідження на виявлення внутрішньої організації громадянсько-патріотичної позиції, встановлення зв'язків між її складниками та з'ясування логіки їх взаємодії. У межах цього підходу зазначений феномен розглядають не як механічну сукупність окремих рис чи якостей, а як упорядковану систему, у якій когнітивні, ціннісні, емоційні, поведінкові та рефлексивні характеристики перебувають у взаємозумовленості. Це важливо для розроблення саме структури досліджуваного явища, оскільки дозволяє не лише виокремити його компоненти, а й обґрунтувати їх функціональну єдність, визначити місце кожного з них у загальній побудові позиції та простежити, яким чином зміни в одному компоненті впливають на інші [18; 102].

Середовищний підхід у науковій літературі інтерпретують як методологічну основу дослідження освітніх процесів, інструмент вивчення та розвитку індивідуальних можливостей особистості, спосіб організації цілеспрямованої педагогічної діяльності в умовах спеціально створеного освітнього простору, а також як стратегію розвитку освітніх систем, зорієнтовану на самореалізацію та особистісне зростання здобувачів освіти [1]. У цьому контексті маємо підстави розглядати формування громадянсько-патріотичної позиції з огляду на конкретні умови перебування учня в освітньому середовищі ліцею військового спрямування. Для такого типу закладу характерне поєднання загальноосвітньої, виховної, військово орієнтованої та фізичної складових, що формує особливий простір соціалізації. Водночас в освітньому середовищі ліцею громадянсько-патріотична позиція набуває не лише декларативного, а й практично значущого змісту, оскільки учень постійно залучений до системи норм, вимог, зразків поведінки, колективної взаємодії та символічних смислів, пов'язаних із державністю, відповідальністю, дисципліною, служінням і

захистом країни [89; 90]. Застосування середовищного підходу дозволяє також урахувати, що структура позиції формується не ізольовано, а внаслідок взаємодії особистості з інституційно організованим освітнім простором, який задає напрям розвитку її переконань, ставлень і поведінкових орієнтацій.

Аксіологічний підхід є доцільним у межах нашого дослідження, оскільки громадянсько-патріотична позиція за своєю суттю не може бути зведена до обсягу знань чи зовнішньо нормативної поведінки, адже її внутрішнім ядром виступає система цінностей. Саме цінності визначають які соціальні явища, події, обов'язки та форми участі, які набувають для особистості особливого змісту [67]. У контексті досліджуваної проблеми йдеться про цінність державності, свободи, людської гідності, громадянської відповідальності, служіння суспільству, поваги до історико-культурної спадщини й готовності до захисту національних інтересів. Аксіологічний підхід дає змогу розкрити механізм переходу від зовнішньо заданих суспільством норм та ідеалів до їх внутрішнього прийняття особистістю [114]. Зважаючи на це, зазначений підхід є принципово важливим для обґрунтування ціннісно-мотиваційного та емоційно-оцінного вимірів структури громадянсько-патріотичної позиції, адже саме в аксіосфері закорінюються переконання, моральний вибір і стійкість поведінкових настанов.

Особистісно орієнтований підхід дозволяє вивчати учня ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою не як об'єкта виховного впливу, а як суб'єкта власного становлення, здатного до внутрішнього прийняття або неприйняття певних цінностей, смислів і моделей поведінки. Такий підхід уможливорює аналіз громадянсько-патріотичної позиції на рівні індивідуальної свідомості, самовизначення та саморегуляції [85; 116]. Для ліцеїстів це має особливе значення, оскільки майбутня орієнтація на професійну діяльність у секторі безпеки й оборони потребує не формального засвоєння нормативних установок, а їх особистісного

осмислення і включення у власну життєву перспективу. Застосування особистісно орієнтованого підходу дозволяє врахувати індивідуальні траєкторії становлення позиції, ступінь її усвідомленості, глибину внутрішньої мотивації та здатність учня до рефлексії, самоконтролю і відповідального вибору.

Діяльнісний підхід дає можливість розкрити громадянсько-патріотичну позицію через її практичне втілення. Позиція набуває реального змісту лише тоді, коли проявляється у вчинках, способах взаємодії, формах участі в суспільно значущій діяльності, готовності брати на себе відповідальність і діяти відповідно до власних переконань [90]. Для учнів ліцеїв військового спрямування така діяльність охоплює навчальну, колективну, волонтерську, громадську, військово-патріотичну та інші форми активності, у межах яких відбувається перевірка стійкості цінностей і мотивів, закріплення соціального досвіду, формування здатності до дисциплінованої й відповідальної поведінки [53]. Саме тому діяльнісний підхід є важливим не лише для характеристики зовнішніх проявів позиції, а й для розуміння механізмів її становлення. Разом з тим у діяльності особистість не просто реалізує вже сформовані якості, а й змінює власне ставлення до себе, інших, держави та суспільства.

Поєднання системного, середовищного, аксіологічного, особистісно орієнтованого і діяльнісного підходів створює належне теоретико-методологічне підґрунтя для розкриття структури громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. Їх застосування дозволяє розглядати досліджуваний феномен одночасно як внутрішньо організовану систему, результат ціннісного самовизначення, продукт впливу освітнього середовища, прояв суб'єктності особистості та наслідок її участі в соціально значущій діяльності.

Використання окреслених методологічних підходів дозволяє концептуалізувати громадянсько-патріотичну позицію як багатовимірне особистісне утворення, що формується у взаємодії світоглядних, ціннісних,

мотиваційних і поведінкових чинників. Їх поєднання створює підґрунтя для переходу від загальнотеоретичного осмислення проблеми до конкретизації внутрішньої організації досліджуваного феномена, зокрема виявлення його структурних складових та з'ясування характеру їх взаємозв'язку.

Як зазначають Р. Кузьменко, А. Тимко, П. Пенцак, В. Рій, активна громадянсько-патріотична позиція передбачає сформовану систему ціннісних орієнтацій, здатність захищати власні права та переконання, усвідомлення особистих обов'язків, а також прояв толерантного ставлення до поглядів інших. Вона ґрунтується на дотриманні демократичних принципів у процесі соціальної та громадянської діяльності. Важливу роль у її становленні відіграє набутий соціальний досвід, який охоплює практичні навички участі в суспільному житті та рівень сформованості громадянських і патріотичних якостей особистості [65, с. 92].

У ході наукового пошуку встановлено, що в результаті формування громадянсько-патріотичної позиції в курсантів розвивається низка важливих умінь і якостей:

- здатність до навчання – уміння обґрунтовувати власну позицію, спираючись на історичний досвід, усвідомлювати й систематизувати громадянсько-патріотичні знання, організовувати відповідні виховні заходи, ефективно вирішувати проблеми міжособистісної взаємодії, самостійно вдосконалювати власну підготовку;
- здатність мислити – розуміння зв'язку між минулим і сучасністю, критичне осмислення суспільних процесів, уміння протидіяти пропаганді, аргументовано висловлювати й захищати власну думку, оцінювати вчинки та події;
- здатність діяти – готовність до здійснення громадянсько-патріотичних вчинків, прийняття рішень, виявлення солідарності, сумлінного виконання професійних обов'язків та відповідальності за їх результати;

- здатність до співпраці – уміння підтримувати інших, працювати в команді, робити внесок у спільну справу, конструктивно розв’язувати конфлікти, проявляти толерантність і досягати компромісу;
- здатність до адаптації – використання сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, гнучкість у мінливих умовах, стійкість до труднощів, здатність знаходити ефективні рішення, зокрема в екстремальних ситуаціях [93, с. 259].

На переконання науковців [65; 93; 95], сформована громадянсько-патріотична позиція забезпечує здатність особистості свідомо визначати власні життєві орієнтири, відповідально ставитися до виконання громадянських обов’язків, здійснювати обґрунтований вибір подальшого професійного шляху та керуватися у своїй діяльності моральними цінностями й ідеалами. У контексті підготовки учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою це виявляється в готовності до самовизначення у сфері безпеки і оборони, усвідомленні значущості служіння державі та орієнтації на відповідальну громадянську поведінку.

Узагальнення проаналізованих наукових підходів, а також урахування специфіки освітнього середовища ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою дає підстави для визначення структури громадянсько-патріотичної позиції учнів як цілісного багатокomпонентного утворення. Таким чином, у структурі громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв доцільно виокремити такі компоненти: когнітивно-світоглядний, ціннісно-мотиваційний, емоційно-оцінний, нормативно-поведінковий і соціально-діяльнісний (Рис. 1.1.).

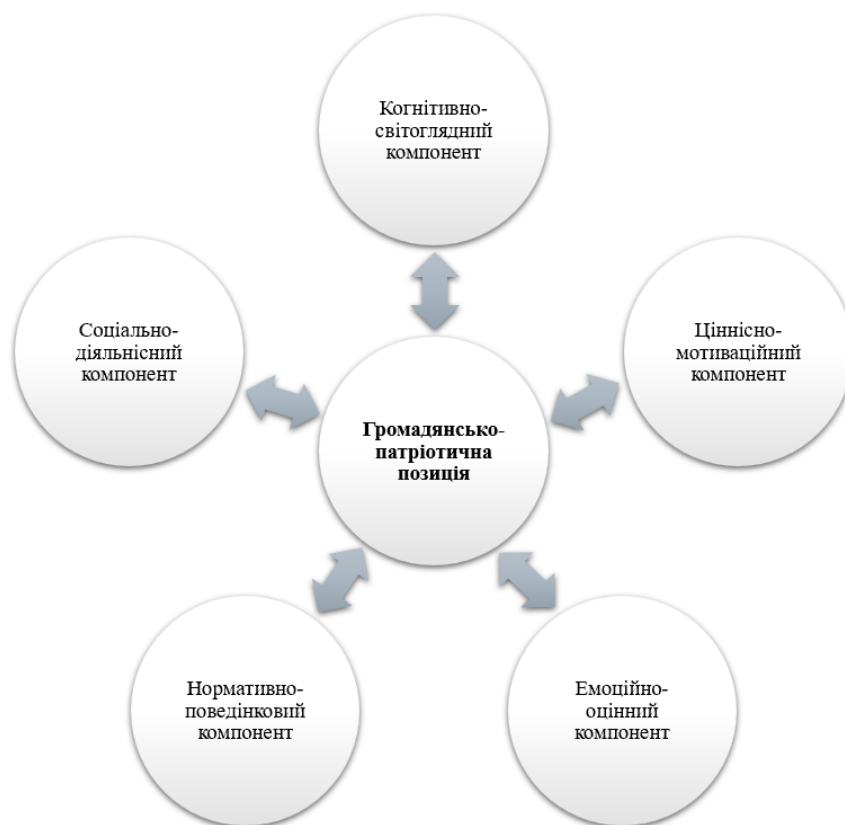

Рис. 1.1 Структура громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою

Запропонована структура відображає цілісний характер громадянсько-патріотичної позиції як інтегративного особистісного утворення. Виокремлені компоненти перебувають у взаємозв'язку та взаємозумовленості, що забезпечує узгодженість світоглядних уявлень, ціннісних орієнтацій, емоційного ставлення і поведінкових проявів особистості. Розглянемо кожен зі складників більш докладно.

Ціннісно-мотиваційний компонент у структурі формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою доцільно розглядати не як сукупність декларованих патріотичних настанов, а як внутрішній механізм смислового прийняття державницьких, громадянських і військово-етичних цінностей, що зумовлює готовність ліцеїста співвідносити власні наміри, вибір і поведінку з інтересами українського суспільства та держави. Його зміст становлять ієрархізовані ціннісні орієнтації на свободу, гідність, відповідальність,

верховенство права, національну ідентичність, вірність конституційному обов'язку захисту держави, а також стійкі мотиви служіння суспільному благу, участі в громадському житті й усвідомленого виконання обов'язків громадянина. Такий підхід узгоджується з нормативним полем громадянської освіти в Україні, де формування громадянських компетентностей пов'язується з усвідомленням цінностей демократичного суспільства, прав і свобод людини, справедливості, рівності, поваги до закону та відповідальної участі в суспільному житті. Окремо варто підкреслити й значення оборонної свідомості та усвідомлення єдності інтересів людини й держави [107].

У контексті підготовки саме ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою цей компонент має спеціалізований характер, оскільки формується на перетині громадянської освіти, національно-патріотичного виховання та військово-професійної орієнтації. Це означає, що цінності не залишаються на рівні загальногуманітарних переконань, а набувають для учня особистісно зобов'язувального змісту. Так повага до держави трансформується в дисципліновану відповідальність, національна ідентичність – у готовність до захисту суверенітету, а громадянська активність – у схильність до служіння, командної взаємодії та прийняття рішень відповідно до норм честі, обов'язку й суспільної користі. Саме тому в профільних дослідженнях наголошено, що ефективне формування громадянсько-патріотичної позиції забезпечується інтеграцією навчальної, виховної й військово-фізичної діяльності, а цілісне педагогічне середовище сприяє становленню свідомого громадянина і майбутнього захисника держави [70].

На науково-педагогічному рівні ціннісно-мотиваційний компонент слід інтерпретувати як ядро, що забезпечує перехід від знання про державу та громадянські обов'язки до внутрішньо прийнятої позиції. У педагогічних працях ціннісно-мотиваційний вимір визначають як ключовий структурний елемент громадянської позиції, оскільки саме він задає внутрішню

спрямованість особистості та інтегрує знання, переконання і морально-етичні принципи в готовність до соціально значущої діяльності. Для теми нашого дослідження це має принципове значення, оскільки навіть високий рівень поінформованості про історію України, державні інститути чи безпекові виклики сам по собі не гарантує сформованої громадянсько-патріотичної позиції, якщо ці знання не набули статусу особистісної цінності й не стали джерелом стійкої мотивації до дії [79].

Специфіка цього компонента в учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою полягає також у тому, що він формується в умовах нормативно організованої дисципліни, колективної відповідальності та ранньої професійної самоідентифікації. За таких умов мотиваційна сфера ліцеїста повинна розвиватися не в напрямі формального схвалення військової тематики, а в напрямі усвідомленого прийняття суспільної місії захисника держави. Тому показниками сформованості ціннісно-мотиваційного компонента доцільно вважати не декларативну «любов до Батьківщини», а більш операціоналізовані характеристики, зокрема стійкість державницьких переконань, пріоритет суспільного обов'язку над ситуативною вигодою, позитивну мотивацію до служіння Україні, емоційно-вольову готовність діяти в умовах відповідальності, здатність ототожнювати особистий успіх із внеском у безпеку, розвиток і стійкість держави. Це відповідає і сучасному розумінню патріотичного виховання як процесу формування не лише почуттів, а й ціннісно опосередкованої готовності до вчинку [124].

Когнітивно-світоглядний компонент у контексті формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою доцільно трактувати як інтегровану систему знань, уявлень, інтерпретаційних схем і світоглядних орієнтирів, що забезпечують усвідомлене сприйняття учнями соціально-політичної реальності, історичного розвитку держави та власного місця в ній як громадянина і потенційного захисника. Його специфіка полягає не лише в обов'язі засвоєної

інформації, а насамперед у здатності до осмислення й критичного аналізу суспільних процесів, формування причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями, сучасними викликами та перспективами розвитку України.

Зміст когнітивно-світоглядного компонента охоплює систему громадянських знань (державний устрій, принципи демократії, права і свободи людини, механізми функціонування громадянського суспільства тощо), історико-культурні знання (національна історія, традиції державотворення, боротьба за незалежність тощо), базові уявлення про безпекову та оборонну сферу держави. У сучасному освітньому полі України ці складники інтегруються в поняття громадянської компетентності, яка передбачає не лише інформованість, а й здатність діяти на основі знань і цінностей у демократичному суспільстві [58].

Особливого значення когнітивно-світоглядний компонент набуває в умовах навчання в ліцях з посиленою військово-фізичною підготовкою, де знання про державу та громадянство доповнюються системним уявленням про національну безпеку, військову організацію держави, функції Збройних Сил України та роль громадянина у забезпеченні обороноздатності. У цьому контексті світогляд ліцеїста формується на засадах поєднання громадянської ідентичності та професійно орієнтованої військової перспективи, що зумовлює більш ранню інтеріоризацію державницьких смислів і відповідальності. Ефективність формування громадянсько-патріотичної позиції в таких закладах забезпечується саме через цілеспрямоване поєднання загальноосвітньої та військово-профільної підготовки, що сприяє цілісному розумінню ролі особистості в системі «громадянин – держава – безпека» [11; 64].

На відміну від загальноосвітнього середовища, де когнітивний компонент часто обмежується репродуктивним засвоєнням фактів, у досліджуваному типі закладів він має формуватися як операційна здатність до інтерпретації та оцінювання інформації, особливо в умовах

інформаційних загроз і гібридних викликів. Це передбачає розвиток критичного мислення, медіаграмотності, уміння відрізнати достовірну інформацію від маніпулятивної, що безпосередньо пов'язано з питаннями національної безпеки. Такий підхід відповідає сучасним науковим позиціям, згідно з якими когнітивний аспект громадянської позиції включає не лише знання, а й здатність до їх рефлексивного застосування в різних соціальних контекстах.

Водночас когнітивно-світоглядний компонент виконує інтегративну функцію в структурі громадянсько-патріотичної позиції, оскільки саме він забезпечує смислову основу для формування ціннісно-мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів. Без належного рівня осмислених знань неможливе ані стійке прийняття громадянських цінностей, ані їх реалізація в практичній діяльності. Тому його сформованість доцільно оцінювати за такими показниками як системність і глибина знань про державу та суспільство, здатність до критичного аналізу соціально-політичних явищ, усвідомлення взаємозв'язку між особистими діями та суспільними наслідками, наявність цілісного світогляду, орієнтованого на демократичні цінності та державницьку відповідальність.

Соціально-діяльнісний компонент у структурі формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою доцільно визначати як інтегративну характеристику, що відображає здатність особистості до відповідальної поведінки, активної участі в суспільному житті, прийняття виважених та обґрунтованих рішень і реалізації власних переконань у конкретних вчинках, спрямованих на благо, захист і розвиток України. Його сутність полягає не лише у факті участі в певних видах діяльності, а й у сформованій готовності до відповідальної, ініціативної та нормативно врегульованої поведінки, що відповідає громадянським і військово-патріотичним ідеалам.

У сучасних педагогічних дослідженнях діяльнісний вимір громадянської позиції розглядають як ключовий індикатор її сформованості,

оскільки саме в діяльності відбувається перевірка реальності ціннісних орієнтацій і світоглядних установок особистості [102; 124]. У цьому контексті соціально-діяльнісний компонент охоплює різні рівні активності учня як, наприклад, участь в освітньому процесі та учнівському самоврядуванні, залучення в громадські ініціативи, волонтерську діяльність, військово-патріотичні заходи та практики, пов'язані з підготовкою до служби в секторі безпеки і оборони.

Специфіка реалізації цього компонента в ліцях з посиленою військово-фізичною підготовкою зумовлена особливим освітнім середовищем, у якому поєднуються загальноосвітня, фізична та початкова військова підготовка. Це створює умови для системного формування таких якостей як дисциплінованість, відповідальність, організованість, здатність до командної взаємодії та прийняття рішень у ситуаціях підвищеної відповідальності. Зазначимо, що ефективність формування громадянсько-патріотичної позиції в таких закладах значною мірою залежить від залучення учнів до різних форм практичної діяльності, що моделюють реальні соціальні та професійні ситуації і сприяють набуттю досвіду соціально відповідальної поведінки [11; 64].

Соціально-діяльнісний компонент також безпосередньо пов'язаний із формуванням громадянської компетентності [58]. У контексті підготовки ліцеїстів військового профілю ця здатність доповнюється елементами оборонної свідомості, готовністю до виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, що знаходить своє відображення у практичній діяльності, стройовій підготовці, участі у військово-спортивних змаганнях, навчально-польових зборах, заходах національно-патріотичного спрямування.

Важливою характеристикою цього компонента є його поведінкова операціоналізація, що дозволяє визначити рівень сформованості громадянсько-патріотичної позиції через конкретні дії та вчинки. До таких показників доцільно віднести активну участь у соціально значущих і патріотичних заходах, дотримання норм колективної взаємодії та

дисципліни, прояв ініціативності у вирішенні суспільно важливих завдань, готовність до виконання громадянських і військових обов'язків, здатність діяти відповідально в умовах невизначеності та ризику. Подібні критерії узгоджуються з підходами до оцінювання громадянської активності молоді, запропонованими в працях українських дослідників [7; 120].

Окремо слід підкреслити, що соціально-діяльнісний компонент виконує функцію практичної інтеграції всіх структурних елементів громадянсько-патріотичної позиції. Якщо когнітивно-світоглядний компонент забезпечує розуміння, а ціннісно-мотиваційний – внутрішнє прийняття, то саме діяльнісний рівень демонструє реальну готовність особистості діяти відповідно до цих засад. У цьому сенсі він виступає критерієм автентичності громадянсько-патріотичної позиції, оскільки показує, наскільки декларовані переконання трансформуються в соціально значущу поведінку.

Нормативно-поведінковий компонент доцільно визначати як систему інтеріоризованих соціальних, правових і морально-етичних норм, що регулюють поведінку особистості та забезпечують її відповідність суспільно схваленим моделям громадянської й військово орієнтованої діяльності. Його зміст розкривається через здатність учня не лише знати норми, але й діяти відповідно до них у реальних ситуаціях, демонструючи правосвідомість, дисциплінованість, соціальну відповідальність і повагу до інституцій держави.

На відміну від соціально-діялісного компонента, який фіксує активність як таку, нормативно-поведінковий компонент акцентує увагу на регулятивному аспекті поведінки, тобто на відповідності дій учня встановленим нормам права, моралі та внутрішнього розпорядку. У цьому контексті він безпосередньо пов'язаний із формуванням правової культури особистості, яка, за І. Бехом, виступає важливою складовою громадянської зрілості та передбачає усвідомлене дотримання соціальних норм як результат внутрішнього прийняття, а не зовнішнього примусу [7].

У ліцєях з посиленою військово-фізичною підготовкою цей компонент набуває особливої ваги, оскільки освітнє середовище таких закладів характеризується підвищеним рівнем нормативної регламентації поведінки, чіткою ієрархією взаємин, наявністю елементів військової дисципліни та субординації. Відповідно нормативно-поведінковий компонент формується через систематичне залучення учнів у діяльність, що вимагає точного дотримання правил, наказів, інструкцій, а також через засвоєння кодексів честі, етичних стандартів майбутнього військовослужбовця та громадянина. Як зазначається в дослідженнях, присвячених підготовці молоді до служби в секторі безпеки і оборони, дисципліна і правослухняна поведінка виступають не лише вимогами організації навчання, а й базовими характеристиками сформованої громадянсько-патріотичної позиції [11; 64].

Суттєвою характеристикою цього компонента є його зв'язок із нормативно-правовим полем держави. Відповідно до Закону України «Про освіту», одним із ключових результатів навчання є формування відповідальної особистості, здатної діяти на основі поваги до прав і свобод людини, дотримання законів та усвідомлення своїх обов'язків перед суспільством і державою [41]. У цьому ж контексті Концепція розвитку громадянської освіти підкреслює важливість формування здатності діяти відповідально й відповідно до демократичних норм, що прямо корелює з нормативно-поведінковим виміром громадянської позиції [58].

У науковому аспекті нормативно-поведінковий компонент доцільно інтерпретувати як результат процесу інтеріоризації соціальних норм, коли зовнішні вимоги поступово трансформуються у внутрішні регулятори поведінки. Це передбачає розвиток таких якостей як правосвідомість, самоконтроль, відповідальність, дисциплінованість, здатність до саморегуляції та моральної оцінки власних вчинків. У працях О. Сухомлинської підкреслюється, що саме через системне виховання поваги до норм і правил формується здатність особистості до соціально відповідальної поведінки, яка є основою громадянської культури [120].

Для учнів ліцеїв військового профілю важливим є також поєднання правових і військово-етичних норм, що проявляється в дотриманні дисципліни, виконанні наказів, повазі до старших за званням, відповідальності за колективні результати діяльності. З цього погляду нормативно-поведінковий компонент виступає механізмом забезпечення надійності та передбачуваності поведінки особистості в умовах підвищених вимог до організованості та відповідальності.

Показниками сформованості нормативно-поведінкового компонента доцільно вважати стійке дотримання правових і моральних норм, сформованість правосвідомості, дисципліновану поведінку в навчальній і позанавчальній діяльності, здатність до самоконтролю й саморегуляції, відповідальне ставлення до виконання обов'язків, готовність діяти відповідно до норм навіть у ситуаціях відсутності зовнішнього контролю. Саме ці характеристики дозволяють оцінити рівень внутрішнього прийняття норм і їх реального впливу на поведінку особистості.

Емоційно-оцінний компонент у структурі формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою доцільно розглядати як систему емоційних переживань, ставлень і оцінних суджень, що відображають суб'єктивне сприйняття особистістю держави, суспільства, національних цінностей та власної ролі в їх збереженні й розвитку. Його сутність полягає у формуванні емоційно забарвленого ставлення до громадянських і патріотичних явищ, що є внутрішнім підґрунтям для прийняття відповідних цінностей і прагнення до майбутньої професійної діяльності у секторі безпеки і оборони.

На відміну від когнітивно-світоглядного компонента, що забезпечує раціональне осмислення соціальної реальності, емоційно-оцінний компонент відображає афективний рівень ставлення до неї, включаючи почуття гордості за державу, поваги до її історії та культури, переживання відповідальності за її майбутнє, а також емоційне неприйняття явищ, що суперечать національним інтересам і демократичним цінностям. У науковій

літературі підкреслюється, що саме емоційно-ціннісне ставлення є необхідною умовою інтеріоризації громадянських і патріотичних ідеалів, оскільки без емоційного прийняття знання залишаються формальними [124].

У контексті навчання в ліцях з посиленою військово-фізичною підготовкою цей компонент формується в умовах підвищеної уваги до військово-патріотичної тематики, символіки держави, традицій Збройних Сил України та колективної ідентичності. Емоційне переживання причетності до спільноти, орієнтованої на служіння державі, сприяє розвитку почуття обов'язку, честі, гідності та відповідальності. Як зазначають В. Пенцак та І. Бех, виховання особистості передбачає формування емоційно-ціннісного ставлення до соціально значущих явищ, що забезпечує їх внутрішнє прийняття і подальшу регуляцію поведінки [7; 93; 95].

Суттєвим аспектом емоційно-оцінного компонента є його оцінна функція, що проявляється у здатності учня здійснювати морально-етичну та громадянську оцінку подій, явищ і вчинків, як власних, так і інших людей. Це передбачає сформованість критеріїв оцінювання, що ґрунтуються на демократичних цінностях, нормах права, принципах соціальної справедливості та національних інтересах. У сучасних дослідженнях громадянської освіти зазначається, що розвиток такої здатності є важливим для формування відповідального громадянина, здатного орієнтуватися в складних соціальних ситуаціях і приймати обґрунтовані рішення [100; 101].

В умовах військово орієнтованого освітнього середовища емоційно-оцінний компонент також передбачає розвиток емоційної стійкості, здатності до саморегуляції, контролю емоцій у ситуаціях підвищеної напруги, що є важливими передумовами майбутньої професійної діяльності у сфері безпеки й оборони. Це розширює традиційне розуміння емоційного компонента, поєднуючи його з елементами психологічної готовності до діяльності в умовах ризику та відповідальності.

Показниками сформованості емоційно-оцінного компонента доцільно вважати наявність позитивного емоційного ставлення до держави та її символів, сформованість почуття патріотизму, громадянської гідності та відповідальності, здатність до морально-етичної оцінки соціальних явищ, емоційну залученість у громадсько значущу діяльність, розвиток емоційної стійкості та самоконтролю. Саме ці характеристики свідчать про те, що громадянсько-патріотична позиція набуває не лише раціонального, а й глибоко особистісного змісту.

Оскільки громадянсько-патріотична позиція учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою постає як цілісне багатокomпонентне утворення, важливим є не лише теоретичне обґрунтування її структури, а й конкретизація змісту кожного з виокремлених компонентів у поєднанні з відповідними педагогічними засобами їх формування. Узагальнення результатів аналізу наукових джерел і врахування специфіки освітнього середовища таких ліцеїв дає підстави для систематизації змістових характеристик когнітивно-світоглядного, ціннісно-мотиваційного, емоційно-оцінного, нормативно-поведінкового та соціально-діяльнісного компонентів, а також визначення найбільш доцільних методів педагогічного впливу, спрямованих на їх розвиток. У зв'язку з цим доцільно представити узагальнену характеристику зазначених компонентів, що дозволяє відобразити взаємозв'язок між їх змістом і методами формування (Табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Зміст компонентів громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою та методи їх формування

Компонент	Зміст	Методи формування
<i>Когнітивно-світоглядний</i>	Система громадянських, історико-культурних і безпекових знань; розуміння державного устрою, демократичних цінностей, ролі громадянина в суспільстві; здатність до критичного аналізу соціально-	Проблемно-пошукове навчання, аналіз історичних і суспільно-політичних кейсів, дискусії та дебати, розвиток медіаграмотності, інтегровані заняття з громадянської та військової освіти.

	політичних процесів і формування цілісного світогляду.	
<i>Ціннісно-мотиваційний</i>	Ієрархія громадянських і патріотичних цінностей (гідність, свобода, відповідальність, служіння державі); внутрішня мотивація до громадянської активності та захисту Батьківщини; спрямованість на виконання громадянського і військового обов'язку.	Виховні бесіди, рефлексивні практики, участь у національно-патріотичних заходах, зустрічі з військовими та волонтерами, метод особистісного прикладу, ціннісно-орієнтовані тренінги.
<i>Емоційно-оцінний</i>	Емоційне ставлення до держави, її історії та символів; почуття патріотизму, громадянської гідності та відповідальності; здатність до морально-етичної оцінки подій і вчинків; емоційна стійкість і саморегуляція.	Емоційно-ціннісні бесіди, аналіз життєвих ситуацій, перегляд і обговорення документальних матеріалів, тренінги емоційного інтелекту, вправи на рефлексію та розвиток емпатії.
<i>Нормативно-поведінковий</i>	Засвоєння правових, моральних і військово-етичних норм; дисциплінованість, правосвідомість, самоконтроль; готовність діяти відповідно до норм навіть без зовнішнього контролю.	Чітке регламентування діяльності, вправи на самоконтроль і саморегуляцію, аналіз поведінкових ситуацій, рольові ігри з дотриманням норм, система заохочень і відповідальності.
<i>Соціально-діяльнісний</i>	Реалізація громадянських цінностей у практичній діяльності; участь у громадському житті, командній взаємодії, волонтерстві; відповідальність, ініціативність, готовність до дій у складних умовах.	Проектна діяльність, волонтерські ініціативи, військово-патріотичні заходи, навчально-польові збори, командні завдання, моделювання реальних соціальних і професійних ситуацій.

Представлена в таблиці систематизація компонентів громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою та відповідних методів їх формування дозволяє конкретизувати теоретично обґрунтовану структуру досліджуваного феномена у площині педагогічної практики. Очевидно, кожен із компонентів має власний змістовий акцент і водночас реалізується через взаємопов'язані педагогічні методи, що забезпечують їх комплексний розвиток. Зокрема, когнітивно-світоглядний компонент формує інтелектуальну основу позиції, ціннісно-мотиваційний визначає її внутрішню спрямованість, емоційно-оцінний

забезпечує особистісне переживання і прийняття відповідних ідеалів, нормативно-поведінковий регулює відповідність поведінки встановленим нормам, а соціально-діяльнісний відображає їх практичну реалізацію в соціально значущій діяльності. У сукупності це свідчить про необхідність цілеспрямованого й комплексного педагогічного впливу, орієнтованого не на ізольований розвиток окремих характеристик, а на формування цілісної громадянсько-патріотичної позиції особистості в умовах специфічного освітнього середовища ліцею військового спрямування.

Отже, у результаті теоретичного аналізу встановлено, що громадянсько-патріотична позиція учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою є складним багатокомпонентним особистісним утворенням, яке формується в єдності світоглядних, ціннісних, емоційних і поведінкових характеристик. Обґрунтовано доцільність виокремлення у її структурі когнітивно-світоглядного, ціннісно-мотиваційного, емоційно-оцінного, нормативно-поведінкового та соціально-діялісного компонентів, кожен з яких виконує специфічну функцію, забезпечуючи відповідно осмислення соціальної реальності, формування ціннісних орієнтацій, емоційне прийняття громадянських ідеалів, регуляцію поведінки та їх практичну реалізацію.

Доведено, що ефективність формування громадянсько-патріотичної позиції зумовлюється не ізольованим розвитком окремих компонентів, а їх взаємозв'язком і взаємозумовленістю, що забезпечує цілісність особистісного становлення учня як громадянина і майбутнього захисника держави. Врахування специфіки освітнього середовища ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою дозволило конкретизувати зміст кожного з компонент і визначити відповідні методи їх формування, спрямовані на інтеграцію навчальної, виховної та військово-професійно орієнтованої діяльності.

1.4. Обґрунтування педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою

Відповідно до завдань дослідження доцільно з'ясувати сутність понять «формувати» і «формування». У словнику української мови дієслово «формувати» трактується як надання чому-небудь певної форми, вигляду; створення або організація чогось, надання йому відповідної структури [115]. Поняття «формування» визначається як дія за значенням «формувати» і «формуватися», що відображає процес становлення та розвитку певних якостей або властивостей особистості [115].

З урахуванням проведеного науково-педагогічного пошуку *формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцею з посиленою військово-патріотичною підготовкою будемо розглядати як цілеспрямований, системний і організований педагогічний процес, спрямований на становлення інтегральної особистісної характеристики ліцейств, що охоплює розвиток їхніх громадянських і патріотичних цінностей, переконань, почуттів і морально-вольових якостей та виявляється у свідомому ставленні до держави і суспільства, правових норм, готовності до відповідальної поведінки, активної участі у суспільному житті, прийнятті обґрунтованих рішень і реалізації власних переконань у конкретних вчинках, спрямованих на благо, захист і розвиток України, а також у прагненні до майбутньої професійної діяльності у секторі безпеки і оборони.*

Аналіз лексикографічних і філософських джерел дає підстави стверджувати, що поняття «умова» трактують як необхідну обставину або сукупність чинників, які забезпечують можливість виникнення, функціонування й розвитку певного явища, а також сприяють переходу потенційної можливості в реальну дійсність [14, с. 521; 17]. У цьому контексті умови виступають не лише як супровідні фактори, а й як суттєві

детермінанти, що задають напрям, динаміку та результативність відповідних процесів. У педагогічній науці зазначене поняття інтерпретують як цілісний комплекс внутрішніх і зовнішніх обставин, які є необхідними для досягнення визначеного освітнього результату, забезпечення ефективності навчально-виховного процесу та гармонійного розвитку особистості.

У сучасних наукових підходах поняття «педагогічні умови» розглядають з різних позицій, що свідчить про його багатовимірність і міждисциплінарний характер. Так, А. Литвин визначає їх як сукупність заходів і різнопланових (зовнішніх і внутрішніх) соціально-педагогічних та дидактичних чинників, необхідних і достатніх для забезпечення стійкого функціонування педагогічної системи та досягнення її цілей [69, с. 20]. О. Кравченко трактує педагогічні умови як сукупність можливостей змісту освіти, методів навчання і виховання, а також організаційних форм освітнього процесу, що в комплексі забезпечують ефективне досягнення поставленої педагогічної мети [60, с. 273]. С. Ізбаш, зі свого боку, розглядає психолого-педагогічні умови як систему об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на вибір і реалізацію методів та форм організації підготовки здобувачів освіти, а також зумовлюють трансформацію їхнього ставлення до діяльності через усвідомлене прийняття рішень і набуття особистісного досвіду [48, с. 40].

Узагальнення наведених підходів дає змогу в межах цього дослідження трактувати педагогічні умови як комплекс взаємопов'язаних, необхідних і достатніх обставин, що безпосередньо впливають на зміст, організацію та результативність освітнього процесу. У контексті формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою *педагогічні умови розглядаються як цілеспрямовано створена система організаційно-педагогічних, соціально-психологічних і змістових чинників, що забезпечують реалізацію системного й безперервного педагогічного процесу становлення інтегральної особистісної характеристики ліцеїстів.*

Обґрунтування педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою здійснювалось з урахуванням визначених вище наукових підходів і принципів. Їх реалізацію відображено у змісті педагогічних умов, що мають забезпечувати цілісність, системність і практичну спрямованість досліджуваного процесу.

Для визначення педагогічних умов також доцільно врахувати науково-методологічні підходи, окреслені вище. Доцільно відзначити значущість системного підходу (О. Вознюк, О. Дубасенюк [23], Ю. Козловський [54] та ін.), оскільки досліджуваний процес розглядається як складова цілісної системи підготовки ліцеїстів. Його реалізація передбачає організацію взаємопов'язаних педагогічних умов, узгодженість змісту, форм і методів освітньої діяльності, а також урахування структурних і функціональних зв'язків між компонентами формування громадянсько-патріотичної позиції.

Відповідно до вимог середовищного підходу особливу увагу приділяють освітньому середовищу ліцею як провідному чиннику впливу на особистість, що забезпечує створення ціннісно насиченого простору для становлення громадянських і патріотичних орієнтацій учнів [7].

З позицій аксіологічного підходу (В. Андрущенко, І. Бех та ін.) формування громадянсько-патріотичної позиції спрямоване на розвиток системи цінностей, переконань і смислів, які визначають свідоме ставлення ліцеїстів до держави, суспільства та власної ролі в них [7].

Вимоги особистісно орієнтованого підходу (І. Бех [7], В. Сухомлинський та ін.) передбачають урахування індивідуальних особливостей, потреб і мотивації учнів, організацію освітнього процесу на засадах партнерської взаємодії, розвитку їхньої суб'єктності, відповідальності та здатності до усвідомленого вибору.

Відповідно до діяльнісного підходу (Г. Атанов [2], Дж. Дьюї [32] та ін.) формування громадянсько-патріотичної позиції забезпечується через активне залучення ліцеїстів до різних видів діяльності, зокрема соціально

значущої, волонтерської та проєктної, що сприяє набуттю ними практичного досвіду, формуванню відповідних умінь, навичок і моделей поведінки.

Окрім загальнонаукових підходів, обґрунтування педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, необхідним є врахування відповідних принципів як системотвірних психолого-педагогічних вимог, що визначають зміст, організацію та результативність освітнього процесу.

Серед загальних принципів насамперед слід виокремити принцип науковості, що передбачає відповідність змісту громадянсько-патріотичного виховання сучасним досягненням педагогічної науки, психології, соціології та безпекових студій, а також його опору на достовірні знання про суспільство, державу і громадянську відповідальність [93; 95].

Важливим є принцип системності та послідовності, відповідно до якого формування громадянсько-патріотичної позиції має здійснюватися як цілісний, логічно вибудований процес, що передбачає поетапність, узгодженість змісту, форм і методів освітньої діяльності та поступове ускладнення завдань.

Принцип практичної спрямованості зумовлює необхідність організації освітнього процесу через активну діяльність учнів, їх участь у соціально значущих заходах, волонтерській і проєктній діяльності, що забезпечує набуття реального досвіду громадянської поведінки.

Принцип професійної спрямованості передбачає орієнтацію змісту, форм і методів формування громадянсько-патріотичної позиції на специфіку майбутньої діяльності учнів у секторі безпеки і оборони, розвиток у них відповідальності, дисциплінованості та готовності до служіння державі.

Принцип проблемності реалізується через створення педагогічних ситуацій, що спонукають учнів до осмислення суспільно важливих питань, морального вибору, прийняття відповідальних рішень і формування власної громадянської позиції.

Не менш важливим є принцип доступності та наочності, що передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, використання конкретних прикладів, життєвих ситуацій і моделей поведінки, які сприяють глибшому розумінню громадянських і патріотичних цінностей.

Серед специфічних принципів доцільно виокремити такі:

- принцип ціннісної орієнтації, що забезпечує спрямованість освітнього процесу на формування системи громадянських і патріотичних цінностей, переконань і смислів;
- принцип соціальної взаємодії, який передбачає активну співпрацю учнів із представниками громадянського суспільства, військовослужбовцями, волонтерами;
- принцип інтерактивності, що реалізується через діалогічні форми навчання, партнерську взаємодію та залучення учнів до спільної діяльності;
- принцип діяльнісно-досвідного навчання, який забезпечує формування громадянсько-патріотичної позиції через особистий досвід участі в суспільно значущій діяльності;
- принцип рефлексивності, що передбачає осмислення учнями власного досвіду, оцінювання своїх дій і формування усвідомленого ставлення до громадянських обов'язків [70; 73; 75; 87].

Окрім окреслених наукових підходів і принципів, у процесі визначення педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою було враховано також результати наукових досліджень учених, присвячених означеній проблематиці (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Перелік педагогічних умов формування громадянської та громадянсько-патріотичної компетентності та позиції особистості в наукових дослідженнях

Автори	Педагогічні умови
Н. Олійник, Н. Франчук [87, с. 102]	Педагогічні умови формування громадянської компетентності учнів: 1. система форм та методів, що сприяють формуванню громадянської компетентності учнів; 2. особливості взаємовідносин суб'єктів освітньої діяльності, що сприяють виробленню громадянської позиції; 3. впровадження більшої кількості уроків іноземної мови в освітній процес з метою створення мовного середовища для більш ефективного розуміння та сприйняття чужої культури; 4. проведення діагностики та корекція освітньої діяльності.
І. Непорада [81, с. 138-140]	Педагогічні умови формування громадянської компетентності молодших школярів: 1. наявність позитивної мотиваційної настанови учнів щодо розвитку їхньої національної самосвідомості; 2. розширення та вдосконалення методів, прийомів і засобів виховання усної народної творчості на особливості школяра в різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, комунікативна); 3. використання потенціалу етнопедагогіки та краснавчачого матеріалу в позакласній роботі з молодшими школярами.
Н. Макогончук [75, с. 238]	Педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників: 1. введення громадянської проблематики до змісту дисциплін соціально-гуманітарного циклу; 2. раціональне поєднання пояснювально-репродуктивних та проблемних, інтерактивних і дослідницьких методів, які дозволяють розвивати критичне мислення курсантів і включати їх у різні види самостійної пізнавальної діяльності; 3. налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «викладач-курсант» через організацію спеціальної наукової та методичної підготовки викладачів до роботи з формування громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників; 4. активізація громадянського самовдосконалення майбутніх офіцерів-прикордонників через організацію їхньої громадянської самоосвіти та самовиховання.
Н. Вовк, В. Кринична [22, с. 455]	Педагогічні умови ефективного формування громадянської компетентності в учнів: 1. забезпечення активного навчання, де учні можуть досліджувати, аналізувати і застосовувати знання у практичних завданнях; 2. розвиток критичного мислення; 3. створення індивідуального навчального процесу; 4. підготовка учнів до логічної громадянської діяльності; 5. розвиток самодисципліни та саморегуляції; 6. формування творчого мислення.

П. Пенцак [93, с. 257]	Педагогічні умови виховання громадянсько-патріотичної позиції майбутніх офіцерів: 1. забезпечення позитивного ставлення до громадянсько-патріотичного виховання на основі створення мотиваційно-стимульовального освітнього середовища військового вищого закладу освіти; 2. поглиблення громадянсько-патріотичної компетентності завдяки використанню проблемного навчання; 3. усвідомлення громадянсько-патріотичних знань та цінностей на основі ефективної педагогічної взаємодії та психолого-педагогічної підтримки майбутніх військових фахівців; 4. зорієнтованість освітнього процесу на розвиток самостійності та саморегуляції особистості шляхом соціально-професійних проб і діагностики особистісних змін курсантів.
В. Кульчицький [68, с. 20]	Педагогічні умови формування патріотичної вихованості учнів: 1. наповнення патріотичним змістом освітнього процесу школи; 2. забезпечення взаємозв'язку школи й сім'ї щодо здійснення патріотичного виховання учнів; 3. забезпечення патріотичної спрямованості позакласної виховної роботи з учнями; 4. поетапне формування патріотичної вихованості учнів; 5. упровадження в освітній процес школи інноваційних технологій з метою створення можливості для формування в учнів громадянсько-активних якостей і соціально значущої поведінки.

Як свідчать дані таблиці 1.2., у наукових дослідженнях простежується спільна позиція щодо визначальної ролі педагогічних умов у формуванні громадянської компетентності та громадянсько-патріотичної позиції особистості. Дослідники наголошують, зокрема, на необхідності цілеспрямованого добору змісту освіти, ефективних форм, методів і засобів навчання та виховання, які забезпечують розвиток громадянських і патріотичних цінностей, переконань і поведінкових установок здобувачів освіти. Особлива увагу приділяють створенню сприятливого освітнього середовища, організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії між учасниками освітнього процесу, а також активному залученню учнів до різних видів діяльності, зокрема соціально значущої, проєктної та волонтерської. Дослідники акцентують увагу на важливості використання інтерактивних, проблемних і дослідницьких методів навчання, що сприяють розвитку критичного мислення, самостійності та відповідальності, формуванню

здатності до усвідомленого прийняття рішень і реалізації власної громадянської позиції в практичній діяльності.

На підставі проведеного нами експертного ранжування виокремлених педагогічних умов також було визначено ті з них, які найбільше сприяють ефективному формуванню громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Експертна оцінка педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою

№	Педагогічна умова	Рейтинг
1.	Залучення учнів до волонтерської діяльності.	13
2.	Використання інтерактивних методів навчання.	5
3.	Включення громадянсько-патріотичної тематики до змісту навчальних дисциплін.	14
4.	Організація взаємодії учнів із ветеранами.	11
5.	Формування відповідального ставлення до громадянських обов'язків.	6
6.	Участь у соціально значущих заходах.	12
7.	Створення ціннісно насиченого освітнього середовища ліцею.	18
8.	Організація рефлексії результатів діяльності учнів.	15
9.	Співпраця з громадськими та волонтерськими організаціями.	16
10.	Формування досвіду громадянської поведінки через практичну діяльність.	17
11.	Застосування проблемних ситуацій громадянського змісту.	4
12.	Поєднання навчальної, виховної та військово-фізичної підготовки.	19
13.	Розвиток здатності до самостійного оцінювання власних вчинків.	9
14.	Залучення військовослужбовців до освітнього процесу.	12
15.	Реалізація учнівських громадянських проєктів.	13
16.	Орієнтація освітнього процесу на формування громадянської відповідальності.	10
17.	Організація дискусій із суспільно значущих питань.	5
18.	Забезпечення міжпредметних зв'язків у формуванні громадянських цінностей.	8
19.	Участь у меморіальних та патріотичних ініціативах.	14
20.	Формування мотивації до громадянсько-патріотичної діяльності.	11
21.	Використання потенціалу органів державної влади у виховній роботі.	7
22.	Формування навичок прийняття рішень у змодельованих ситуаціях.	6
23.	Усвідомлення учнями власної ролі в суспільстві.	8

24.	Залучення засобів масової інформації до формування громадянської позиції.	3
-----	---	---

Відповідно до даних таблиці 1.3 встановлено, що найвищий рейтинг мають педагогічні умови, пов'язані зі створенням і функціонуванням освітнього середовища (умови 7, 12, 3), організацією партнерської взаємодії із соціальними інституціями (умови 9, 4, 14), а також забезпеченням активної діяльності учнів (умови 10, 6, 1, 15, 19) та рефлексивного осмислення набутого досвіду (умови 8, 13).

Педагогічні умови, виокремлені за результатами експертного оцінювання, було уточнено з урахуванням специфіки освітнього процесу ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, а також особливостей формування громадянсько-патріотичної позиції учнів як інтегральної особистісної характеристики. При цьому взято до уваги результати власної педагогічної діяльності та спостережень за учнями, які засвідчили, що вони загалом усвідомлюють значущість громадянсько-патріотичних цінностей і виявляють позитивну мотивацію до відповідної діяльності, проте недостатньо володіють практичним досвідом їх реалізації, не завжди здатні до усвідомленого прийняття рішень у суспільно значущих ситуаціях, а також потребують цілеспрямованого педагогічного супроводу в осмисленні власного досвіду громадянської поведінки.

Зважаючи на це, було визначено такі *педагогічні умови формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою*:

1. *посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею;*
2. *організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони;*
3. *забезпечення набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності;*

4. *стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності.*

Обґрунтування першої педагогічної умови щодо посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею ґрунтується на положенні про визначальну роль освітнього середовища як системоутворювального чинника розвитку особистості.

У педагогічній науці освітнє середовище розглядають як цілісну систему умов, впливів і взаємодій, що забезпечує не лише засвоєння знань, а й формування цінностей, переконань і моделей поведінки. Зокрема, І. Бех підкреслює, що ефективність виховного процесу значною мірою залежить від створення такого середовища, що забезпечує інтеріоризацію соціально значущих норм і цінностей, їхнє особистісне прийняття та перетворення на внутрішні регулятори поведінки особистості [7]. У цьому контексті освітнє середовище постає як простір духовного розвитку, у якому формується здатність особистості до свідомого вибору, відповідального ставлення до суспільства і держави.

Розширюючи зазначене положення, сучасні міжнародні дослідження доводять, що освітнє середовище є визначальним чинником формування громадянської ідентичності, оскільки забезпечує взаємодію когнітивних, емоційно-ціннісних і поведінкових компонентів розвитку особистості. Зокрема, J. Westheimer та J. Kahne у фундаментальному дослідженні моделі громадянської освіти доводять, що різні типи освітнього середовища формують різні типи громадянина (від «особисто відповідального» до «соціально активного»), а отже, саме організація освітнього простору визначає глибину і спрямованість громадянської участі [168].

Аналогічну позицію обґрунтовує J. Torney-Purta, яка на основі міжнародних порівняльних досліджень (CIVED, ICCS) доводить, що відкритий демократичний клімат у школі, можливості для участі в обговоренні суспільно значущих питань та досвід взаємодії в освітньому

середовищі прямо корелюють із рівнем сформованості громадянських компетентностей і готовності молоді до громадянської активності [158; 163].

Зі свого боку, W. Parker підкреслює, що громадянська освіта має реалізовуватися не лише через зміст навчальних дисциплін, а передусім через організацію освітнього середовища як простору публічної взаємодії, у якому учні набувають досвіду демократичної участі, дискусії та прийняття рішень [151]. Це дозволяє розглядати освітнє середовище як середовище практики громадянськості, а не лише її теоретичного засвоєння.

Значущість середовищного чинника підтверджено також у дослідженнях J. Banks, який доводить, що формування громадянської ідентичності в умовах сучасного суспільства можливе лише за умови створення інклюзивного, ціннісно орієнтованого освітнього середовища, що забезпечує інтеграцію знань, цінностей і соціального досвіду [132].

Особливої ваги набуває ціннісне наповнення освітнього середовища, оскільки саме воно визначає спрямованість розвитку особистості. У працях українських дослідників доведено, що формування громадянської та громадянсько-патріотичної позиції неможливе без створення відповідного соціокультурного простору, у якому цінності громадянськості та патріотизму не лише декларуються, а й реалізуються в різних видах діяльності здобувачів освіти. Так П. Пенцак наголошує на необхідності створення мотиваційно-стимулювального освітнього середовища, що забезпечує позитивне ставлення до громадянсько-патріотичного виховання та сприяє формуванню відповідних переконань і установок [93].

Сучасні дослідження також підтверджують, що освітнє середовище виконує комплекс взаємопов'язаних функцій: ціннісно-орієнтаційну, мотиваційну, комунікативну та діяльнісну. Зокрема, Н. Вовк і В. Кринична підкреслюють, що ефективне формування громадянської компетентності забезпечується в умовах такого освітнього середовища, що стимулює активність учнів, розвиток критичного мислення, їхню готовність до участі в суспільному житті та відповідальній громадянській поведінки [22]. Це дає

підстави стверджувати, що освітнє середовище має бути не лише інформаційно насиченим, а й організованим як простір активної взаємодії, співпраці та соціальної практики.

Важливість посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища підтверджується також міжнародними підходами до громадянської освіти. Зокрема, UNESCO у концепції Global Citizenship Education наголошує, що формування громадянської відповідальності, почуття належності до суспільства та готовності діяти в його інтересах потребує створення цілісного освітнього середовища, яке інтегрує навчальний зміст, педагогічні підходи та позанавчальну діяльність. У документі підкреслено, що саме через системну організацію освітнього простору забезпечується розвиток цінностей, ставлень і поведінкових моделей, необхідних для активної громадянської участі [164].

Додатковим аргументом на користь цієї педагогічної умови є положення діяльнісного підходу, відповідно до якого формування особистості відбувається в процесі її залучення до активної взаємодії з соціальним середовищем. Освітнє середовище в цьому випадку виступає як простір набуття досвіду, у якому учні не лише засвоюють знання, а й реалізують їх у поведінці, що забезпечує перехід від декларативного рівня до рівня особистісно значущих переконань.

Аналіз власної педагогічної практики та результати дослідження засвідчили, що фрагментарне використання заходів громадянсько-патріотичного спрямування не забезпечує стійкого результату. Лише системно організоване освітнє середовище, насичене відповідними цінностями, нормами та можливостями для їх практичної реалізації, створює умови для формування цілісної громадянсько-патріотичної позиції учнів.

Отже, посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею є необхідною педагогічною умовою, що забезпечує інтеграцію когнітивного, ціннісного та діяльнісного компонентів

формування особистості, сприяє становленню громадянської ідентичності, розвитку відповідальності та готовності до активної участі в житті суспільства і держави.

Обґрунтування другої педагогічної умови (*організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони*) базується на положенні про соціальну зумовленість розвитку особистості та визначальну роль соціальної взаємодії у формуванні її ціннісних орієнтацій, громадянської ідентичності та поведінкових моделей.

У сучасній українській педагогіці соціальну взаємодію розглядають як необхідну умову формування громадянської компетентності та соціальної активності здобувачів освіти. Так О. Сухомлинська підкреслює, що громадянське виховання має реалізовуватися у відкритому соціокультурному просторі, де особистість залучається до реальних суспільних практик і набуває досвіду відповідальної поведінки [120]. В. Кремень, зі свого боку, наголошує, що сучасна освіта повинна функціонувати як відкрита соціальна система, інтегрована в суспільні процеси, що забезпечує підготовку особистості до активної участі в житті держави та громадянського суспільства [63].

Важливим є також підхід Н. Ничкало, яка розглядає соціальне партнерство як один із ключових механізмів модернізації освіти, що забезпечує зв'язок між освітою та соціальною практикою, сприяє формуванню професійно та соціально значущих якостей особистості. У цьому контексті партнерська взаємодія виступає не лише формою організації освітнього процесу, а й засобом інтеграції учнів у систему соціальних відносин [82].

Зазначені положення узгоджуються з міжнародними дослідженнями у сфері громадянської освіти. Зокрема, J. Torney-Purta та W. Schulz на основі міжнародних порівняльних досліджень (ICCS) встановлюють, що досвід участі учнів у діяльності громадських організацій, взаємодія з соціальними акторами та залучення до обговорення суспільно значущих питань є

ключовими чинниками розвитку їх громадянської активності та відповідальності [158; 163].

Подальший розвиток ці ідеї отримали у працях D. Schugurensky, який доводить, що неформальне та інформальне навчання через участь у громадських практиках відіграє вирішальну роль у формуванні громадянських якостей особистості, оскільки забезпечує поєднання знань із реальним соціальним досвідом. Аналогічної позиції дотримуються K. Kennedy та J. Lee, які підкреслюють, що ефективна громадянська освіта передбачає інтеграцію формального навчання з практиками соціальної взаємодії та участі [143].

Водночас сучасні дослідження у сфері service learning (навчання через служіння) і community-based learning (навчання, орієнтоване на громаду) підтверджують, що системна взаємодія освітніх закладів із громадськими організаціями та соціальними інституціями сприяє розвитку відповідальності, соціальної активності та здатності до прийняття рішень у реальних життєвих ситуаціях [134]. Такі підходи забезпечують перехід від теоретичного засвоєння громадянських цінностей до їх практичного застосування.

Крім того, значущість соціальної взаємодії у формуванні громадянської активності обґрунтовується в межах концепції соціального капіталу R. Putnam, відповідно до якої участь у соціальних мережах і спільнотах сприяє розвитку довіри, відповідальності та готовності до співпраці. У цьому контексті партнерська взаємодія із суб'єктами громадянського суспільства створює умови для формування соціального капіталу учнів [153].

У контексті підготовки учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою партнерська взаємодія із суб'єктами сектору безпеки і оборони набуває особливої значущості. Така взаємодія сприяє формуванню уявлень про специфіку військової служби, розвитку мотивації до професійної діяльності, а також становленню цінностей відповідальності,

дисциплінованості та служіння державі. Водночас співпраця з громадськими та волонтерськими організаціями забезпечує формування соціальної чутливості, солідарності та готовності до участі у суспільно значущій діяльності.

З позицій діяльнісного підходу партнерська взаємодія створює умови для залучення учнів у різні види соціальної діяльності, що забезпечує набуття ними практичного досвіду громадянської поведінки та сприяє переходу від знань до дій. Саме в процесі такої взаємодії відбувається формування відповідних умінь, установок і моделей поведінки.

Результати аналізу педагогічної практики засвідчують, що ізолюваність освітнього процесу від реального соціального середовища обмежує можливості формування громадянсько-патріотичної позиції, знижує рівень мотивації та практичної готовності учнів до суспільної діяльності. Натомість системно організована партнерська взаємодія забезпечує відкритість освітнього середовища, його соціальну спрямованість і практичну значущість.

Отже, організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони є необхідною педагогічною умовою, що забезпечує інтеграцію освітнього процесу в соціальний контекст, сприяє формуванню громадянської ідентичності, розвитку соціальної відповідальності та готовності до активної участі в житті суспільства і держави.

Обґрунтування третьої педагогічної умови щодо *забезпечення набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності* зумовлене необхідністю залучення учнів до участі у громадянських і патріотичних заходах. У цьому контексті ключовим є положення про діяльнісну природу розвитку особистості, відповідно до якого стійкі переконання формуються не через інформування, а через залучення в діяльність, що має особистісне значення. Така логіка дозволяє розглядати досвід громадянсько-

патріотичної діяльності не як додатковий елемент освітнього процесу, а як його системоутворювальну складову.

Дослідження громадянської освіти підтверджують, що саме досвід участі у соціально значущій діяльності є вирішальним чинником формування громадянської активності. Зокрема, W. Schulz показує, що рівень громадянської залученості учнів безпосередньо пов'язаний із їхньою участю у волонтерських, громадських і шкільних ініціативах, а не лише з рівнем засвоєних знань. Це свідчить про те, що громадянська компетентність формується в процесі практичної взаємодії з соціальною реальністю, а не через її теоретичне відображення [158].

Подібну позицію розвиває D. Schugurensky, який доводить, що значна частина громадянських умінь і цінностей формується під час участі в громадських практиках, соціальних ініціативах і колективній діяльності. Це означає, що саме досвід забезпечує інтеграцію знань, цінностей і поведінкових моделей [157].

Особливу увагу до ролі практичного досвіду приділено в дослідженнях, присвячених *service learning* (навчання через служіння). Зокрема, емпіричні узагальнення засвідчують, що систематичне залучення учнів до соціально значущої діяльності сприяє розвитку відповідальності, громадянської активності та здатності до прийняття рішень у реальних ситуаціях. Важливим є те, що такий досвід не лише закріплює знання, а й трансформує їх в особистісно значущі переконання [134].

Водночас у вітчизняній педагогіці ідея діяльнісного формування громадянської позиції також має достатнє теоретичне підґрунтя. Наприклад, О. Савченко обґрунтовує, що формування ціннісних орієнтацій учнів потребує організації навчально-виховного процесу як активної діяльності, у якій вони виступають суб'єктами, здатними до прийняття рішень і відповідальності за їх наслідки. Водночас О. Пометун підкреслює, що громадянська освіта має бути орієнтована на формування досвіду участі,

зокрема через використання інтерактивних методів, моделювання соціальних ситуацій і залучення до проєктної діяльності [101].

З огляду на специфіку навчання учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою зазначена умова набуває особливого змісту. Досвід громадянсько-патріотичної діяльності тут пов'язаний не лише із загальногромадянською активністю, а й із формуванням готовності до служіння державі, відповідальності за її безпеку та здатності діяти в умовах підвищеної соціальної значущості. Саме участь у волонтерських ініціативах, соціальних проєктах, заходах патріотичного спрямування створює умови для поєднання особистісних цінностей із практикою їх реалізації.

Принципово важливим є також те, що набуття досвіду діяльності забезпечує перехід від зовнішньо засвоєних норм до внутрішньо прийнятих переконань. Якщо цінності залишаються на рівні знань, вони не визначають поведінку. Лише через діяльність відбувається їх інтеріоризація та закріплення як особистісних орієнтирів.

Отже, забезпечення набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності є важливою педагогічною умовою, оскільки саме воно створює можливості для інтеграції когнітивного, ціннісного та поведінкового компонентів, сприяє формуванню стійких переконань і забезпечує готовність учнів до реальної громадянської активності.

Обґрунтування *четвертої педагогічної умови щодо стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності* зумовлене вирішенням суттєвої суперечності, виявленої у процесі дослідження: навіть за наявності досвіду участі в громадянсько-патріотичній діяльності він не завжди трансформується у стійкі переконання та усвідомлену позицію учнів.

Аналіз власної педагогічної практики показує, що досвід участі у заходах, проєктах чи волонтерських ініціативах без осмислення власних дій, їх оцінювання та співвіднесення з особистісними цінностями та соціальними нормами залишається фрагментарним і не інтегрується у

внутрішню структуру особистості. Це актуалізує необхідність цілеспрямованого стимулювання рефлексії як механізму перетворення досвіду на переконання.

У педагогіці рефлексію розглядають як чинник розвитку особистості, що забезпечує усвідомлення власного досвіду, формування здатності до самостійного оцінювання дій та прийняття відповідальних рішень. Зокрема, О. Пометун підкреслює, що ефективне формування громадянських компетентностей передбачає не лише активну діяльність учнів, а й її обов'язкове осмислення через обговорення, аналіз ситуацій і рефлексивні практики. У цьому контексті рефлексія виступає засобом переходу від зовнішньої активності до внутрішнього прийняття цінностей [100; 102].

Значущість рефлексії як умови навчання і розвитку обґрунтовано також у сучасних міжнародних дослідженнях. Наприклад, D. Kolb у теорії експериментального навчання доводить, що досвід стає джерелом розвитку лише за умови його рефлексивного осмислення. Саме рефлексія забезпечує перехід від безпосередньої дії до формування узагальнень, висновків і нових моделей поведінки. Без цього етапу діяльність не трансформується у знання і не впливає на ціннісну сферу особистості [144].

Подібні висновки підтверджено й сучасними дослідженнями, у яких наголошується, що саме рефлексивний компонент є визначальним для досягнення освітнього ефекту соціально значущої діяльності. Зокрема доведено, що систематичне використання рефлексивних практик (обговорення, письмові рефлексії, аналіз досвіду тощо) суттєво підвищує рівень громадянської відповідальності, емпатії та здатності до прийняття рішень [134].

У вітчизняному науковому дискурсі проблему рефлексії також розглядають як важливий складник розвитку особистості. Наприклад, О. Савченко наголошує на необхідності формування в учнів здатності до самостійного оцінювання результатів власної діяльності, що є основою їхньої суб'єктності та відповідальності. Разом з тим В. Кремень підкреслює,

що сучасна освіта має бути орієнтована на розвиток особистості, здатної до саморозвитку, самоаналізу та усвідомленого вибору [63].

У контексті підготовки учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою рефлексивне осмислення набутого досвіду набуває особливого значення. Йдеться не лише про оцінювання результатів діяльності, а й про усвідомлення власної ролі в суспільстві, ставлення до держави, готовності до виконання громадянського і професійного обов'язку. Саме рефлексія дозволяє поєднати особистий досвід із системою цінностей, що лежить в основі громадянсько-патріотичної позиції.

Важливо також зазначити, що рефлексивні практики створюють умови для розвитку критичного мислення, здатності аналізувати суспільні явища, оцінювати власні вчинки та приймати обґрунтовані рішення. Це є принципово важливим у сучасних умовах, коли громадянська позиція передбачає не лише емоційне ставлення, а й усвідомлену, відповідальну поведінку. Стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності є необхідною педагогічною умовою, оскільки саме воно забезпечує перетворення досвіду на особистісно значущі переконання, сприяє формуванню усвідомленої громадянської позиції та готовності до відповідальної діяльності.

Отже, обґрунтовані педагогічні умови (посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища, організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони, набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності та стимулювання його рефлексивного осмислення) у своїй сукупності утворюють цілісну систему, що забезпечує перехід від засвоєння знань і декларування цінностей до формування усвідомленої, внутрішньо прийнятої громадянсько-патріотичної позиції. Їх взаємозв'язок відображає логіку досліджуваного процесу від створення відповідного освітнього середовища та залучення учнів у соціальну взаємодію, до набуття ними власного досвіду діяльності та його осмислення, що в підсумку забезпечує

становлення особистості як активного, відповідального громадянина, здатного до свідомої участі у житті суспільства і держави.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що проблема формування громадянсько-патріотичної позиції здобувачів освіти розробляється в кількох взаємопов'язаних напрямках: теоретико-методологічному, історико-педагогічному, порівняльно-педагогічному, освітньо-середовищному та практико-орієнтованому. Сучасні дослідження акцентують увагу на переході від знаннєвої до діяльнісно-компетентнісної моделі громадянської освіти, посиленні ролі освітнього середовища, інтеграції формального і неформального навчання, а також урахуванні впливу соціальних викликів. Водночас встановлено, що наукові розвідки не забезпечують цілісного бачення процесу формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Дефінітивний аналіз основних понять дозволив уточнити зміст і співвідношення категорій «патріотизм», «громадянськість», «громадянська позиція», «громадянсько-патріотична позиція» та ін. Установлено, що патріотизм і громадянськість є базовими інтегративними якостями, які відображають ціннісно-сміслову та морально-правову сферу особистості, тоді як громадянська позиція репрезентує діяльнісний рівень їх прояву. Узагальнення наукових підходів дало змогу визначити громадянсько-патріотичну позицію як синтез цінностей, переконань і готовності до їх реалізації у соціально значущій діяльності. Відсутність чіткої дефінітивної визначеності в нормативному полі компенсується використанням суміжних понять (громадянська компетентність, ідентичність, стійкість), що відображають сучасні освітні орієнтири. Це створило підґрунтя для формулювання авторського визначення досліджуваного феномена як інтегральної особистісної характеристики, що поєднує ціннісно-смісловий,

емоційно-вольовий і діяльнісний виміри та виявляється у відповідальній громадянській поведінці й готовності до служіння державі.

На основі узагальнення теоретичних підходів визначено, що громадянсько-патріотична позиція ліцеїстів має системну багатокомпонентну структуру, яка відображає єдність світоглядних уявлень, ціннісних орієнтацій, емоційного ставлення та поведінкових проявів особистості. Обґрунтовано доцільність виокремлення у її структурі когнітивно-світоглядного, ціннісно-мотиваційного, емоційно-оцінного, нормативно-поведінкового та соціально-діяльнісного компонентів. Доведено, що вони забезпечують відповідно осмислення соціальної реальності, формування внутрішньої мотивації, емоційне прийняття цінностей, регуляцію поведінки та їх практичну реалізацію в діяльності. Водночас встановлено, що ефективність формування досліджуваного феномена визначається не ізольованим розвитком окремих компонентів, а їх взаємозв'язком і взаємозумовленістю, що забезпечує цілісність особистісного становлення та узгодженість знань, цінностей і поведінки учнів ліцеїв військового спрямування.

Узагальнення теоретичних положень і результатів емпіричного аналізу дало змогу науково обґрунтувати педагогічні умови формування громадянсько-патріотичної позиції як комплексу взаємопов'язаних чинників, що забезпечують цілісність і результативність відповідного процесу. До них віднесено такі чинники: посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею; організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони; набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності; стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду зазначеної діяльності.

Основний зміст розділу представлено у наукових працях автора [11; 64; 70-74].

Список використаних джерел до розділу 1

1. Акімова О. В., Саогов М. В., Гапчук Я. А., Задворняк Л. С., Хрущак О. О. Патріотичне виховання студентської молоді в освітньо-цифровому середовищі закладу вищої освіти. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*. 2024. No 4(38) 2024. С.45-55. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-4\(38\)-45-55](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-4(38)-45-55)
2. Атанов Г. А. Теорія діяльнісного навчання : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2007. 186 с.
3. Баглай М. Зміст і структурні компоненти громадянської позиції курсантів військових закладів вищої освіти. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2024. № 1(105). С. 130–142. DOI: [https://doi.org/10.31865/2077-1827.1\(105\)2024.306948](https://doi.org/10.31865/2077-1827.1(105)2024.306948)
4. Башкір О.І., Фазан В.В., Штефан Л.А. Зміст громадянської освіти учнів середньої школи Німеччини. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2025. №59. С.74-84. DOI: <https://doi.org/10.34142/23128046.2025.59.04>
5. Безлюдна Н. (2022). Особливості національно-патріотичного виховання молодших школярів в умовах воєнного стану. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*, (2(8), 76–83. [https://doi.org/10.31499/2706-6258.2\(8\).2022.268057](https://doi.org/10.31499/2706-6258.2(8).2022.268057)
6. Бенца О. І. Проблеми громадянського виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919–1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2004. 170 с.
7. Бех І. Д., Чорна К. І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (програмно-виховний контекст). К. : ІПВ АПН України, 2008. 40 с.
8. Бінецький Д.О., Зеленська З.П., Миленька С.М. Військово-патріотичне виховання старших підлітків у процесі військово-спортивної діяльності. *Фізичне виховання в контексті сучасної освіти*. Київ : НАУ,

2022. С. 14-17. URL : <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/5a0dfdd0-605f-4820-b139-29a777c353a5/content>

9. Богомолова Н. М. Формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 теорія і методика виховання. Київ, 2019. 28 с.

10. Боярська-Хоменко А. В. Педагогічні умови організації підтримки дітей, що проживають на деокупованих територіях. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2025. № 58. С. 41-54 DOI: <https://doi.org/10.34142/23128046.2025.58.04>

11. Боярська-Хоменко А. В., Магілін О.В. Складники формування громадянсько-патріотичної позиції старших підлітків у Латвії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2026. № 60. С. 51–66

12. Боярська-Хоменко А.В., Денисенко А.О. Соціально-педагогічна підтримка дітей у воєнний період. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*. Харків, 2023. С. 1056-1058

13. Боярська-Хоменко А.В., Хрик М.В. Етапи становлення і розвитку громадянського виховання школярів у Німеччині. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*, 2023. Вип. 61. С. 7-18 <https://doi.org/10.34142/2312-1548.2023.61.01>

14. Булатов М. О. Філософський словник. Київ : Стилос, 2009. 575 с.

15. Васильєва С. О., Агаркова Н. О. Формування громадянської компетентності учнів у ЗЗСО інтерактивними методами навчання. *Перспективи та інновації науки*. 2025. № 12 (58). С. 347–356. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-12\(58\)-347-356](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-12(58)-347-356)

16. Васьківська Г.О. Освітнє середовище як чинник формування життєпростору старшокласників. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719930/1/VHO%202020%2004%2007.pdf>

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В. Бусел. Київ-Ірпінь : Перун, 2007. 1736 с.
18. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах. : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2010. 489 с.
19. Іванець Н.В. феномен громадянської освіти в умовах інформаційної війни: соціально-філософський аналіз. : дис. ... докт. філософ. 033 Філософія. Київ, 2023. 216 с.
20. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : Навчально-методичний посібник / П. Ігнатенко та ін. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1997. 252 с.
21. Вишневський О. Сучасне українське виховання: педагогічні нариси. Львів, 1996. 238 с.
22. Вовк Н. В., Кринична В. В. Педагогічні умови ефективного формування громадянської компетентності в учнів на уроках трудового навчання. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 10 (16). С. 445–457. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10\(16\)-445-457](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10(16)-445-457)
23. Вознюк О. В., Дубасенюк О. А. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 684 с.
24. Волкова Н. П. Педагогіка : посібник. К. : Академія, 2001. 576 с.
25. Гевко О.І., Жаровська О.П. Дослідно-експериментальна робота щодо громадянського виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. праць. Запоріжжя : КПУ, 2022. № 84. С. 96–101.
26. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.
27. Грубі Т.В., Жаровська О.П. Деонтологічні засади громадянського виховання учнів старших класів на основі національних

традицій. *Наука і техніка сьогодні (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки»): журнал.* 2022 № 11 (11). С. 85–95.

28. Грузевич Т. Ю. Громадянське виховання учнів старших класів закладів загальної середньої освіти на основі національних традицій : дис. ... д-ра філософії : 011 Освітні, педагогічні науки. Хмельницький, 2023. 289 с.

29. Державний ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський». URL: <https://kadet.kh.ua/>

30. Державний стандарт базової середньої освіти та профільної середньої освіти. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text>

31. Дудова Д. Компоненти, критерії та показники національно-патріотичної свідомості майбутніх фахівців морської галузі. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2021. № 1 (105). С. 161–173. DOI: <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2021.01/161-173>

32. Дьюї Дж. Досвід і освіта / пер. з англ. М. Василечко. Львів : Кальварія, 2003. 84 с.

33. Євсюкова А. В. Громадянська освіта як чинник розвитку демократії: досвід Республіки Польща та України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2019. 238 с.

34. Жаровська О. П. Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Жаровська Олена Петрівна. Вінниця, 2015. 290 с.

35. Жаровська О.П., Цвяк Л.В. Роль самовиховання у структурі громадянського виховання старшокласників на основі національних традицій. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : педагогічні науки / гол. ред. О. В. Діденко.* Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2022. № 2(29). С. 222–234.

36. Жаровська, О. Національна ідентичність як складова громадянської культури студентської молоді. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, 2022. № (2). С. 182–190. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2022.262958>
37. Заблоцька О. С., Кучер О. І. Формування громадянської компетентності учнів у контексті сучасних освітніх реформ. *Педагогічні науки*. 2022. № 79. С. 45–52. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2022-79-6>
38. Завалевський Ю. І., Прокопович Ю. А., Сагарда В. В. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти: наук.-метод. рекомендації. Чернівці : Букрек, 2004. 47 с.
39. Задорожна-Княгницька Л. В. Формування громадянської позиції школярів: регіональний аспект. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2120/1/formuvannia_gromadianskopi.pdf
40. Заєць Р. Г. Формування громадянської свідомості у студентів закладів вищої освіти Сполучених Штатів Америки : дис. ... д-ра філософії : 011 Освітні, педагогічні науки. Кропивницький, 2024. 201 с.
41. Закон України «Про освіту». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
42. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
43. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
44. Зеленська Л. Д., Чернікова І. В. Національно-патріотичне й громадянське виховання здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану: системний підхід і дієві практики. *Педагогічна академія: наукові записки*. 2025. Вип. 14. С. 78-84. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14787373>

45. Золотаренко Т. О. Реалізація змісту громадянської освіти у фаховій підготовці майбутніх учителів початкової школи в університетах Королівства Норвегія : дис. ... д-ра філософії : 011 Освітні, педагогічні науки. Київ, 2026. 235 с.
46. Зубалій, М. Д., Тимчик, М. В. Методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в різних типах закладів освіти: метод. посіб. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. 168 с.
47. Зябрева С. Е. Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія та методика виховання». Луганськ, 2010. 23 с.
48. Ізбаш С.С. Психолого-педагогічні умови формування медіаграмотності в курсантів Національної академії Національної гвардії України. *Науковий журнал Хортицької національної академії. Серія : Педагогіка. Соціальна робота.* 2021. Вип. 1. С. 36–46.
49. Ївженко Ю., Харитонов І. Теоретичні аспекти проблеми громадянського виховання студентів педагогічних спеціальностей. *Нові технології навчання.* 2021. № 95. С. 82–89. URL : <https://www.journal.org.ua/index.php/ntn/article/view/225>
50. Качур М. М. Поняття «патріотизм» в українській науковій педагогічній думці. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2013. № 6 (32). С. 54.
51. Кін О. М. Система формування національної самосвідомості студентської молоді в процесі громадської діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Харків ; Старобільськ, 2021. 557 с.
52. Ковба М. В. Військово-патріотичне виховання старшокласників у системі освіти України (перша чверть ХХІ ст.) : дис. ... д-ра філософії : 011 Освітні, педагогічні науки. Дрогобич, 2024. 304 с.
53. Козак Є. П., Остапенко О. І., Тимчик М. В. Військово-патріотичне виховання старших підлітків в процесі військово-спортивної діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова,* 2021. Випуск

3K (131). С. 182-186. DOI [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2021.3K\(131\).45](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2021.3K(131).45)

54. Козловський Ю. М. Моделювання наукової діяльності вищого навчального закладу: теоретично-методологічний аспект : монографія / за ред. д-ра пед. наук М. Козяра. Львів : СПОЛОМ, 2012. 484 с.

55. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Шлях освіти*. 2000. №3. С. 7-13.

56. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

57. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : затв. наказом МОН України від 16.06.2015 № 641. URL: <https://mon.gov.ua>

58. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>

59. Кошолар О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді. *Освіта Донбасу*. 2007. № 1 (120). С. 44–50.

60. Кравченко О. Педагогічні умови формування медіаграмотності майбутніх вчителів у сучасних закладах вищої освіти: обґрунтування проблеми. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 31(3). С. 270–275.

61. Кравченко Т. В. Формування громадянської ідентичності студентів закладів вищої освіти Великої Британії : дис. ... д-ра філософії : 011 Освітні, педагогічні науки. Київ, 2023. 228 с.

62. Кремень В. Г. Якісна освіта: вимоги ХХІ століття. Київ : Педагогічна думка, 2013. 208 с.

63. Кремень В. Г., Луговий В. І. Освіта і громадянське суспільство: виклики сучасності. Київ : Педагогічна думка, 2020. 256 с.

64. Крокун-Баранова А. П., Магілін О. В Система виховання старших підлітків у закладах освіти з посиленою військово-фізичною

підготовкою. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*. Харків, 2023. С. 807-809

65. Кузьменко Р., Тимко А., Пенцак П., Рій В. Сучасні підходи до громадянсько-патріотичної підготовки майбутніх офіцерів у військових закладах вищої освіти. *Педагогічні науки*. 2021. № 2(25). С. 87-100

66. Кузякіна М. Л. Проблеми громадянського виховання школярів у системі середньої освіти Німеччини : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Слов'янськ, 2011. 149 с.

67. Кульбач Л. М. Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці (кінець XX – початок XXI ст.) : дис. ... д-ра філософії : 011 Освітні, педагогічні науки. Кривий Ріг, 2025. 289 с.

68. Кульчицький В. Й. Педагогічні умови формування патріотичної вихованості учнів в умовах глобалізації. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. Вип. 68, т. 1. С. 20–24. DOI: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.68-1.3>

69. Литвин А. В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови»: на допомогу здобувачам наукового ступеня. Львів : Сполом, 2014. 76 с.

70. Магілін О. В. Формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою як елемент неперервної освіти особистості. *Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи*. Харків, 2025. С. 40-44

71. Магілін О. В., Крокун-Баранова А. П. Морально-етичне виховання майбутніх військовослужбовців. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті*. Харків : ВННОТ, 2022. Вип. 4. С. 385-387. ISSN 2708-4809

72. Магілін О.В. Освітні пропозиції Латвійської військової академії. Інновації педагогічної освіти. *Дайджест стендових доповідей, презентованих під час «Meetup 011» онлайн зі здобувачами другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти,*

гарантами, представниками груп забезпечення ОПП і ОНП галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки. Укладач: Боярська-Хоменко А. Харків, 2023. С. 19

73. Магілін О.В. Передумови відкриття професійних закладів середньої освіти з посиленою військовою підготовкою у Латвії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2022. № 52. С. 126–136

74. Магілін О.В. Система закладів військової освіти Латвії. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*. Харків, 2022. С. 351-354.

75. Макогончук Н. В. Педагогічні умови формування громадянської компетентності у майбутніх офіцерів-прикордонників. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. 2012. Вип. 38. С. 234–238.

76. Макогончук Н., Романішина Л. Теоретичні аспекти громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*, 2022. № 3. С. 356–369

77. Маланчук С. Формування громадянської позиції як компонента громадянської компетентності здобувачів передвищої освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 78, т. 2. С. 249-257/ DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/78-2-37>

78. Мельник О. Життєва, соціальна, громадянська позиції особистості: компаративний аналіз. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. № 11 (384). С. 33–38.

79. Мяло В. М., Данильченко О. А., Василенко Л. А. Роль військово-патріотичного виховання у формуванні активної громадянської позиції. *Інноваційна педагогіка*. 2025. Вип. 89. С. 276–279.

80. Національно-патріотичне виховання. URL : <https://kadet.kh.ua/edu/vykhovna-robota/viiskovo-patriotychne-vykhovannia/>

81. Непорада І. Педагогічні умови формування громадянської компетентності учнів початкової школи. *Pedagogical Sciences Theory and Practice*. 2023. С. 135–143. DOI: <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-1-20>
82. Ничкало Н. Г. Професійна освіта в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів. Київ : Педагогічна думка, 2014. 352 с.
83. Нікітіна Н. Формування громадянської позиції учнів у навчально-виховному процесі педагогічного ліцею : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Слов'янськ, 2007. 20 с.
84. Ніколаєнко Я.М. Створення сучасного освітнього середовища: погляд крізь призму ідей КД. Ушинського. *Історія та філософія в незалежній Україні: до 200-річчя від дня народження К. Д. Ушинського*, 2023. С. 241-243
85. Окушко Т. К., Петрочко Ж. В., Кириченко В. І., Пащенко О. В., Сокол Л. М., Харченко Н. В. Особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях : метод. посіб. Київ-Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 198 с.
86. Олійник Л. І. Концептуальна основа виховання патріотизму молоді в умовах повномасштабного російського вторгнення. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2023. Вип. 2 (24). С. 100–110. DOI: [https://doi.org/10.35387/od.2\(24\).2023.100-110](https://doi.org/10.35387/od.2(24).2023.100-110)
87. Олійник Н. А., Франчук Н. Л. Педагогічні умови формування громадянської компетентності учнів. *Педагогічна інноватика: сучасність та перспективи*. 2025. С. 100–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/ped-uzhnu/2024-7-18>
88. Остапенко О. І., Тимчик М.В. Формування ключових компетентностей у старшокласників в процесі вивчення предмета «Захист Вітчизни». URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713710/1/%D0%9E%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>

89. Остапенко О.І., Тимчик М.В., Зубалій М.Д., Журба К.О., Бінецький Д.О., Касіч Н.П., Кузора І.В. Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації: навчально-методичний посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 165 с.

90. Остапенко, О. І., Зубалій, М. Д., Тимчик, М. В. Методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в різних типах закладів освіти: метод. посіб. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. 168 с.

91. Палагнюк М. В. Сутність поняття «громадянська позиція». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія*. 2015. Вип. 208 (2). С. 222–229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_ped_2015_208%282%29__24

92. Паніна Л., Авдими́рець Л. Формування громадянської відповідальності як складової громадянської компетентності здобувачів освіти закладу загальної середньої освіти. *Нова педагогічна думка*. 2021. № 3 (107). С. 122–126.

93. Пенцак П. В. Педагогічні умови виховання громадянсько-патріотичної позиції майбутніх офіцерів. *Інноваційна педагогіка*. 2021. № 39. С. 257–261. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2018>

94. Пенцак, П. В., Сьома, Б. Б. Основи науково-методичного забезпечення виховання громадянсько-патріотичної позиції майбутніх офіцерів. *Політологія. Публічне управління*, 2018. Вип. 13.

95. Пенцак П. Підходи до формування громадянсько-патріотичної позиції майбутніх офіцерів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2020. Вип. 2 (47). С. 121–124. DOI: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2020.47.121-124>

96. Петронговський Р. Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання. Київ, 2002. 21 с.

97. Політичний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. К. : Генеза, 1997. 278 с.
98. Поліщук С. В., Кучинський С. А. Історична ретроспектива розвитку громадянського виховання в Україні (XIX–XX ст.). *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2022. № 32. С. 82–94. DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-9763.2022-32-82-94>
99. Полуобоярина І. Технологія патріотичного виховання старшокласників музичних шкіл. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2023. № 8-9 (132-133). С. 15-23. <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2023.08-09/015-023>
100. Пометун О. І. Громадянська освіта: теорія і практика навчання. Київ : Видавництво «А.С.К.», 2018. 256 с.
101. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18.
102. Пометун О. Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді. *Управління школою*. 2005. № 8 (92).
103. Попова О. Б. Освіта як складова громадянського суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2013. 207 с.
104. Постанови КМУ «Про затвердження Положення про військовий (військово-морський, військово-спортивний) ліцей, ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/672-2021-%D0%BF#Text>
105. Притула О. Л. Сутність громадянського виховання в давній історії українців. *Культурологічний альманах*. 2024. № 3. С. 176–183. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.19>
106. Притула О. Світогляд як духовна основа громадянського становлення особистості. *Humanities Studies*. 2024. Вип. 19 (96). С. 77–82. DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-08>

107. Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: розпорядження КМУ від 08.10.2022 № 893-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2022-%D1%80#Text>

108. Пустовіт Г. П. Національно-патріотичні проєкти здобувачів ступеня PhD в реаліях сьогодення: теоретичний аспект. Педагогічна біографіка про національно-патріотичне виховання дітей і молоді: ідеї, концепції, практики. Вінниця : ТВОРИ, 2024. С. 70-73. URL: https://dnrb.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/Conference_abstract_collection_2024_30.05.24.pdf#page=71

109. Річний навчальний план на 2024/2025 рік. URL : <https://kadet.kh.ua/edu/prymet-stranytsy/navchalnyi-plan-na-2023/2024-rik/>

110. Рудницька Н. Ю. , Шанскова Т. І., Коновальчук І. М. Формування громадянської компетентості учнів початкових класів в умовах становлення нової української школи. *Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Вип. 57. Т. 2. С.285-292

111. Савченко О. Я. Громадянська освіта в Новій українській школі: теоретичні засади та практичні аспекти. Київ : Педагогічна думка, 2021. 192 с.

112. Сенько В. В. Інституціоналізація громадянської освіти в сучасних демократичних суспільствах : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Сенько Володимир Вікторович. Київ, 2012. 191 с.

113. Серік М. В. Теоретичний аналіз сутності поняття «громадянськість». URL : <https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN21/13smvspg.pdf>

114. Синишина В. М. Психолого-педагогічні засади патріотизму як чинника формування громадянсько-патріотичної позиції майбутніх офіцерів у військових закладах вищої освіти. *Перспективи та інновації науки*. 2023.

№ 12 (30). С. 452–463. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12\(30\)-452-463](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30)-452-463)

115. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 10. С. 624.

116. Солонська А. Основні підходи до патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку в батьківсько-виховательській взаємодії. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2020. № 1 (24). С. 30–35.

117. Сопівник І., Лазоренко О. Громадянське виховання старшокласників як чинник їх професійної орієнтації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби*. Серія: Педагогічні науки. 2022. №2. С. 504-515. URL: <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/1063/986>

118. Статут Державного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський». URL : <https://kadet.kh.ua/pub/ustanovchi-dokumenty/statut-kadetskoho-korpusu/>

119. Стратегія національно-патріотичного виховання : затв. Указом Президента України від 18.05.2019 № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

120. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання: теоретико-методологічні засади. Київ : Педагогічна думка, 2003. 256 с.

121. Твердохліб Т. С., Скрипник Н. С. Академічна доброчесність у контексті громадянського виховання здобувачів вищої та загальної середньої освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 38, т. 3. С. 168–173.

122. Указ Президента України «Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text>

123. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / [Укладач Наталія Степанова.] Черкаси: Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2014. 44 с.

124. Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика : моногр. За заг. ред. проф. Левітаса Ф. Л. ; наук. ред. Александрової О. С., Салати О. О. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. 172 с

125. Хома О. М. Громадянське виховання школярів у сучасних умовах. *Молодий вчений*, 2025. URL : <https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/download/150/243/1/5076-1>

126. Ціпан Т. Формування громадянської позиції у членів дитячо-юнацьких громадських об'єднань. *Інноватика у вихованні*. 2019. Вип. 9. С. 294–301

127. Чумак В. В. Адміністративно-правові засади діяльності коледжу державної поліції Латвійської Республіки. *Актуальні проблеми адміністративного права та адміністративного процесу в Україні*. Дніпропетровськ, 2015. С. 60-63.

128. Шевчук Т. Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (56). С. 85–88.

129. Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти : монографія / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця : Консоль, 2008. 260 с.

130. Шинкаренко В. В. Сучасні підходи до формування патріотизму у старшокласників закладів загальної середньої освіти. *Інноваційна педагогіка*, 2023. Вип. 60. С. 191-194. <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/60.39>

131. Ярмаченко М. Д. Педагогічний словник. Київ : Пед. думка, 2001. 514 с.
132. Banks J. A. Diversity, group identity, and citizenship education in a global age. *Educational Researcher*. 2008. Vol. 37(3). P. 129–139. DOI: <https://doi.org/10.3102/0013189X08317501>
133. Biesta G. Risking Ourselves in Education: Qualification, Socialization, and Subjectification Revisited. *Educational Theory*. 2020. Vol. 70(1). P. 89–104. DOI: <https://doi.org/10.1111/edth.12411>
134. Celio C. I., Durlak J., Dymnicki A. A. A meta-analysis of the impact of service-learning on students. *Journal of Experiential Education*. 2011. DOI: <https://doi.org/10.5193/JEE34.2.164>
135. Ciganovs J. The Latvian Army. Rīga : Latvijas Kara muzejs, 2019. 207 p.
136. Crabtree R. D. Theoretical foundations for international service-learning. *Michigan Journal of Community Service Learning*. 2008. No 15 (1). Pp. 18–36. URL: <http://quod.lib.umich.edu.myaccess.library.utoronto.ca/m/mjcs1/browse.html>
137. Davies I., Ho L. C. Citizenship Education and Global Migration: *Implications for Theory, Research, and Practice*. Routledge, 2019. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429426971>
138. Hoskins B., Janmaat J. G., Han C. Education, Democracy and Inequality: Political Engagement and Citizenship Education in Europe. *Palgrave Macmillan*, 2019. 278 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-04274-5>
139. Hoskins, B.L., Mascherini, M. Measuring Active Citizenship through the Development of a Composite Indicator. *Soc Indic Res* 90, 459–488 (2009). <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9271-2>
140. Isac M. M., Maslowski R., van der Werf G. Effective Civic Education: A Meta-analysis. *Educational Research Review*. 2020. Vol. 29. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2019.100310>

141. Izglītības attīstības pamatnostādnes 2014-2020 gadam. Rīga, 2013. 149 p.
142. Izglītības sistēma Latvijā. (2026). URL: <https://www.niid.lv/izlgsist>
143. Kennedy K. J., Lee J. C. K. Citizenship education in Asia and the Pacific. Springer, 2014.
144. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 1984. 256 p.
145. Kukuļinskis G., Bērziņa I., Kuzmins V., Falka S., Gūtmane U., Dambergs J. Valsts aizsardzības mācība. Rīga, 2020. 53 p.
146. Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam. (2025) URL: https://pkc.gov.lv/sites/default/files/inline-files/LIAS_2030_parluks_lv_0.pdf
147. Latvijas Nacionālā aizsardzības akadēmija. (2025). URL : <https://www.naa.mil.lv/>
148. Lim C. P. Global citizenship education, school curriculum and games: learning mathematics, English and science as a global citizen. *Computers & Education*. 2008. No 51 (3). Pp. 1073–1093.
149. Mācību vadības pavēlniecība. (2025). URL : <https://www.mil.lv/lv/vienibas/macibu-vadibas-pavelnieciba>
150. Ministru kabinets konceptuāli atbalsta pulkveža Kalpaka profesionālās vidusskolas izveidi Rudbāržos. (2020). URL : <https://www.mod.gov.lv/lv/zinas/ministru-kabinets-konceptuali-atbalsta-pulkveza-kalpaka-profesionalas-vidusskolas-izveidi>
151. Parker W. C. Listening to strangers: Classroom discussion in democratic education. *Teachers College Record*. 2010. Vol. 112(11).
152. Print M., Lange D. Civic Education and Competences for Engaging Citizens in Democracies. Rotterdam: Sense Publishers, 2021. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-75746-5>
153. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York : Simon & Schuster, 2000. 541 p.

154. Reimers F. M. *Educating Students to Improve the World*. Springer, 2020. 189 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-981-15-3887-2>
155. Rekomendācijas sadarbībai audzināšanas jomā. (2019) URL : http://www.pumpurs.lv/sites/default/files/2019-12/04_PuMPuRS_infomaterials_Sadarbiba_audzinasanas_joma.pdf
156. Salam M., Awang Iskandar D. N., Ibrahim D. H. A., Farooq M. S. Service learning in higher education: A systematic review. *Asia Pacific Education Review*. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12564-019-09580-6>
157. Schugurensky D. *This is our school of citizenship: Informal learning in local democracy*. Rotterdam : Sense Publishers, 2013.
158. Schulz W., Ainley J., Fraillon J., Kerr D., Losito B. ICCS 2009 International Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students. Amsterdam : IEA, 2010.
159. Shultz L. Educating for global citizenship: conflicting agendas and understandings. *Alberta Journal of Educational Research*. 2007. No 53 (3). Pp. 248–258. URL: [http://www.education.ualberta.ca/educ/journals/ajer/53%20files/53\(3\)files/53\(3\).html](http://www.education.ualberta.ca/educ/journals/ajer/53%20files/53(3)files/53(3).html)
160. Skrastiņš I. *Kaimiņvalstu apbruņojuma identifikācijas rokasgrāmata daļa Jūras spēku kuģi un ieroči*. Rīga : Jaunsardzes informācijas centrs, 2018. 295 p.
161. Starpziņojums par citu es valstu pieredzi un atšķirīgiem risinājumiem iekšlietu un aizsardzības jomas izglītības sistēmas īstenošanā, kā arī latvijā īstenotās iem sistēmas iestāžu amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm un nbs profesionālā dienesta karavīru profesionālās (t.sk. Pirmā un otrā līmeņa profesionālās augstākās) izglītības raksturojums un novērtējums par šīs izglītības integrāciju kopējā profesionālajā izglītības sistēmā. Rīga, 2023. 79 p.
162. Topošās Rudbāržu militārās vidusskolas absolventi iegūs jaunākā līmeņa militārā vadītāja profesiju. (2020) URL: <https://www.sargs.lv/lv/nozares->

[politika/2020-06-01/toposas-rudbarzu-militaras-vidusskolas-absolventi-iegus-jaunaka-limena](#)

163. Torney-Purta J., Lehmann R., Oswald H., Schulz W. Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen. Amsterdam : IEA, 2001.

164. UNESCO Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris : UNESCO, 2015. 64 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993>

165. UNESCO Media and Information Literacy: Curriculum for Teachers. Paris : UNESCO, 2011. 192 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>

166. Usca S., Lubkina V. Pusaudzū ar valodas traucējumiem komunikatīvās kompetences attīstība. Rēzekne : Rēzeknes Augstskola, 2013. 188 p. DOI <https://doi.org/10.13140/2.1.4994.7202>

167. Visaptverošā Valsts aizsardzība. (2019). URL: <https://www.mod.gov.lv/lv/nozares-politika/visaptverosa-valsts-aizsardziba>

168. Westheimer J., Kahne J. What kind of citizen? The politics of educating for democracy. *American Educational Research Journal*. 2004. Vol. 41(2). P. 237–269. DOI: <https://doi.org/10.3102/00028312041002237>

169. Zembylas M. The Affective Politics of Citizenship Education: Emotion, Resistance and Critical Pedagogy. *Routledge*, 2021. 196 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429469275>

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО- ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ

2.1. Організація і методика проведення експериментальної роботи

Для перевірки висунутої гіпотези про підвищення ефективності формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою за умови реалізації в зазначених закладах освіти обґрунтованих педагогічних умов (посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею; організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони; набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності; стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду зазначеної діяльності) було організовано і проведено педагогічний експеримент на базі Державного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський» (м. Харків). Вибірку дослідження склали 176 учнів 8–11 класів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, що дало можливість простежити процес формування їхньої громадянсько-патріотичної позиції впродовж усього періоду навчання в старшій школі. Педагогічний експеримент був проведений впродовж 2023-2025 років, до його проведення було залучено також 24 педагогічних працівники.

Експериментальну роботу було проведено в межах освітнього процесу ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою, зокрема під час вивчення навчальних предметів та організації позаурочної навчальної і виховної діяльності учнів. Освітній процес реалізується відповідно до освітніх програм базової [25] та профільної середньої освіти [26], які забезпечують формування ключових компетентностей особистості, зокрема

громадянських і соціальних, що є основою становлення громадянсько-патріотичної позиції учнів.

Зміст освітніх програм ліцею включає систему навчальних предметів і курсів, серед яких важливе місце посідають «Історія України», «Громадянська освіта», «Захист України», «Фізична культура», а також спеціальні курси військово-патріотичного спрямування, зокрема «Початкова військова підготовка» [25; 26]. Саме ці освітні компоненти сприяють формуванню в учнів національної самосвідомості, розуміння суспільних процесів, готовності до виконання громадянського обов'язку та захисту держави.

Відповідно до освітніх програм, навчальні компоненти забезпечують формування таких результатів навчання як усвідомлення себе громадянином України, здатність до соціальної взаємодії, відповідальність за власні дії та готовність до активної участі в житті суспільства. Значна увага приділяється діяльнісному підходу, що передбачає залучення учнів до різних видів навчально-пізнавальної, проєктної та соціально орієнтованої діяльності, зокрема роботи в групах, участі в проєктах і суспільно корисних заходах.

Крім того, важливим елементом освітнього процесу є фізична підготовка та військово-спортивні заняття, які не лише сприяють розвитку витривалості та дисциплінованості, а й формують відповідальність, почуття спільності, готовність до взаємодії в команді та виконання колективних завдань. У поєднанні з виховною діяльністю це забезпечує формування в учнів ціннісного ставлення до держави, суспільства та власної ролі в них.

Відповідно до плану виховної роботи ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою в ліцеї організовуються та проводяться позааудиторні заходи різного спрямування, зокрема військово-патріотичного, спортивного, правового, морально-етичного та соціально-психологічного характеру. Виховна діяльність охоплює всі категорії учнів 8–11 класів і спрямована на формування гармонійно розвиненої особистості, її соціалізацію та становлення громадянсько-патріотичної позиції [28].

Участь учнів у спортивних змаганнях, військово-спортивних тренуваннях, тематичних тижнях безпеки, виховних годинах, профілактичних бесідах, а також зустрічах із представниками державних і громадських інституцій сприяє не лише розвитку фізичних якостей, а й формуванню відповідальності, дисциплінованості, правової свідомості та готовності до активної участі в житті суспільства. Важливим аспектом є залучення учнів до колективних форм діяльності, що передбачали співпрацю, розподіл ролей, виконання спільних завдань і прийняття колективних рішень, що, звичайно, сприяло розвитку навичок взаємодії та згуртованості.

Система виховної роботи реалізовується через поєднання індивідуальних і групових форм впливу, включаючи психологічний супровід, соціально-педагогічну підтримку, профілактичну роботу щодо попередження правопорушень і формування безпечної поведінки. Значна увага приділяється формуванню в учнів ціннісного ставлення до держави, суспільства, дотримання норм і правил поведінки, а також розвитку національної свідомості та поваги до культурних й історичних традицій українського народу.

Тобто позааудиторна та виховна діяльність у ліцеї є важливим складником освітнього процесу, який забезпечує створення умов для формування громадянсько-патріотичної позиції учнів, їхньої соціальної активності, відповідальності та готовності до свідомої участі в житті суспільства.

На початковому етапі експериментального дослідження всі учасники перебували в однакових умовах, оскільки навчання здійснювалося відповідно до єдиних освітніх програм і плану виховної роботи закладу. Це забезпечувало однорідність вибірки, зокрема за такими параметрами як вікові особливості, освітнє середовище, організація навчально-виховного процесу та соціальні характеристики учнів.

Для проведення педагогічного експерименту було сформовано одну експериментальну групу, що зумовлено специфікою організації освітнього процесу та низкою об'єктивних чинників:

- дослідження проводилось в умовах воєнного стану та змішаного формату навчання, що істотно ускладнювало можливість розподілу учнів на окремі групи з різними умовами освітнього впливу;

- одним із ключових напрямів експерименту було вдосконалення освітнього середовища ліцею з метою посилення його громадянсько-патріотичної спрямованості. Оскільки всі учасники дослідження функціонують у межах єдиного освітнього простору, який охоплює навчальну, виховну та позааудиторну діяльність, відокремлення контрольної групи без впливу визначених педагогічних умов є практично неможливим. Такий розподіл міг би порушити цілісність освітнього процесу та вплинути на достовірність отриманих результатів;

- усі учні були залучені до реалізації педагогічних умов, спрямованих на формування громадянсько-патріотичної позиції, що здійснювалося через інтеграцію навчальної діяльності, виховних заходів і позаурочної роботи. Це забезпечило створення цілісного освітнього середовища, у межах якого формування досліджуваних якостей відбувалося системно та безперервно;

- організація освітнього процесу в ліцеї передбачає єдиний розклад занять, спільні виховні заходи та колективні форми діяльності, що унеможлиблює ізолюване впровадження педагогічних умов лише для частини учнів без впливу на інших;

- обмежена чисельність контингенту учнів відповідних класів та необхідність збереження стабільності учнівських колективів не дозволяли здійснити коректний поділ на експериментальну та контрольну групи без порушення освітнього процесу та зниження валідності результатів дослідження.

Отже, рішення щодо формування єдиної експериментальної групи було зумовлене як організаційними особливостями функціонування ліцею, так і об'єктивними умовами воєнного часу. Це дозволило забезпечити цілісність освітнього процесу та отримати узагальнені результати щодо впливу визначених педагогічних умов на формування громадянсько-патріотичної позиції учнів.

Перед початком експериментального дослідження з учнями 8–11 класів ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою було проведено індивідуальні бесіди, у ході яких вони (а також їхні батьки чи законні представники) надали згоду на участь у педагогічному експерименті. Учасники були поінформовані про мету дослідження, особливості його проведення та можливість використання отриманих результатів для наукового аналізу, апробації та подальшого оприлюднення в наукових джерелах із дотриманням етичних норм.

Реалізація педагогічного експерименту, спрямованого на оцінювання ефективності впровадження педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, здійснювалася поетапно та охоплювала три взаємопов'язані етапи: констатувальний, формувальний і контрольний. Така логіка дослідження забезпечила можливість послідовного вивчення вихідного рівня сформованості досліджуваних якостей, реалізації педагогічного впливу та подальшої оцінки його результативності.

На *констатувальному* етапі дослідження було здійснено комплексний аналіз нормативно-правових і нормативно-методичних документів, що регламентують організацію освітнього процесу та виховної роботи в ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою. Зокрема, було проаналізовано Закон України «Про освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту», Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа», Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти, а також

Стандарт спеціалізованої освіти військового спрямування для ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою.

Також було здійснено аналіз психологічної та педагогічної літератури [1; 2; 4; 5; 11; 15; 27; 31] з метою дослідження особливостей організації та проведення етапів педагогічного експерименту, а також визначення його ролі у структурі методичної системи наукового дослідження.

Окрім цього, предметом аналізу стали внутрішні документи закладу освіти, зокрема освітні програми для 8–9 та 10–11 класів, навчальні плани, модельні навчальні програми з окремих предметів («Історія України», «Громадянська освіта», «Захист України», «Фізична культура»), а також план виховної роботи ліцею [22; 24; 25; 26; 28]. Це дозволило визначити змістові та організаційні можливості освітнього середовища щодо формування громадянсько-патріотичної позиції учнів.

Аналіз зазначених документів дав змогу оцінити рівень інтеграції громадянсько-патріотичного компонента в освітній процес, визначити потенціал навчальних предметів і виховних заходів у формуванні досліджуваної позиції, а також обґрунтувати необхідність удосконалення педагогічних умов дослідження.

Визначена структура громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою (рис. 1.1), що охоплює когнітивно-світоглядний, ціннісно-мотиваційний, емоційно-оцінний, нормативно-поведінковий та соціально-діяльнісний компоненти, стала підґрунтям для розроблення критеріїв її сформованості.

У процесі побудови критеріального апарату дослідження враховано, що критерії не є прямим відображенням структурних компонентів досліджуваного феномена, а виконують функцію їх узагальненого оцінювання. З огляду на це структуру громадянсько-патріотичної позиції було трансформовано в систему критеріїв шляхом інтеграції окремих компонентів відповідно до їх змістової спорідненості та функціональної взаємодії.

У межах такої логіки ціннісно-мотиваційний критерій охоплює прояви ціннісно-мотиваційного та емоційно-оцінного компонентів; когнітивно-світоглядний критерій репрезентує інтелектуально-змістовий аспект досліджуваного феномена; поведінково-діяльнісний критерій поєднує нормативно-поведінковий і соціально-діяльнісний компоненти. Окреме місце посідає рефлексивний критерій, який має інтегративний характер і відображає здатність особистості до усвідомлення, оцінювання та корекції власної громадянсько-патріотичної позиції. Запропонована система критеріїв забезпечує цілісне та багатовимірне оцінювання рівня сформованості досліджуваної якості.

Отже, для визначення рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою було визначено такі критерії:

Ціннісно-мотиваційний критерій відображає внутрішню основу громадянсько-патріотичної позиції особистості та визначає спрямованість ліцеїста на свідоме служіння державі й суспільству. Його сутність полягає у сформованості системи національних, громадянських і моральних цінностей, які зумовлюють ставлення до держави, її історико-культурної спадщини та суспільних ідеалів, а також у наявності стійкої внутрішньої мотивації до виконання громадянського й військового обов'язку.

Доцільність виокремлення цього критерію зумовлена вимогами сучасного законодавства та освітньої політики, що акцентують увагу на формуванні громадянської ідентичності, патріотизму, оборонної свідомості й відповідальності за майбутнє держави. В умовах військово орієнтованого освітнього середовища ціннісно-мотиваційна складова набуває визначального значення, оскільки саме вона інтегрує знання і поведінку, забезпечує їх осмисленість та спрямовує діяльність особистості відповідно до державницьких пріоритетів.

Зміст цього критерію конкретизовано через такі взаємопов'язані прояви: сформованість громадянської ідентичності та позитивного

ставлення до держави, її символів, історії та культури; усвідомлення честі, обов'язку й особистої відповідальності перед державою і суспільством; наявність внутрішньої мотивації до захисту суверенітету і територіальної цілісності України; готовність до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства. Сукупність зазначених характеристик дає змогу оцінити рівень сформованості внутрішньої позиції ліцеїста, яка є підґрунтям його активної громадянської поведінки та подальшої професійної самореалізації.

Когнітивно-світоглядний критерій характеризує інтелектуально-змістовий аспект громадянсько-патріотичної позиції та відображає рівень засвоєння ліцеїстами системи знань про державу, її правові засади, історичний розвиток і сучасні суспільно-політичні процеси. Він визначає глибину розуміння суспільних явищ, здатність орієнтуватися в державотворчих процесах та усвідомлювати власну роль як громадянина у функціонуванні демократичного суспільства.

Необхідність виокремлення цього критерію зумовлена тим, що сформована громадянсько-патріотична позиція не може обмежуватися лише ціннісно-мотиваційною сферою, а потребує міцного когнітивного підґрунтя. Саме знання та їхнє осмислення забезпечують усвідомленість громадянської поведінки, сприяють формуванню відповідального ставлення до виконання громадянських обов'язків і дозволяють особистості приймати обґрунтовані рішення в суспільно значущих ситуаціях.

Нормативне підґрунтя когнітивно-світоглядного критерію визначено вимогами чинного законодавства щодо формування громадянських і соціальних компетентностей, які передбачають оволодіння знаннями про Конституцію України, права й обов'язки громадянина, принципи демократії та верховенства права. В умовах військово орієнтованого освітнього середовища особливого значення набуває також розуміння ролі сектору безпеки й оборони, зокрема Збройних Сил України, у забезпеченні державного суверенітету та територіальної цілісності, що сприяє формуванню цілісного уявлення про механізми захисту держави.

Показниками когнітивно-світоглядного критерію є знання конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина; розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі; обізнаність щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України в забезпеченні національної безпеки. Сукупність зазначених показників дає змогу визначити рівень сформованості системних знань і світоглядних уявлень, які забезпечують усвідомленість громадянської позиції та її реалізацію в практичній діяльності.

Поведінково-діяльнісний критерій відображає практичний вимір громадянсько-патріотичної позиції та характеризує здатність ліцеїстів реалізовувати набуті цінності й знання в конкретних вчинках, діях і соціально значущій діяльності відповідно до норм чинного законодавства. Якщо ціннісно-мотиваційний критерій визначає внутрішню спрямованість особистості, а когнітивно-світоглядний рівень її обізнаності та розуміння суспільних процесів, то поведінково-діяльнісний критерій фіксує реальний, практичний прояв сформованої громадянської позиції у повсякденній поведінці та навчально-військовій діяльності.

В освітньому просторі ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою цей критерій набуває особливої значущості, оскільки саме діяльність виступає ключовим середовищем перевірки та закріплення сформованих переконань. Дисциплінованість, відповідальність, здатність дотримуватися встановлених норм і правил, а також уміння ефективно взаємодіяти з іншими членами колективу є необхідними умовами успішної підготовки майбутніх захисників держави. Через участь у військово-патріотичних заходах, волонтерській діяльності і громадських ініціативах ліцеїсти набувають практичного досвіду громадянської активності, що сприяє трансформації знань і цінностей у стійкі поведінкові моделі.

Показниками поведінково-діялісного критерію є активна участь у громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах; дотримання дисципліни, норм поведінки та відповідальне виконання

обов'язків, здатність до командної взаємодії. Сукупність зазначених показників дає змогу оцінити рівень сформованості діяльнісного компоненту громадянсько-патріотичної позиції, який виявляється в систематичній, усвідомленій і соціально значущій активності та відповідає специфіці військово орієнтованого освітнього середовища.

Рефлексивний критерій характеризує здатність особистості до усвідомленого аналізу власної громадянсько-патріотичної позиції, морального самовизначення та оцінювання наслідків власних дій і вчинків. Він відображає рівень сформованості внутрішніх механізмів самоконтролю, критичного осмислення та здатності до саморегуляції, що забезпечують узгодженість переконань і поведінки. Виокремлення цього критерію зумовлене тим, що зріла громадянська позиція передбачає не лише сформованість цінностей, знань і досвіду діяльності, а й здатність особистості до їх осмислення, переоцінки та свідомого коригування відповідно до суспільно значущих норм.

В умовах сучасних інформаційних викликів, поширення маніпулятивних і деструктивних впливів особливої ваги набуває здатність ліцеїстів критично оцінювати інформацію, аргументовано відстоювати власну позицію та здійснювати моральний вибір у складних і неоднозначних ситуаціях. Рефлексивна діяльність сприяє формуванню відповідального ставлення до власних рішень, розвитку громадянської стійкості та усвідомлення особистої причетності до майбутнього держави.

Показниками рефлексивного критерію є здатність до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції, аргументованого її відстоювання і морального вибору; здатність до критичної оцінки деструктивних впливів, відповідальність за прийняті рішення та самокорекція поведінки. Сукупність зазначених показників свідчить про сформованість внутрішньо зрілої, усвідомленої громадянсько-патріотичної позиції, що відповідає вимогам сучасного військово орієнтованого освітнього середовища.

Зазначені критерії і показники є основою для оцінювання рівня сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, а також для аналізу результатів реалізованого експериментально-педагогічного дослідження.

Завершальним етапом обґрунтування критеріїв сформованості громадянсько-патріотичної позиції є визначення рівнів її прояву. Використання рівневого підходу забезпечує можливість здійснювати якісну діагностику ступеня сформованості досліджуваного явища, відстежувати динаміку особистісного розвитку ліцеїстів і своєчасно коригувати зміст виховної діяльності. З огляду на специфіку військово орієнтованого освітнього середовища доцільно виділити чотири рівні сформованості громадянсько-патріотичної позиції: початковий, середній, достатній і високий. Для більшої наочності доцільно представити їх у вигляді таблиці, що узагальнює характерні ознаки та ключові відмінності кожного рівня (Таблиця 2.1).

Таблиця 2.1.

Критерії, показники і рівні сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою та методи їх вимірювання

Критерій	Показники	Рівні сформованості	Метод вимірювання
Ціннісно-мотиваційний	- сформованість громадянської ідентичності та позитивного ставлення до держави, її символів, історії та культури; - усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством; - наявність внутрішньої мотивації до захисту суверенітету і територіальної цілісності України; - готовність до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства	Початковий Середній Достатній Високий	Анкетування (адаптовані опитувальники на основі методик М. Рокіча, Е. Десі та Р. Раяна, А. Маслоу), педагогічне спостереження, ситуаційні завдання (кейс-метод)

Когнітивно-світоглядний	• знання конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина; • розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі; • обізнаність щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України у забезпеченні національної безпеки	Початковий Середній Достатній Високий	Тестування (комбіновані тести із завданнями репродуктивного та продуктивного характеру), опитування
Поведінково-діяльнісний	• активна участь у громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах; • дотримання дисципліни, норм поведінки та відповідальне виконання обов'язків, здатність до командної взаємодії	Початковий Середній Достатній Високий	Педагогічне спостереження, аналіз діяльності, ситуаційні завдання (кейс-метод), виконання практичних (тренувальних) завдань, анкетування
Рефлексивний	• здатність до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції, аргументованого її відстоювання і морального вибору; • здатність до критичної оцінки деструктивних впливів, відповідальність за прийняті рішення та самокорекція поведінки	Початковий Середній Достатній Високий	Ситуаційні завдання (моральні дилеми), рефлексивне опитування, педагогічне спостереження

Початковий рівень сформованості громадянсько-патріотичної позиції характеризується фрагментарністю та недостатньою усвідомленістю ціннісних орієнтацій, знань і поведінкових проявів. На цьому рівні громадянська ідентичність є нестійкою або ситуативною, а ставлення до держави, її символів, історії та культури має поверхневий, часто формальний характер. Усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством виражене слабо, а внутрішня мотивація до захисту суверенітету і територіальної цілісності України не сформована або замінюється зовнішніми стимулами.

У когнітивно-світоглядному аспекті спостерігаємо обмеженість і несистемність знань про конституційні засади держави, права й обов'язки громадянина. Розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі є поверховим, а уявлення про історію становлення української державності та роль Збройних Сил України в забезпеченні національної безпеки неповним і фрагментарним. Засвоєні знання носять переважно репродуктивний характер і не завжди застосовуються для пояснення суспільних явищ.

Поведінково-діяльнісний компонент на початковому рівні проявляється епізодично. Участь у громадських, волонтерських чи військово-патріотичних заходах здебільшого зумовлена зовнішніми вимогами або контролем з боку педагогів. Дотримання дисципліни, норм поведінки та виконання обов'язків має нестійкий характер, а здатність до командної взаємодії розвинена недостатньо. Ліцеїсти можуть уникати відповідальності, демонструвати пасивність або залежність від більш активних членів колективу.

Рефлексивно-оцінний компонент також сформований на низькому рівні. Ліцеїсти відчують труднощі в усвідомленому аналізі власної позиції, не завжди здатні аргументовано її відстоювати та здійснювати моральний вибір у складних ситуаціях. Критичне оцінювання деструктивних впливів є недостатнім, що підвищує вразливість до зовнішніх маніпуляцій. Відповідальність за прийняті рішення проявляється ситуативно, а здатність до самокорекції поведінки є обмеженою.

Середній рівень сформованості громадянсько-патріотичної позиції характеризується наявністю базових ціннісних орієнтацій, знань і поведінкових проявів, які ще не мають достатньої стійкості та цілісності. На цьому рівні громадянська ідентичність сформована частково, а ставлення до держави, її символів, історії та культури є загалом позитивним, хоча може проявлятися непослідовно. Усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством має місце, однак не завжди

визначає реальну поведінку. Внутрішня мотивація до захисту суверенітету і територіальної цілісності України поєднується із зовнішніми стимулами та потребує подальшого розвитку.

У когнітивно-світоглядному аспекті ліцеїсти демонструють наявність базових знань про конституційні засади держави, права й обов'язки громадянина. Вони загалом розуміють принципи демократичного устрою та механізми громадянської участі, а також мають уявлення про історію становлення української державності й роль Збройних Сил України у забезпеченні національної безпеки. Водночас ці знання не завжди є системними та глибоко осмисленими, що ускладнює їх повноцінне застосування в аналізі суспільних процесів.

Поведінково-діяльнісний компонент на цьому рівні проявляється в періодичній участі в громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах. Ліцеїсти здебільшого дотримуються дисципліни, норм поведінки та виконують покладені обов'язки, проте їхня активність і відповідальність можуть залежати від зовнішнього контролю або конкретної ситуації. Здатність до командної взаємодії сформована на базовому рівні, вони можуть ефективно працювати в колективі, однак не завжди виявляють ініціативність і стійкість у спільній діяльності.

Рефлексивно-оцінний компонент характеризується частково сформованою здатністю до аналізу та оцінювання власної позиції. Ліцеїсти здатні аргументовано висловлювати свої погляди та здійснювати моральний вибір у відносно стандартних ситуаціях, проте відчують труднощі у складних або суперечливих обставинах. Критичне ставлення до деструктивних впливів формується, але ще не є достатньо стійким. Відповідальність за прийняті рішення усвідомлюється, однак здатність до самокорекції поведінки проявляється непослідовно.

Достатній рівень сформованості громадянсько-патріотичної позиції характеризується сформованістю стійких ціннісних орієнтацій, системних знань і переважно послідовних поведінкових проявів. На цьому рівні

громадянська ідентичність є усвідомленою, а ставлення до держави, її символів, історії та культури позитивним і внутрішньо прийнятим. Ліцеїсти демонструють сформоване розуміння громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством, а внутрішня мотивація до захисту суверенітету й територіальної цілісності України набуває стійкого характеру та все більше визначає їхню поведінку. Виявляється готовність до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства.

У когнітивно-світоглядному аспекті спостерігаємо достатній рівень системності знань про конституційні засади держави, права й обов'язки громадянина. Ліцеїсти розуміють принципи демократичного устрою та механізми громадянської участі, орієнтуються в історичних процесах становлення української державності та усвідомлюють роль Збройних Сил України в гарантуванні національної безпеки. Знання мають не лише відтворювальний, а й частково аналітичний характер, що дозволяє застосовувати їх у поясненні суспільних явищ і власній громадянській позиції.

Поведінково-діяльнісний компонент проявляється в систематичній участі в громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах. Ліцеїсти дотримуються дисципліни, норм поведінки та відповідально виконують покладені обов'язки, демонструють здатність до ефективної командної взаємодії. Вони виявляють ініціативність у діяльності, можуть брати на себе відповідальність за виконання завдань і прагнуть до досягнення спільного результату.

Рефлексивно-оцінний компонент характеризується сформованою здатністю до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції. Ліцеїсти здатні аргументовано відстоювати свої погляди, здійснювати моральний вибір у різних ситуаціях, зокрема й у складних. Вони демонструють критичне ставлення до деструктивних впливів, усвідомлюють відповідальність за власні рішення та здатні до самокорекції поведінки відповідно до суспільно значущих норм.

Високий рівень сформованості громадянсько-патріотичної позиції характеризується цілісністю, стійкістю та внутрішньою узгодженістю ціннісних орієнтацій, знань і поведінкових проявів. На цьому рівні громадянська ідентичність є глибоко усвідомленою та інтегрованою в структуру особистості, а ставлення до держави, її символів, історії та культури набуває переконаного, особистісно значущого характеру. Усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством виступає визначальним регулятором поведінки, а внутрішня мотивація до захисту суверенітету й територіальної цілісності України є стійкою, усвідомленою та діяльнісно спрямованою. Виявляється постійна готовність до саморозвитку та активної діяльності в інтересах суспільства і держави.

У когнітивно-світоглядному аспекті знання мають системний, глибокий і критично осмислений характер. Ліцеїсти впевнено орієнтуються в конституційних засадах держави, правах і обов'язках громадянина, демонструють розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі. Вони володіють цілісним уявленням про історію становлення української державності та усвідомлюють стратегічну роль Збройних Сил України в гарантуванні національної безпеки. Знання активно застосовуються для аналізу суспільно-політичних процесів, формування власної аргументованої позиції та прийняття відповідальних рішень.

Поведінково-діяльнісний компонент відзначається високим рівнем активності, ініціативності та відповідальності. Ліцеїсти систематично й усвідомлено беруть участь у громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах, демонструють зразкове дотримання дисципліни та норм поведінки. Вони здатні до ефективної командної взаємодії, проявляють лідерські якості, ініціюють соціально значущу діяльність і беруть на себе відповідальність за її результати. Їхня поведінка є послідовною, самостійною та орієнтованою на досягнення суспільно корисних цілей.

Рефлексивно-оцінний компонент характеризується високим рівнем розвитку самосвідомості та критичного мислення. Ліцеїсти здатні до глибокого аналізу й оцінювання власної позиції, аргументовано та впевнено її відстоюють, демонструють готовність до морального вибору навіть у складних і нестандартних ситуаціях. Вони критично оцінюють деструктивні впливи, виявляють стійкість до маніпуляцій і усвідомлюють особисту відповідальність за прийняті рішення. Здатність до самокорекції поведінки є розвиненою та має системний характер.

На наступному *формульовальному етапі* педагогічного експерименту було реалізовано визначені педагогічні умови та здійснено перевірку їх ефективності, що сприяло формуванню громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. У межах цього етапу відбувалося цілеспрямоване впровадження розроблених критеріїв у навчальну, виховну та позаурочну діяльність учнів.

На *контрольному етапі* експерименту було проведено повторне діагностування рівня сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів за визначеними критеріями та показниками. Здійснено обробку та узагальнення отриманих емпіричних даних, а також їх порівняльний аналіз із результатами констатувального етапу. Це дозволило оцінити динаміку змін і визначити ефективність впроваджених педагогічних умов у процесі дослідно-експериментальної роботи.

2.2. Результати констатувального етапу експерименту

Зважаючи на визначені критерії, показники і рівні сформованості громадянсько-патріотичної позиції, на констатувальному етапі експерименту було здійснено комплексне діагностування стану досліджуваного явища у здобувачів освіти. Метою цього етапу стало виявлення вихідного рівня сформованості громадянсько-патріотичної позиції, з'ясування особливостей прояву її структурних компонентів, а

також встановлення наявних тенденцій і проблемних аспектів, що потребують цілеспрямованого педагогічного впливу.

Діагностування проводилося з використанням взаємодоповнювальних методів, що забезпечило об'єктивність і достовірність отриманих результатів, а також дало змогу здійснити багатовимірний аналіз за кожним із визначених критеріїв. Узагальнення емпіричних даних дозволило визначити співвідношення рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції, окреслити типові характеристики кожного рівня та виявити суперечності між декларованими ціннісними орієнтаціями і реальними поведінковими проявами здобувачів освіти.

Отримані результати стали підґрунтям для подальшого проєктування та обґрунтування педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції, а також визначення змісту й логіки формувального етапу експерименту.

Розглянемо результати оцінювання сформованості громадянсько-патріотичної позиції за *ціннісно-мотиваційним критерієм*. Для *діагностики сформованості громадянської ідентичності та позитивного ставлення до держави, її символів, історії та культури* використано анкетування, розроблене на основі підходу до вивчення ціннісних орієнтацій (М. Rokeach) [36]. Анкета містить систему тверджень, що відображають рівень ідентифікації особистості з державою та її емоційно-ціннісне ставлення до національних символів, історії та культури. Респонденти оцінювали ступінь згоди з кожним твердженням за п'ятибальною шкалою. Додатково застосовано метод педагогічного спостереження, що дозволив уточнити прояви ставлення до держави та її символів у реальній поведінці (Додаток В). Узагальнені результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.2) і в графічній формі (рис. 2.1).

Таблиця 2.2.

Сформованість громадянської ідентичності та позитивного ставлення до держави, її символів, історії та культури

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Кількість				
Відсоток, %	11,93	38,07	31,25	18,75
Кількість осіб	21	67	55	33

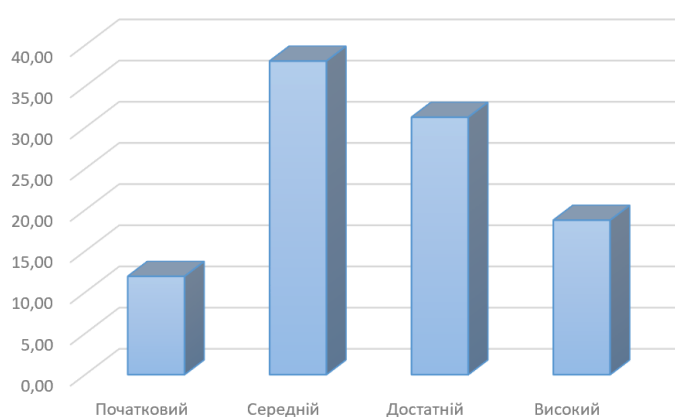

Рис. 2.1. Розподіл респондентів за рівнями сформованості громадянської ідентичності та позитивного ставлення до держави, її символів, історії та культури

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання середнього та достатнього рівнів сформованості громадянської ідентичності та позитивного ставлення учнів до держави, її символів, історії та культури. Найбільша частка респондентів демонструє середній рівень (38,07%), що вказує на наявність у них сформованих базових уявлень про державу, її цінності та значущість, а також позитивного емоційного ставлення до національних символів. Водночас значна кількість учнів перебуває на достатньому рівні (32,39%), що свідчить про часткову сформованість громадянської ідентичності та потребу в подальшому її розвитку й поглибленні.

Частка учнів із високим рівнем становить 18,18%, що характеризує наявність стійкої громадянської ідентичності, усвідомленого ставлення до держави та її цінностей, а також внутрішньої готовності до активної громадянської позиції. Разом із тим, наявність учнів із початковим рівнем (11,36%) вказує на недостатній рівень сформованості досліджуваної якості.

Для діагностики *усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством* використано анкетування та метод ситуаційних завдань. Анкета містить систему тверджень, що відображають рівень усвідомлення обов'язку, честі та відповідальності, які оцінюються за п'ятибальною шкалою. Ситуаційні завдання спрямовані на виявлення здатності приймати морально обґрунтовані рішення в соціально значущих ситуаціях (Додаток Г). Поєднання зазначених методів дозволяє комплексно оцінити ступінь сформованості відповідного показника. Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.3) і в графічній формі (рис. 2.2).

Таблиця 2.3.

Сформованість усвідомленості громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Кількість				
Відсоток, %	17,61	39,77	27,84	14,77
Кількість осіб	31	70	49	26

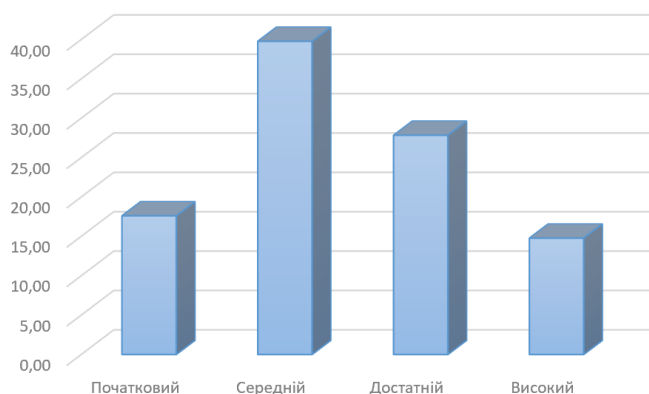

Рис. 2.2. Розподіл респондентів за рівнями сформованості усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання (39,77%) середнього рівня сформованості усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством серед учнів ліцею. Водночас 27,84% учнів перебувають на достатньому рівні, що свідчить про часткову сформованість досліджуваного показника. Частка респондентів із високим рівнем становить 14,77%, що відображає наявність у них глибокого розуміння громадянського обов'язку, сформованої системи цінностей та готовності діяти відповідально в суспільно значущих ситуаціях. Натомість 17,61% учнів мають початковий рівень, що свідчить про недостатню сформованість відповідних уявлень і навичок, а також потребу в цілеспрямованому педагогічному впливі.

Для діагностики наявності *внутрішньої мотивації до захисту суверенітету і територіальної цілісності України* використано анкетування, розроблене на основі теорії самодетермінації R. Ryan та E. Deci [37]. У дослідженні застосовано адаптований варіант шкали внутрішньої мотивації, зміст якої модифіковано відповідно до військово-патріотичної спрямованості підготовки. Анкета містить систему тверджень, що відображають внутрішні спонукання особистості до діяльності в інтересах держави та її захисту. Респонденти оцінюють ступінь згоди з кожним твердженням за п'ятибальною шкалою, що дозволяє визначити рівень

сформованості внутрішньої мотивації (Додаток Д). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.4) та в графічній формі (рис. 2.3).

Таблиця 2.4.

Сформованість внутрішньої мотивації до захисту суверенітету і територіальної цілісності України

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Кількість				
Відсоток, %	10,23	47,16	30,11	12,50
Кількість осіб	18	83	53	22

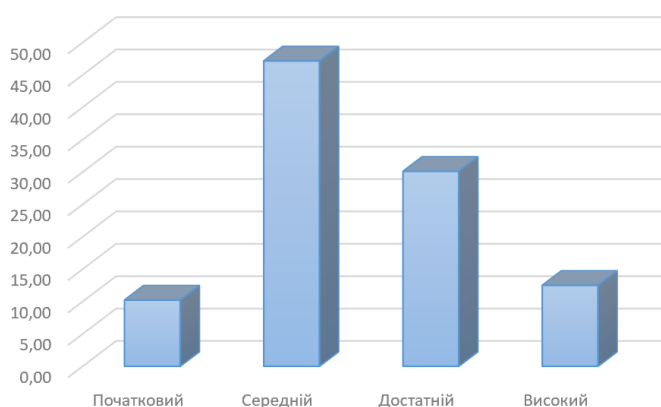

Рис. 2.3. Розподіл респондентів за рівнями сформованості внутрішньої мотивації до захисту суверенітету і територіальної цілісності України

Установлено, що 30,11% учнів перебувають на достатньому рівні сформованості внутрішньої мотивації, що свідчить про часткову сформованість відповідних ціннісних орієнтацій і потребу в їх подальшому розвитку. Частка респондентів із високим рівнем становить 12,50%, що характеризує наявність глибоко усвідомленої внутрішньої мотивації, стійких переконань і готовності до активної діяльності, спрямованої на захист держави. Водночас 10,23% учнів мають початковий рівень, що свідчить про недостатній розвиток внутрішніх мотивів.

Для діагностики *готовності до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства* використано анкетування, розроблене на основі положень гуманістичної психології, зокрема концепції самоактуалізації А. Maslow [21]. У дослідженні застосовано адаптований варіант шкал, спрямованих на вивчення орієнтації особистості на саморозвиток, зміст яких модифіковано відповідно до соціально значущої та військово-патріотичної спрямованості діяльності. Респонденти оцінюють ступінь згоди з твердженнями за п'ятибальною шкалою, що дозволяє визначити рівень сформованості готовності до саморозвитку (Додаток Е). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.5) та в графічній формі (рис. 2.4).

Таблиця 2.5.
Сформованість готовності до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства

Рівні	<i>Початковий</i>	<i>Середній</i>	<i>Достатній</i>	<i>Високий</i>
Кількість				
Відсоток, %	7,95	31,82	44,89	15,34
Кількість осіб	14	56	79	27

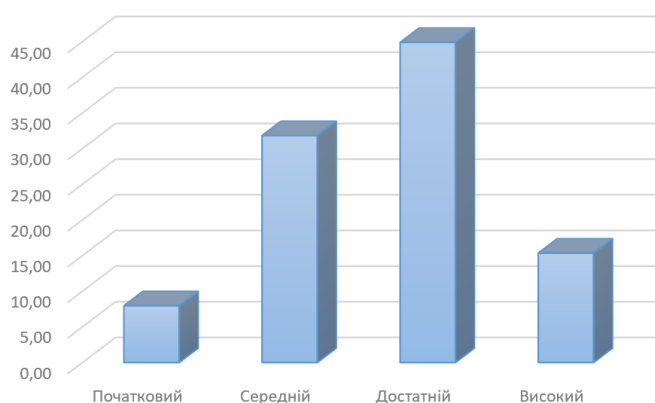

Рис. 2.4. Розподіл респондентів за рівнями сформованості готовності до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання середнього рівня сформованості готовності учнів до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства, адже найбільша частка респондентів (44,89%) продемонструвала саме достатній рівень, що вказує на наявність у них загальної орієнтації на самовдосконалення та соціально значущу діяльність, однак ця готовність ще не є достатньо стійкою та потребує подальшого розвитку. Водночас 31,82% учнів мають середній рівень сформованості відповідного показника, що свідчить про усвідомлення необхідності саморозвитку та прагнення до активної участі в суспільному житті, проте ці установки не завжди реалізуються на практиці як стабільна поведінкова стратегія.

Частка респондентів із високим рівнем становить 15,34%, що характеризує сформовану потребу в самореалізації, чітко виражену орієнтацію на особистісне зростання та готовність діяти в інтересах суспільства. Водночас 7,95% учнів перебувають на початковому рівні, що свідчить про недостатню сформованість потреби в саморозвитку та низький рівень орієнтації на суспільно корисну діяльність, що зумовлює необхідність цілеспрямованого педагогічного впливу.

Узагальнені результати оцінювання сформованості громадянсько-патріотичної позиції за ціннісно-мотиваційним критерієм представлено графічно (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Узагальнені результати оцінювання сформованості громадянсько-патріотичної позиції за ціннісно-мотиваційним критерієм

Розглянемо результати оцінювання сформованості громадянсько-патріотичної позиції за *когнітивно-світоглядним критерієм*. Для діагностики знань конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина використано тестування та ситуаційні завдання. Тестові завдання спрямовані на перевірку теоретичних знань, тоді як ситуаційні завдання дозволяють оцінити здатність застосовувати їх у практичних умовах. Сукупність зазначених методів забезпечує комплексне оцінювання рівня сформованості відповідного показника (Додаток Ж). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.6) та в графічній формі (рис. 2.6).

*Таблиця 2.6.
Знання конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина*

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Кількість				
Відсоток, %	19,89	49,43	20,45	10,23
Кількість осіб	35	87	36	18

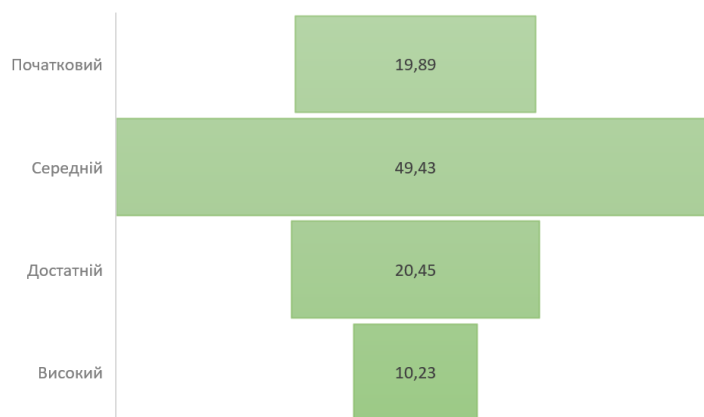

Рис. 2.6. Розподіл респондентів за рівнями знань конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання середнього рівня знань конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина серед учнів ліцею (49,43%). Водночас 20,45% учнів перебувають на достатньому рівні, що свідчить про фрагментарність знань і недостатню сформованість умінь застосовувати їх у практичних ситуаціях. Це може вказувати на потребу в активізації практико-орієнтованих методів навчання, зокрема використання ситуаційних завдань і моделювання реальних життєвих ситуацій.

Частка респондентів із високим рівнем становить 10,23%, що характеризує глибоке розуміння конституційних засад держави, усвідомлення прав і обов'язків громадянина та здатність ефективно застосовувати ці знання в практичній діяльності. Натомість 19,89% учнів мають початковий рівень, що свідчить про недостатній рівень обізнаності та потребу в цілеспрямованій педагогічній роботі щодо формування правової компетентності.

Для діагностики розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі використано тестування, реалізоване у формі комбінованого тесту. Структура інструментарію передбачає поєднання завдань репродуктивного та продуктивного характеру, коли перші спрямовані на перевірку рівня засвоєння базових теоретичних

положень, другі – на виявлення здатності до їх осмислення та застосування у змодельованих соціально значущих ситуаціях. Це забезпечує комплексне оцінювання когнітивного компоненту, дозволяючи визначити не лише обсяг знань, а й рівень їх функціонального використання в контексті громадянської діяльності (Додаток І). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.7) та в графічній формі (рис. 2.7).

Таблиця 2.7.

Визначення рівнів розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Кількість				
Відсоток, %	23,30	51,70	17,05	7,95
Кількість осіб	41	91	30	14

Рис. 2.7. Розподіл респондентів за рівнями розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання середнього рівня розуміння учнями принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі (51,70%). Частка учнів із початковим рівнем становить 23,30%, що є досить значним показником і свідчить про недостатнє

розуміння сутності демократичних процесів, а також обмежену обізнаність щодо механізмів громадянської участі.

Водночас 17,05% респондентів перебувають на достатньому рівні, що характеризується частковою сформованістю знань і здатністю до їх фрагментарного використання у змодельованих ситуаціях. Частка учнів із високим рівнем є найменшою (7,95%), що свідчить про недостатню кількість тих, хто володіє системними знаннями та здатний до їх свідомого й ефективного застосування в контексті громадянської діяльності.

Для діагностики обізнаності щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України в гарантуванні національної безпеки використано тестування та опитування. Тестові завдання спрямовано на перевірку рівня засвоєння фактологічних знань, тоді як опитування дозволяє виявити ступінь усвідомлення значущості історичних процесів і ролі Збройних Сил України. Поєднання зазначених методів забезпечує комплексне оцінювання відповідного показника (Додаток К). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.8) та в графічній формі (рис. 2.8).

Таблиця 2.8.

Рівень обізнаності щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Кількість				
Відсоток, %	6,25	55,68	25,57	12,50
Кількість осіб	11	98	45	22

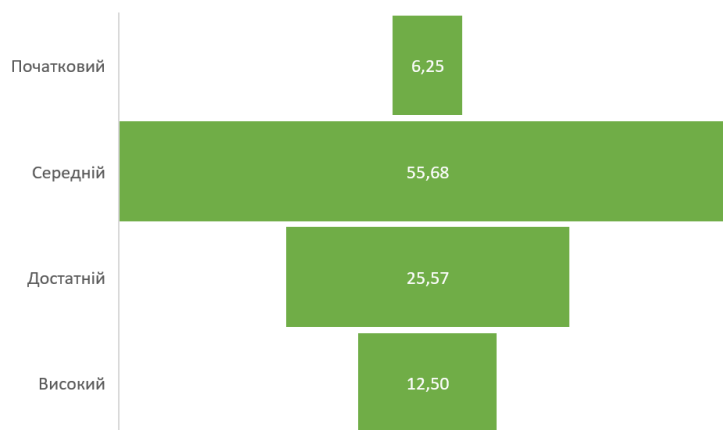

Рис. 2.8. Розподіл респондентів за рівнями обізнаності щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання середнього рівня, найбільша частка респондентів (55,11%) продемонструвала середній рівень, що вказує на сформованість базових знань. Водночас 25,57% учнів перебувають на достатньому рівні, що свідчить про часткову сформованість знань і недостатню глибину усвідомлення історичних процесів та їхнього впливу на розвиток державності. Частка респондентів із високим рівнем становить 13,64%. Натомість лише 5,68% учнів мають початковий рівень, що свідчить про відносно незначну кількість тих, хто потребує суттєвого підвищення рівня обізнаності.

Узагальнені результати за когнітивно-світоглядним критерієм представлено графічно (рис. 2.9).

Рис. 2.9. Узагальнені результати оцінювання сформованості громадянсько-патріотичної позиції за когнітивно-світоглядним критерієм

Розглянемо результати констатувального етапу експерименту за *поведінково-діяльнісним критерієм*. Для діагностики сформованості *готовності до активної участі здобувачів освіти в громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах* застосовується комплекс взаємодоповнювальних методів, зокрема педагогічне спостереження, аналіз діяльності, опитування та виконання практичних завдань. Це є запорукою всебічного оцінювання як мотиваційно-ціннісних установок, так і реальних поведінкових проявів, дозволяючи виявити рівень ініціативності, відповідальності та здатності до практичної реалізації громадянської активності в соціально значущій діяльності, що відповідає вимогам компетентнісного підходу в освіті (Додаток Л). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (Табл. 2.9) та в графічній формі (рис. 2.10).

Таблиця 2.9.

Рівень сформованості готовності до активної участі здобувачів освіти у громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Кількість				
Відсоток, %	6,25	53,41	31,25	9,09
Кількість осіб	11	94	55	16

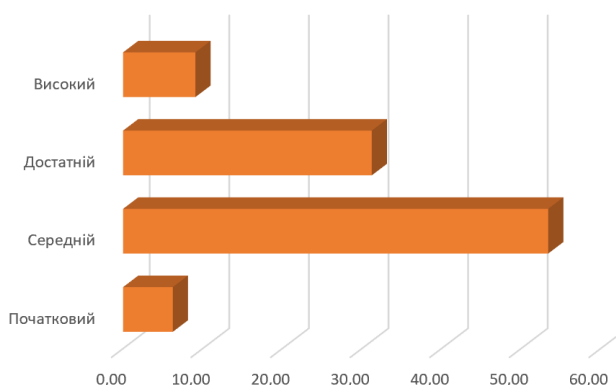

Рис. 2.10. Розподіл респондентів за рівнями сформованості готовності до активної участі здобувачів освіти у громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання середнього рівня сформованості (53,41%). Водночас 31,25% учнів перебувають на достатньому рівні, що свідчить про їх участь у громадських та волонтерських ініціативах, а також про недостатній рівень сформованості відповідальності та ініціативності. Частка респондентів з високим рівнем становить 9,09%, що характеризує учнів, які демонструють стійку громадянську активність, ініціативність, відповідальність і здатність до самостійної організації діяльності в інтересах суспільства. Натомість лише 6,25% мають початковий рівень, що свідчить про відносно незначну кількість учнів із низьким рівнем залученості до відповідної діяльності.

Для діагностики *дотримання дисципліни, норм поведінки та відповідального виконання обов'язків, а також здатності до командної взаємодії* використано комплекс взаємодоповнювальних методів, що дозволяють оцінити реальну поведінку ліцеїстів у різних умовах діяльності. Основу становить педагогічне спостереження, яке дає змогу фіксувати сталість дотримання норм і правил, рівень відповідальності та особливості взаємодії в колективі. Аналіз діяльності дозволяє оцінити якість виконання доручень і ступінь включеності в спільну роботу. Ситуаційні завдання спрямовано на виявлення типових моделей поведінки в проблемних або конфліктних обставинах, тоді як тренувальні вправи створюють умови для прояву дисциплінованості, самоконтролю та здатності до узгоджених дій у команді. Сукупність зазначених методів забезпечує цілісне уявлення про рівень сформованості відповідного показника в практичній площині (Додаток М). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.10) та в графічній формі (рис. 2.11).

Таблиця 2.10.

Рівень сформованості готовності до дотримання дисципліни, норм поведінки та відповідального виконання обов'язків, а також здатності до командної взаємодії

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Відсоток, %	13,07	50,00	23,30	13,64
Кількість осіб	23	88	41	24

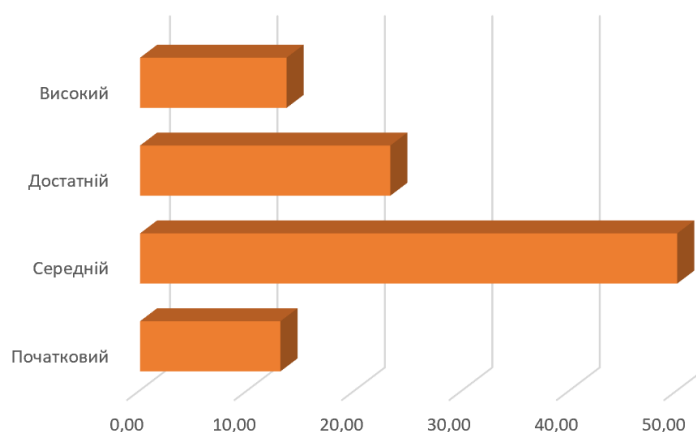

Рис. 2.11. Розподіл респондентів за рівнями сформованості готовності до дотримання дисципліни, норм поведінки та відповідального виконання обов'язків, а також здатності до командної взаємодії

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання середнього рівня сформованості (50,57%), що свідчить про непослідовність у дотриманні дисципліни, ситуативний характер відповідальності та недостатній рівень сформованості навичок командної взаємодії. Це вказує на потребу в подальшому розвитку самоконтролю, організованості та здатності до узгоджених дій у групі. Водночас 22,73% учнів перебувають на достатньому рівні. Частка респондентів з високим рівнем становить 13,64%, що характеризує учнів, які демонструють стійке дотримання норм поведінки, високий рівень відповідальності, дисциплінованості та здатність ефективно взаємодіяти в команді. Натомість 13,07% учнів мають початковий

рівень, що свідчить про недостатню сформованість відповідних якостей і потребу в цілеспрямованій педагогічній роботі.

Узагальнені результати за поведінково-діяльнісним критерієм представлено графічно (рис. 2.12).

Рис. 2.12. Узагальнені результати оцінювання сформованості громадянсько-патріотичної позиції за поведінково-діяльнісним критерієм

Розглянемо результати констатувального етапу експерименту за рефлексивним критерієм. Для діагностики здатності до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції, її аргументованого відстоювання і здійснення морального вибору використано ситуаційні завдання, рефлексивне опитування та педагогічне спостереження. Застосування моральних дилем дозволяє виявити особливості процесу прийняття рішень і обґрунтування власної позиції, тоді як опитування спрямоване на фіксацію рівня усвідомлення власних дій. Спостереження доповнює отримані дані, забезпечуючи оцінювання аргументації та поведінки в процесі обговорення (Додаток Н). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.11) та в графічній формі (рис. 2.13).

Таблиця 2.11.

Рівень сформованості здатності до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції, її аргументованого відстоювання і здійснення морального вибору

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Відсоток, %	14,77	58,52	16,48	10,23
Кількість осіб	26	103	29	18

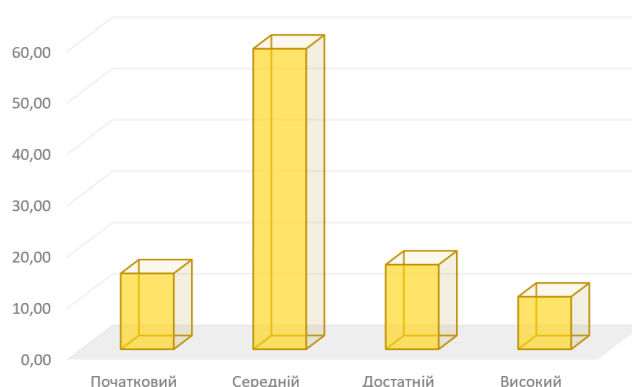

Рис. 2.13. Розподіл респондентів за рівнями сформованості здатності до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції, її аргументованого відстоювання і здійснення морального вибору

Аналіз отриманих результатів свідчить про переважання середнього рівня (58,52%), що свідчить про часткову сформованість рефлексивних умінь, зокрема ситуативний характер аналізу власної поведінки та недостатню глибину усвідомлення моральних аспектів прийнятих рішень. Водночас 16,48% учнів перебувають на середньому рівні, що вказує на наявність у них базових умінь рефлексивного осмислення власних дій і вчинків, а також здатності до аргументації власної позиції, хоча ці якості ще не є повністю стійкими та потребують подальшого розвитку.

Частка респондентів з високим рівнем становить 10,23%, натомість 14,77% учнів мають початковий рівень, що свідчить про недостатню

сформованість рефлексивних умінь і потребу в цілеспрямованому педагогічному впливі.

Для діагностики здатності до критичної оцінки деструктивних впливів, відповідальності за прийняті рішення та самокорекції поведінки використано ситуаційні завдання, рефлексивне опитування та педагогічне спостереження. Аналіз ситуацій дозволяє виявити особливості оцінювання інформації та прийняття рішень, тоді як опитування спрямовано на фіксацію рівня усвідомлення власної поведінки. Спостереження забезпечує виявлення реальних проявів самокорекції та відповідальності під час діяльності (Додаток П). Результати дослідження представлено за допомогою таблиці (табл. 2.12) та в графічній формі (рис. 2.14).

Таблиця 2.12.

Рівень сформованості здатності до критичної оцінки деструктивних впливів, відповідальності за прийняті рішення та самокорекції поведінки

Рівні	Початковий	Середній	Достатній	Високий
Кількість				
Відсоток, %	17,05	56,25	15,34	11,36
Кількість осіб	30	99	27	20

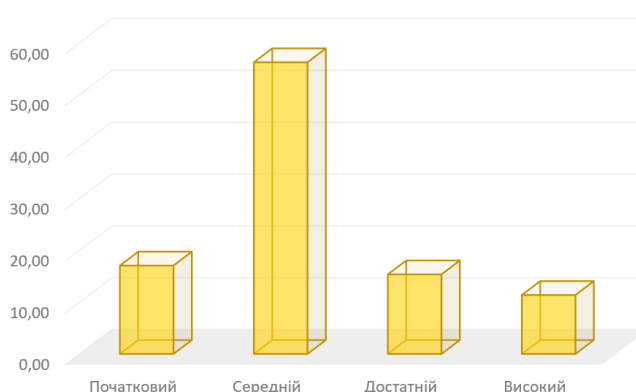

Рис. 2.14. Розподіл респондентів за рівнями сформованості здатності до критичної оцінки деструктивних впливів, відповідальності за прийняті рішення та самокорекції поведінки

Аналіз отриманих результатів свідчить, що найбільша частка респондентів (56,25%) продемонструвала середній рівень, що свідчить про часткову сформованість здатності до критичного мислення та самоконтролю, зокрема ситуативний характер оцінювання деструктивних впливів і недостатню послідовність у корекції власної поведінки. Водночас 14,77% учнів перебувають на достатньому рівні. Частка респондентів із високим рівнем становить 11,93%, що характеризує учнів, які демонструють здатність до глибокого аналізу інформації, усвідомленого прийняття рішень, відповідального ставлення до їх наслідків і ефективної саморегуляції поведінки. Натомість 17,05% учнів мають початковий рівень, що свідчить про недостатню сформованість відповідних умінь і потребу в цілеспрямованому педагогічному впливі.

Узагальнені результати за рефлексивним критерієм представлено графічно (рис. 2.15).

Рис. 2.15. Узагальнені результати оцінювання сформованості громадянсько-патріотичної позиції за рефлексивним критерієм

Узагальнені дані про розподіл учасників експерименту за різними критеріями та рівнями сформованості громадянсько-патріотичної позиції за ціннісно-мотиваційним, когнітивно-світоглядним, поведінково-діяльнісним та рефлексивним критеріями представлено в таблиці (табл. 2.13) та графічно зображено на діаграмі (Рис. 2.16).

Таблиця 2.13

Розподіл учасників експерименту за критеріями та рівнями сформованості громадянсько-патріотичної позиції за ціннісно-мотиваційним, когнітивно-світоглядним, поведінково-діяльним та рефлексивним критеріями

Рівні	Кількість осіб (%)
<i>Ціннісно-мотиваційний</i>	
Початковий	11,94
Середній	39,20
Достатній	33,52
Високий	15,34
<i>Когнітивно-світоглядний</i>	
Початковий	16,48
Середній	52,27
Достатній	21,02
Високий	10,23
<i>Поведінково-діяльний</i>	
Початковий	9,66
Середній	51,71
Достатній	27,27
Високий	11,36
<i>Рефлексивний</i>	
Початковий	15,91
Середній	57,38
Достатній	15,91
Високий	10,80

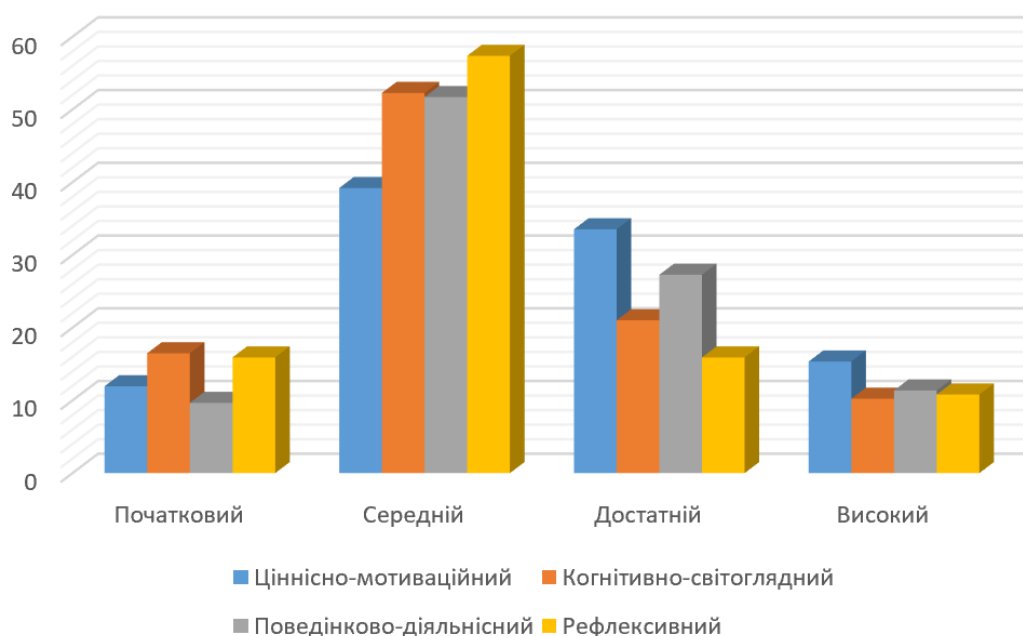

Рис. 2.16. Розподіл учасників експерименту за критеріями та рівнями сформованості навичок командотворення за мотиваційно-ціннісним, когнітивним, операційно-діяльним та рефлексивним критеріями

Отримані результати засвідчують нерівномірний розподіл рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів за ціннісно-мотиваційним, когнітивно-світоглядним, поведінково-діяльнісним та рефлексивним критеріями. Загалом простежується тенденція до переважання середнього та достатнього рівнів за всіма критеріями, що свідчить про наявність базового підґрунтя сформованості досліджуваної якості, однак водночас вказує на недостатню її стійкість і потребу в подальшому цілеспрямованому розвитку.

За ціннісно-мотиваційним критерієм 15,20% учнів мають високий рівень, що свідчить про сформованість стійких громадянських цінностей, внутрішньої мотивації та готовності діяти в інтересах держави і суспільства. Водночас значна частка респондентів перебуває на середньому (39,20%) та достатньому (33,81%) рівнях, що вказує на наявність позитивних ціннісних орієнтацій, проте недостатню їх стабільність і потребу в подальшому розвитку. Частка учнів з початковим рівнем (11,79%) свідчить про недостатню сформованість мотиваційно-ціннісної основи громадянсько-патріотичної позиції.

За когнітивно-світоглядним критерієм переважає середній рівень (52,08%), проте лише 10,61% учнів продемонстрували високий рівень, що свідчить про недостатню кількість тих, хто володіє системними знаннями та здатний до їх глибокого осмислення і застосування. Наявність 16,29% учнів із початковим рівнем свідчить про потребу в посиленні когнітивної складової підготовки.

Аналіз результатів за поведінково-діяльнісним критерієм показав, що 11,36% учнів мають високий рівень сформованості практичних проявів громадянсько-патріотичної позиції. Водночас найбільша частка (51,99%) перебуває на середньому рівні, що свідчить про наявність відповідного досвіду діяльності, але недостатню його системність. Значна частка учнів (26,99%) має достатній рівень, а 9,66% початковий, що вказує на

необхідність розширення можливостей для практичної реалізації громадянської активності.

Результати оцінювання за рефлексивним критерієм свідчать, що лише 11,08% учнів здатні до глибокого усвідомлення, аналізу та корекції власної громадянсько-патріотичної позиції. Переважна більшість респондентів (57,38%) демонструє середній рівень, частка учнів із початковим рівнем (15,91%) свідчить про обмежену здатність до самоконтролю та критичного осмислення власної поведінки.

Отже, результати дослідження свідчать про необхідність комплексного підходу до формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. Такий підхід має передбачати посилення мотиваційно-ціннісної складової, удосконалення змісту когнітивної підготовки, розширення практичного досвіду соціально значущої діяльності та розвиток рефлексивних умінь, що забезпечить підвищення рівня сформованості досліджуваної якості.

2.3. Реалізація педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою

Під час формувального етапу педагогічного експерименту було здійснено практичну реалізацію визначених педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. Зміст експериментальної роботи ґрунтувався на результатах констатувального етапу, узагальненні матеріалів анкетування та інтерв'ювання педагогічних працівників, а також аналізі освітньої практики функціонування ліцеїв відповідного типу, зокрема положень освітніх програм, які передбачають формування громадянських і соціальних компетентностей, реалізацію наскрізних змістових ліній та інтеграцію виховного компоненту в освітній процес.

Аналіз змісту освітніх і навчальних програм [25; 26] та власні педагогічні спостереження дали змогу визначити ключові напрями експериментальної роботи, спрямованої на **реалізацію першої педагогічної умови – посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею**. Її реалізація передбачала впровадження наскрізної ідеї формування громадянсько-патріотичної позиції через усі компоненти освітнього процесу, а також забезпечення її органічної інтеграції з навчальною, виховною, військово-фізичною та соціально-психологічною складовими підготовки учнів.

З цієї метою було виокремлено такі взаємопов'язані напрями роботи:

- підвищення рівня усвідомлення педагогічним колективом значущості формування громадянсько-патріотичної позиції як пріоритетного результату освітнього процесу;
- оновлення змісту освітніх компонентів шляхом включення громадянсько-патріотичної проблематики та ціннісних орієнтирів у навчальні предмети, позакласну діяльність, систему військово-фізичної підготовки та соціально-психологічної роботи з ліцеїстами;
- насичення освітнього середовища ліцею елементами громадянсько-патріотичного спрямування (символічний простір, традиції, комунікативні практики, правила взаємодії).

Для реалізації напряму щодо *підвищення рівня усвідомлення педагогічним колективом значущості формування громадянсько-патріотичної позиції як пріоритетного результату освітнього процесу* було організовано та проведено організаційно-методичну нараду. За підсумками обговорення було узгоджено комплекс заходів, спрямованих на актуалізацію відповідної проблематики в діяльності педагогічного колективу та підвищення рівня її усвідомлення як системоутворювального орієнтира освітнього процесу (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

План заходів щодо підвищення рівня усвідомлення педагогічним колективом значущості формування громадянсько-патріотичної позиції учнів

№	Захід	Мета	Форма проведення	Очікуваний результат
1	Організаційно-методична нарада «Громадянсько-патріотична позиція як освітній результат»	Актуалізація проблеми серед педагогів	Нарада, презентація	Усвідомлення значущості проблеми
2	Науково-методичний семінар	Поглиблення знань про сутність і структуру громадянсько-патріотичної позиції	Семінар-дискусія	Сформоване теоретичне розуміння
3	Круглий стіл	Обговорення шляхів інтеграції громадянсько-патріотичного змісту в освітній процес	Колективне обговорення	Узгодження підходів
4	Аналіз освітніх програм і планів роботи	Виявлення можливостей інтеграції відповідної проблематики	Робота в групах	Визначені точки інтеграції
5	Тренінг для педагогів	Формування готовності до реалізації громадянсько-патріотичного виховання	Тренінг	Підвищення педагогічної готовності
6	Методичні консультації	Індивідуальна підтримка педагогів	Консультації	Удосконалення практичної діяльності
7	Педагогічна рефлексія (обговорення результатів)	Оцінка змін у професійних установах педагогів	Рефлексивна сесія	Усвідомлення змін і корекція діяльності

Початковим етапом стала організаційно-методична нарада, у межах якої педагогічним працівникам було презентовано результати теоретичного аналізу сутності громадянсько-патріотичної позиції, обґрунтовано актуальність проблеми її формування в сучасних умовах та розкрито структурні компоненти цього особистісного утворення. У процесі проведення наради використовувалися проблемно-інформаційна

презентація, пояснювально-ілюстративний метод, елементи евристичної бесіди та колективного обговорення, що сприяло актуалізації відповідної проблематики у професійній свідомості педагогів.

З метою поглиблення науково-теоретичної підготовленості педагогічного колективу було організовано науково-методичний семінар, у ході якого розглянуто підходи до розуміння громадянсько-патріотичної позиції в педагогічній науці, проаналізовано критерії та показники її сформованості, а також обговорено особливості її формування в умовах ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою. Учасники семінару здійснювали аналіз наукових джерел, працювали в малих групах, брали участь у дискусіях, що дозволило забезпечити не лише засвоєння теоретичного матеріалу, а і його осмислення в контексті власної педагогічної практики.

Важливим елементом роботи став «круглий стіл», спрямований на розроблення узгодженого бачення шляхів інтеграції громадянсько-патріотичної складової в освітній процес. У ході колективного обговорення, дискусій та мозкового штурму педагоги визначали можливості включення відповідної проблематики в зміст навчальних предметів, позакласної діяльності, військово-фізичної підготовки та соціально-психологічної роботи, обмінювалися досвідом і аналізували ефективні практики.

З метою забезпечення системності впровадження визначених підходів було організовано роботу з аналізу освітніх програм, календарно-тематичних планів і планів виховної роботи. Використання методів контент-аналізу, педагогічного аналізу, групової роботи та проєктування змін дало змогу виявити змістові можливості інтеграції громадянсько-патріотичної проблематики та визначити конкретні «точки входу» в різні компоненти освітнього процесу.

Подальша робота була спрямована на формування практичної готовності педагогів до реалізації зазначеного напрямку, що зумовило проведення тренінгу, у межах якого відпрацьовано методи організації

виховних ситуацій, інтеграції ціннісного компоненту в навчальну діяльність, формування відповідальної поведінки учнів. У ході тренінгу використано інтерактивні методи навчання, рольові ігри, моделювання педагогічних ситуацій і ситуаційний аналіз, що сприяло розвитку професійних умінь педагогів (Додаток Р).

Індивідуалізацію методичної підтримки було забезпечено через систему методичних консультацій, під час яких проведено аналіз конкретних педагогічних ситуацій, надано рекомендації щодо вдосконалення змісту і методів роботи, обговорено труднощі, що виникали у процесі реалізації визначених підходів. Основними методами були індивідуальне консультування, рефлексивна бесіда та експертна оцінка.

Завершальним етапом стала організація педагогічної рефлексії, спрямованої на осмислення отриманого досвіду та оцінювання змін у професійних установах педагогів. У процесі рефлексивних дискусій, анкетування та групового обговорення учасники аналізували результати власної діяльності, визначали ефективні практики та окреслювали напрями подальшого вдосконалення. Така послідовна реалізація заходів забезпечила не лише підвищення рівня усвідомлення педагогічним колективом значущості формування громадянсько-патріотичної позиції учнів, а й створила підґрунтя для системних змін у змісті та організації освітнього процесу.

Для реалізації напряму, пов'язаного з *оновленням змісту освітніх компонентів шляхом включення громадянсько-патріотичної проблематики та ціннісних орієнтирів*, було запропоновано внести відповідні зміни до змістового наповнення навчальних предметів, позакласної діяльності, системи військово-фізичної підготовки та соціально-психологічної роботи з ліцеїстами.

Зокрема, було ініційовано оновлення змісту навчальних дисциплін громадянської та історичної освітньої галузі, а також інтеграцію відповідної

проблематики в інші навчальні предмети. У межах теоретичної підготовки доцільним визнано доповнення змісту такими темами:

- «Громадянська відповідальність як основа служіння державі», що передбачає розкриття сутності громадянського обов'язку, ролі особистості в гарантуванні безпеки та розвитку суспільства;
- «Національна ідентичність і патріотизм у сучасному українському суспільстві», яка спрямована на усвідомлення учнями власної належності до української політичної нації;
- «Ціннісні засади діяльності військовослужбовця», що включає аналіз морально-етичних норм, принципів честі, гідності, відповідальності та взаємодопомоги.

Оновлення змісту практичної складової освітнього процесу передбачало розширення форм і видів діяльності, спрямованих на формування громадянсько-патріотичної позиції. Зокрема, у системі військово-фізичної підготовки було запропоновано доповнити зміст занять вправами та ситуаційними завданнями, що передбачають виконання командних дій у контексті відповідальності за спільний результат, взаємодопомоги, дотримання дисципліни та прийняття рішень в умовах обмеженого часу. У межах позакласної діяльності акцент було зроблено на організації заходів громадянсько-патріотичного спрямування, зокрема тематичних виховних годин, дискусій, проєктів, присвячених історії українського державотворення, подвигам захисників України, волонтерському руху та громадянській активності.

Особливу увагу приділено інтеграції громадянсько-патріотичної проблематики в соціально-психологічну роботу з ліцеїстами. З цією метою було запропоновано впровадження занять, спрямованих на розвиток ціннісних орієнтацій, формування відповідального ставлення до власної поведінки, здатності до морального вибору та усвідомлення наслідків прийнятих рішень. У межах таких занять використовувалися методи аналізу

морально-етичних ситуацій, обговорення дилем, рольові вправи та тренінгові технології.

Для закріплення отриманих знань і формування особистісного ставлення до громадянсько-патріотичних цінностей було також оновлено зміст самотійної роботи учнів. Зокрема, запропоновано виконання завдань аналітичного характеру (аналіз історичних подій і постатей крізь призму громадянської відповідальності), підготовку есе на теми громадянського обов'язку та патріотизму, а також виконання творчих і дослідницьких проєктів, спрямованих на осмислення власної громадянської позиції.

Упровадження зазначених змін до змісту освітніх компонентів сприяло не лише розширенню знань учнів про громадянські та патріотичні цінності, а й забезпечило їх практичне осмислення та інтеріоризацію, що, зі свого боку, створює підґрунтя для формування цілісної громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Для реалізації наряду, пов'язаного з *насиченням освітнього середовища ліцею елементами громадянсько-патріотичного спрямування*, було здійснено цілеспрямовану роботу щодо трансформації як фізичного, так і віртуального освітнього простору закладу з урахуванням його виховного потенціалу.

У контексті організації фізичного освітнього середовища особливу увагу приділено формуванню символічного простору ліцею, який виконує функцію постійного ціннісного впливу на учнів. Зокрема, у навчальних приміщеннях, коридорах та залах розміщено державну символіку (Державний Прапор України, Герб), інформаційно-просвітницькі стенди, тематичні плакати, присвячені історії українського державотворення, героїчним сторінкам боротьби за незалежність, видатним постатям українського війська. Важливим елементом стало створення «куточків пам'яті» та меморіальних експозицій, присвячених випускникам ліцею та захисникам України, які віддали життя за свободу і незалежність держави.

Такі просторові рішення не лише інформують, але й формують емоційно-ціннісне ставлення, сприяють усвідомленню значущості громадянського обов'язку та відповідальності.

Окрему роль у насиченні освітнього середовища відігравало формування традицій і комунікативних практик ліцею. До них належали урочисті заходи, ритуали підняття Державного Прапора, ушанування пам'яті загиблих героїв, участь у державних і пам'ятних датах, що закріплюють ціннісні орієнтири через спільний досвід. У процесі щоденної взаємодії педагогів і учнів акцент зроблено на дотриманні норм поваги до державної символіки, формуванні культури мовлення, відповідальної поведінки, взаємопідтримки та дисциплінованості як складників громадянської позиції.

Водночас важливим компонентом реалізації зазначеного напрямку стало цілеспрямоване використання можливостей віртуального освітнього середовища ліцею. Зокрема, офіційний вебсайт закладу виступає не лише інформаційним ресурсом, а й засобом формування громадянсько-патріотичних цінностей. У розділі «Новини» систематично висвітлюється участь ліцеїстів у заходах патріотичного спрямування, ушанування пам'яті героїв, зустрічі з військовослужбовцями, волонтерами, представниками громадянського суспільства, що сприяє актуалізації відповідних ціннісних орієнтирів на прикладах реальної діяльності. Публікації містять як інформаційний, так і виховний компонент, демонструючи моделі громадянської поведінки, відповідальності та активної позиції.

Особливе значення має сторінка «На щиті», яка виконує функцію цифрового меморіального простору. На ній представлено інформацію про загиблих захисників України – випускників ліцею, із зазначенням їхнього життєвого шляху, військових заслуг та обставин загибелі. Такий формат подання матеріалу сприяє персоналізації історичної пам'яті, формує емоційно насичене сприйняття подій та усвідомлення ціни незалежності

держави, а також виступає важливим чинником формування ціннісного ставлення до служіння Батьківщині.

Цілеспрямоване насичення освітнього середовища ліцею елементами громадянсько-патріотичного спрямування забезпечує постійний і різнорівневий вплив на свідомість та поведінку учнів, сприяє інтеріоризації відповідних цінностей і створює умови для формування стійкої громадянсько-патріотичної позиції.

Аналіз практики функціонування ліцею, матеріалів виховної роботи, а також узагальнення результатів педагогічних спостережень дали змогу визначити ключові напрями експериментальної роботи, спрямованої на **реалізацію другої педагогічної умови – організацію партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони**. Її реалізація передбачала налагодження системної взаємодії ліцею з представниками різних соціальних інститутів з метою формування в ліцеїстів ціннісних орієнтацій, громадянської відповідальності, усвідомлення значущості служіння державі та активної участі в житті суспільства.

З цією метою було виокремлено такі взаємопов'язані напрями роботи:

- організація безпосередньої комунікативної взаємодії учнів із представниками сектору безпеки і оборони та громадянського суспільства;
- залучення суб'єктів партнерської взаємодії до освітнього та виховного процесу ліцею.

Реалізація напрямку, спрямованого на *організацію безпосередньої комунікативної взаємодії учнів із представниками сектору безпеки і оборони та суб'єктами громадянського суспільства*, здійснювалася як системна, цілеспрямована діяльність, що передбачала інтеграцію реального соціального досвіду у зміст освітнього процесу. В основу цієї роботи було покладено розуміння того, що формування громадянсько-патріотичної позиції набуває більшої ефективності за умов безпосереднього контакту учнів з носіями відповідного досвіду – військовослужбовцями, офіцерами,

представниками державних інституцій, волонтерами та діячами громадянського суспільства, які уособлюють цінності служіння державі, відповідальності та громадянської активності.

З цією метою в ліцеї було налагоджено системну співпрацю з провідними закладами вищої військової освіти України та представниками сектору безпеки і оборони. Зокрема, упродовж формувального етапу експерименту організовано низку просвітницьких зустрічей з представниками Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Військового інституту танкових військ НТУ «ХПІ», Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту Військово-Морських Сил, а також Військово-юридичного інституту та Інституту Служби безпеки України. У межах цих заходів ліцеїсти отримували комплексну інформацію про зміст професійної підготовки, напрями спеціалізації, умови навчання та перспективи проходження військової служби.

Особливістю організації зазначених зустрічей був їх діалогічний характер, що забезпечував активну залученість учнів у процес комунікації. Ліцеїсти мали можливість не лише сприймати інформацію, а й ставити запитання, уточнювати окремі аспекти професійної діяльності, отримувати індивідуальні рекомендації щодо підготовки до вступу та професійного самовизначення. Такий формат взаємодії сприяв формуванню усвідомленого ставлення до вибору майбутньої професії, розвитку внутрішньої мотивації до служіння державі та підвищенню рівня довіри до інституцій сектору безпеки і оборони.

Важливим компонентом реалізації цього напрямку стали зустрічі з представниками силових структур, які мають безпосередній досвід виконання службових і бойових завдань. Під час зустрічей з представниками

Національної гвардії України, військовослужбовцями оборони Харківщини та іншими офіцерами ліцеїсти мали змогу ознайомитися з реальними умовами служби, сучасним військовим оснащенням, а також почути особисті історії професійного становлення та виконання службових обов'язків. Особливої значущості набували приклади участі військових у захисті Харкова з 2022 року, що забезпечувало емоційно насичене сприйняття змісту громадянського обов'язку та формувало усвідомлення актуальності служіння державі в умовах сучасних викликів.

Поряд із цим, взаємодія із суб'єктами громадянського суспільства реалізовувалася через організацію зустрічей з представниками благодійних і гуманітарних організацій, зокрема благодійного фонду «Незламна родина», а також міжнародних структур, таких як Данська рада у справах біженців (DRC). У межах таких заходів ліцеїсти не лише ознайомлювалися з напрямками діяльності відповідних організацій, але й отримували практично значущі знання, зокрема щодо безпечної поведінки в умовах наявності вибухонебезпечних предметів, що є надзвичайно актуальним у сучасних умовах. Це сприяло формуванню в здобувачів освіти не лише громадянської свідомості, а й життєво необхідних компетентностей, пов'язаних з безпекою та відповідальною поведінкою.

Змістове наповнення таких зустрічей виходило за межі суто інформаційного впливу та набувало характеру ціннісно орієнтованої комунікації. Через особисті приклади, відкритий діалог, обговорення реальних життєвих ситуацій і професійних викликів формувалися уявлення ліцеїстів про сутність громадянської відповідальності, значущість служіння державі, роль кожного громадянина в забезпеченні її безпеки та розвитку. Водночас такі форми взаємодії сприяли розвитку емоційно-ціннісного компоненту громадянсько-патріотичної позиції, формуванню поваги до захисників України та усвідомленню престижності військової служби.

Реалізація напряду, спрямованого на залучення суб'єктів партнерської взаємодії до освітнього та виховного процесу ліцею,

передбачала інтеграцію представників сектору безпеки і оборони, органів державної влади та громадянського суспільства безпосередньо в організацію освітніх і виховних заходів. Такий підхід дозволив не лише розширити зміст освітнього процесу, але й забезпечити його практичну спрямованість, наблизити навчання до реальних умов функціонування державних і військових інституцій, а також підсилити виховний вплив через авторитет і досвід запрошених фахівців.

Зокрема, важливим напрямом стало проведення навчальних занять за участі військовослужбовців, під час яких ліцеїсти мали змогу ознайомитися із сучасним військовим оснащенням, принципами його функціонування та особливостями застосування в умовах виконання бойових завдань. Такі заняття, організовані за участі військовослужбовців оборони Харківщини, сприяли поєднанню теоретичних знань із практичним досвідом, формуванню інтересу до військової справи та усвідомленню її значущості в сучасних умовах. Безпосередній контакт із фахівцями забезпечував не лише інформативний, а й мотиваційний ефект, оскільки дозволяв учням побачити реальні приклади професійної діяльності та оцінити вимоги до майбутніх захисників держави.

Суттєвим компонентом реалізації цього напрямку стало залучення представників державних органів і військових структур до проведення виховних заходів та загальноліцейних подій. Так, участь керівництва Харківської районної військової адміністрації в урочистих заходах, зокрема під час випуску ліцеїстів, а також у робочих зустрічах, сприяла підвищенню значущості подій, формуванню в здобувачів освіти відчуття причетності до державних процесів та усвідомленню ролі кожного громадянина в розбудові країни. Підписання меморандуму про співпрацю між ліцеєм і районною військовою адміністрацією засвідчило перехід взаємодії на системний рівень та створило організаційні передумови для спільної реалізації освітніх, патріотичних і виховних ініціатив.

Важливою формою інтеграції партнерів в освітній процес стало проведення тематичних зустрічей, лекцій і презентацій за участі представників військових структур та правоохоронних органів. Зокрема, зустріч із представником Командування Сил підтримки Збройних Сил України, під час якої було презентовано видання, присвячене історії та символіці українського війська, сприяла поглибленню знань ліцеїстів про військові традиції, формуванню поваги до історичної спадщини та духовних цінностей українського війська. Подібний вплив мали й зустрічі з представниками правоохоронних органів, зокрема керівництвом Національного університету внутрішніх справ, у межах яких учні ознайомлювалися з особливостями служби, напрямками підготовки та кар'єрними перспективами у сфері правоохоронної діяльності.

Окрему роль у реалізації цього напрямку відіграло залучення партнерів до організації культурно-просвітницьких заходів, зокрема перегляду та обговорення документальних фільмів історичної тематики. Такі заходи, проведені за участі представників органів державної влади, сприяли формуванню історичної пам'яті, розвитку критичного мислення, усвідомленню причинно-наслідкових зв'язків між подіями минулого та сучасними викликами, що постають перед українським суспільством.

Узагальнення емпіричних даних, отриманих на констатувальному етапі дослідження, аналіз змісту та організації освітньо-виховного процесу ліцею, а також рефлексія наявних педагогічних практик дали змогу визначити ключові напрями експериментальної роботи, спрямованої на **реалізацію третьої педагогічної умови – набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності**. Її реалізація передбачала цілеспрямоване залучення ліцеїстів до різних видів соціально значущої, волонтерської, проєктної та меморіально-пошукової діяльності, що забезпечує не лише засвоєння відповідних знань і цінностей, а і їхнє практичне застосування в реальних життєвих ситуаціях. Особливістю цієї роботи стало орієнтування на діяльнісний підхід, відповідно до якого

формування громадянсько-патріотичної позиції відбувається через особистісно значущий досвід участі, відповідальності та взаємодії.

З цією метою було виокремлено такі взаємопов'язані напрями роботи:

- залучення учнів до соціально значущої та волонтерської діяльності;
- організація проєктної діяльності громадянсько-патріотичного спрямування;
- залучення до меморіально-пошукової та вшанувальної діяльності.

Реалізація напрямку, пов'язаного із *залученням учнів до соціально значущої та волонтерської діяльності*, передбачала створення умов для набуття ліцеїстами практичного досвіду відповідальної участі в житті закладу освіти, громади й держави. Зміст цієї роботи був спрямований на те, щоб громадянсько-патріотичні цінності не залишалися для учнів лише предметом обговорення, а набували особистісного значення через конкретні дії: участь у суспільно важливих ініціативах, підтримку інших людей, збереження історичної пам'яті та долучення до культурно-просвітницьких заходів.

Однією з важливих форм такої діяльності стала участь ліцеїстів у заходах громадянського вшанування та пам'яті. Зокрема, учні долучилися до урочистої церемонії вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Участь у такому заході мала не лише меморіальний, а й виховний зміст, оскільки сприяла усвідомленню учнями значення мужності, самопожертви, відповідальності перед суспільством і державою. Через залученість у подібні форми громадянської активності ліцеїсти набували досвіду пошанування людей, які виконували суспільно значущу місію, а також осмислювали зв'язок між історичною пам'яттю, громадянською свідомістю та особистою відповідальністю.

Важливим складником цього напрямку стало залучення учнів до благодійних і волонтерських ініціатив, що реалізовувалися у співпраці з

громадськими та благодійними організаціями. Зокрема, взаємодія з благодійними фондами «Незламна Родина», «Благодійний фонд Євгена Пивоварова», Believe Family Foundation та іншими партнерами створювала для ліцеїстів можливість безпосередньо спостерігати практики взаємодопомоги, підтримки, солідарності й відповідального ставлення до потреб освітньої спільноти. Передавання гуманітарної допомоги, забезпечення ліцею необхідними ресурсами, участь представників благодійних організацій у житті закладу сприяли формуванню в учнів розуміння важливості громадянської єдності та взаємної підтримки в умовах воєнного часу.

Соціально значущою формою діяльності стала також участь ліцеїстів у заходах, спрямованих на підтримання порядку, благоустрою та відповідального ставлення до навколишнього середовища. Зокрема, участь в акції «За чисте довкілля!» дала змогу учням на практиці усвідомити, що громадянська позиція виявляється не лише у великих суспільних подіях, а й у повсякденній відповідальній поведінці, турботі про спільний простір, готовності діяти на користь громади. Такий досвід сприяв формуванню працелюбності, дисциплінованості, відповідальності та розуміння особистого внеску в спільну справу.

Окремого значення набуло залучення ліцеїстів до культурно-просвітницьких і творчих ініціатив громадянсько-патріотичного змісту. Участь у Всеукраїнському конкурсі есе «Моя Україна», письменницькому конкурсі «Розкажи про Україну», творчому проєкті «Код Нації», літературно-мистецькому конкурсі «Сильні духом IN-UA», флешмобі «Українці читають» сприяла розвитку в учнів здатності осмислювати власну належність до української спільноти, висловлювати ставлення до подій сучасності, презентувати власне бачення майбутнього України, популяризувати українську культуру, мову, історію та цінності. Такі форми діяльності поєднували інтелектуальний, емоційний і творчий компоненти формування громадянсько-патріотичної позиції.

Водночас важливим виховним ресурсом стали приклади випускників ліцею, які демонструють активну громадянську позицію, професійну відповідальність і готовність служити суспільству. Ознайомлення ліцеїстів з історіями реальних людей, зокрема випускників, які беруть участь у забезпеченні безпеки громадян, виконують службові обов'язки, допомагають населенню в умовах воєнного часу, сприяло формуванню уявлень про громадянсько-патріотичну діяльність як про конкретну практику служіння, відповідальності та допомоги іншим.

Організація проєктної діяльності громадянсько-патріотичного спрямування передбачала залучення ліцеїстів до самостійного й колективного виконання завдань, пов'язаних з осмисленням історії України, сучасних суспільних викликів, культурної спадщини, досвіду захисників і захисниць держави, а також ролі молоді в зміцненні громадянської єдності. На відміну від разової участі в окремих заходах, проєктна діяльність забезпечувала більш тривале й усвідомлене залучення учнів у дослідницьку, творчу, пошукову та презентаційну роботу, що сприяло формуванню не лише знань, а й особистісного ставлення до громадянсько-патріотичних цінностей.

У межах цього напрямку ліцеїсти долучалися до підготовки індивідуальних і групових проєктів, присвячених історії рідного краю, героїчним сторінкам українського державотворення, подіям російсько-української війни, волонтерському руху, прикладам громадянської мужності та стійкості. Зміст таких проєктів передбачав збирання й аналіз інформації, добір фактів, роботу з відкритими джерелами, підготовку текстових, візуальних або мультимедійних матеріалів, презентацію результатів перед однолітками й педагогами. Це сприяло розвитку дослідницьких умінь, критичного мислення, інформаційної культури та здатності аргументовано висловлювати власну позицію.

Важливого значення набували творчі проєкти, у яких учні осмислювали громадянсько-патріотичну проблематику через есе,

літературні твори, відеопрезентації, комікси, інформаційні плакати, тематичні добірки та цифрові матеріали. Участь у таких ініціативах дала змогу ліцеїстам не лише продемонструвати власні творчі здібності, а й висловити особисте бачення майбутнього України, ставлення до війни, національної культури, людської гідності, сили духу та громадянської відповідальності.

Окремим складником проєктної діяльності було створення матеріалів, спрямованих на збереження пам'яті про захисників України, випускників ліцею, представників громади, які виявили мужність, стійкість і готовність діяти в інтересах держави. Такі проєкти мали не лише інформаційний, а й глибокий виховний зміст, оскільки сприяли персоналізації історичної пам'яті, формуванню поваги до подвигу захисників, усвідомленню зв'язку між особистою відповідальністю та долею держави.

Значущим результатом організації проєктної діяльності стало те, що учні виступали не пасивними споживачами готової інформації, а активними суб'єктами її пошуку, осмислення, інтерпретації та поширення. У процесі виконання проєктів вони вчилися працювати в команді, розподіляти обов'язки, планувати діяльність, відповідати за результат, презентувати власні напрацювання та співвідносити їх з реальними потребами освітньої спільноти й суспільства.

Реалізація напряму, пов'язаного із *залученням учнів до меморіально-пошукової та вшанувальної діяльності*, здійснювалася з метою формування історичної свідомості, розвитку ціннісного ставлення до національної пам'яті та усвідомлення значущості подвигу захисників України в контексті становлення громадянсько-патріотичної позиції. Зміст цієї роботи було зорієнтовано на залучення ліцеїстів у різні форми діяльності, що передбачають не лише ознайомлення з історичними подіями, а й особистісно значуще переживання досвіду вшанування пам'яті та осмислення суспільно важливих подій.

Важливим компонентом зазначеного напрямку стала участь ліцеїстів у загальнонаціональних і регіональних заходах пам'яті, зокрема у Загальнонаціональній хвилині мовчання, заходах до пам'ятних дат, пов'язаних із трагічними сторінками історії України, а також у вшануванні полеглих захисників і захисниць держави. Участь у таких заходах сприяла формуванню у здобувачів освіти відчуття належності до спільного історико-культурного простору, усвідомленню значущості колективної пам'яті як чинника суспільної консолідації, розвитку емоційно-ціннісного ставлення до подій минулого та сучасності.

Суттєве місце в реалізації цього напрямку посідала участь ліцеїстів у меморіальних заходах, пов'язаних з відкриттям пам'ятних знаків і вшануванням конкретних осіб, які віддали життя за незалежність України. Зокрема, залучення учнів до мітингів з нагоди відкриття меморіальних дощок загиблим воїнам, серед яких – випускники ліцею, а також до пам'ятних церемоній в інших закладах освіти, сприяло персоналізації історичної пам'яті та формуванню усвідомлення зв'язку між індивідуальним життєвим вибором і загальнонаціональними процесами. Такий досвід забезпечував глибше осмислення категорій обов'язку, честі, відповідальності та самопожертви як базових складників громадянсько-патріотичної позиції.

Окремим напрямом діяльності стало залучення ліцеїстів до культурно-меморіальних заходів, зокрема концертів-реквіємів, присвячених пам'яті загиблих захисників України. Такі форми діяльності, що поєднують мистецьке осмислення історичних подій з емоційним переживанням, сприяли розвитку емоційно-ціннісного компонента громадянсько-патріотичної позиції, формуванню здатності до співпереживання, усвідомлення вартості людського життя та значення свободи і незалежності держави.

Крім того, участь ліцеїстів у заходах за участі родин загиблих захисників, представників органів державної влади та громадськості,

зокрема під час вручення державних нагород, сприяла формуванню усвідомлення значущості підтримки родин полеглих воїнів, розвитку соціальної відповідальності та утвердженню культури пам'яті як важливого елементу громадянського суспільства.

Узагальнення результатів формувального етапу експерименту, аналіз змін у поведінкових і ціннісних проявах ліцеїстів, а також осмислення досвіду їхньої участі в громадянсько-патріотичній діяльності дали змогу визначити ключові напрями **реалізації четвертої педагогічної умови – стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності.** Її реалізація передбачала створення педагогічно доцільних умов для усвідомлення ліцеїстами змісту, значення та особистісної цінності власної участі в соціально значущій діяльності, інтеріоризації набутих знань і пережитого досвіду, формування здатності до самоаналізу, оцінювання власних дій і прийнятих рішень у контексті громадянської відповідальності.

З цієї метою було виокремлено такі взаємопов'язані напрями роботи:

- організація рефлексивно-аналітичної діяльності учнів у процесі та після участі в громадянсько-патріотичних заходах;
- стимулювання індивідуальної рефлексії та самооцінювання учнями власного досвіду.

Реалізація наряду, спрямованого на *організацію рефлексивно-аналітичної діяльності учнів у процесі та після участі в громадянсько-патріотичних заходах*, передбачала цілеспрямований педагогічний супровід осмислення ліцеїстами власного досвіду участі, емоційних переживань, прийнятих рішень і моделей поведінки. Така діяльність розглядалася як необхідний етап переходу від зовнішньої активності до внутрішнього прийняття громадянсько-патріотичних цінностей, що забезпечує їх інтеріоризацію та трансформацію у стійкі особистісні установки.

У процесі організації рефлексивної діяльності було використано поєднання індивідуальних і групових форм роботи, що забезпечувало як особистісне осмислення досвіду, так і його колективне обговорення. Особлива увага приділялася структурованості рефлексії, що реалізовувалася через систему запитань, аналітичних завдань і дискусійних форм.

Під час проведення громадянсько-патріотичних заходів (зустрічей із військовослужбовцями, участі в меморіальних подіях, волонтерських ініціативах, проєктній діяльності) рефлексія організовувалася у форматі коротких обговорень безпосередньо після події, що дозволяло зафіксувати первинні враження, емоційні реакції та ключові смисли. Після цього здійснювався поглиблений аналіз під час виховних годин, занять або спеціально організованих рефлексивних сесій.

Зміст рефлексивно-аналітичної діяльності передбачав виконання учнями таких типів завдань:

- осмислення змісту події («Що нового я дізнався?», «Які факти або історії мене найбільше вразили?»);
- аналіз власних емоцій і переживань («Що я відчував під час заходу?», «Чому ця подія була для мене важливою?»);
- оцінювання поведінки та участі («Якою була моя роль?», «Що я зробив для досягнення спільного результату?»);
- визначення ціннісних орієнтирів («Які якості проявили учасники події?», «Які з них я вважаю важливими для себе?»);
- перенесення досвіду в майбутню діяльність («Що я можу змінити у своїй поведінці?», «Як я можу застосувати цей досвід у реальному житті?»).

З метою систематизації цієї роботи використовувалися рефлексивні карти та аналітичні таблиці, які допомагали учням структурувати власні думки та здійснювати усвідомлений аналіз (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Структура організації рефлексивно-аналітичної діяльності учнів після участі в громадянсько-патріотичних заходах

Етап рефлексії	Орієнтовні запитання	Очікуваний результат
Описовий	Що відбулося? Хто брав участь?	Усвідомлення змісту події
Емоційний	Що я відчував? Що мене вразило?	Формування емоційного ставлення
Аналітичний	Чому це важливо? Які цінності проявилися?	Осмислення значення події
Оцінний	Як я оцінюю свою участь?	Розвиток самооцінювання
Проектний	Що я буду робити далі?	Орієнтація на подальшу діяльність

Окрему увагу приділяли обговоренню морально-етичних ситуацій, що виникали в процесі громадянсько-патріотичної діяльності. З цією метою використовувалися методи ситуаційного аналізу, дискусії, «відкритого мікрофона», що дозволяло учням висловлювати власну позицію, аргументувати її та співвідносити з позиціями інших.

Реалізація напряму, спрямованого на *стимулювання індивідуальної рефлексії та самооцінювання учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності*, ґрунтувалася на положенні про визначальну роль рефлексії в процесах інтеріоризації цінностей, формування особистісних смислів і становлення суб'єктної позиції здобувача освіти. У межах цього напряму рефлексія розглядалася не як спонтанна реакція на подію, а як спеціально організований педагогічний процес, що забезпечує перехід від зовнішньої участі у діяльності до її внутрішнього прийняття, осмислення та переосмислення в контексті власного життєвого досвіду.

Зміст роботи було зорієнтовано на формування в учнів здатності до систематичного самоспостереження, критичного аналізу власних дій, емоційних переживань, мотиваційних установок і прийнятих рішень. Це передбачало використання комплексу взаємодоповнювальних інструментів, серед яких чинне місце посідали рефлексивні есе, щоденники вражень та структуровані моделі самоаналізу діяльності.

З метою розвитку навичок глибокого осмислення власного досвіду учням пропонувалися теми рефлексивних есе, що поєднували особистісний, ціннісний і соціальний виміри. До таких тем належали: «Що означає для мене бути громадянином України в сучасних умовах», «Мій досвід участі в громадянсько-патріотичному заході: зміст і значення», «Героїзм і відповідальність: як я розумію ці поняття», «Чому важливо пам'ятати: мої роздуми після меморіального заходу», «Моя роль у спільній справі: досвід, труднощі, висновки», «Що змінилося в моєму ставленні до держави та суспільства», «Я і моя країна: відповідальність, вибір, дії». Написання есе сприяло розвитку аналітичного мислення, здатності до аргументованого висловлення позиції та усвідомлення власних ціннісних орієнтирів.

Центральним інструментом індивідуальної рефлексії стало ведення щоденника вражень, який забезпечував системність і послідовність процесу осмислення досвіду. Його структура була уніфікована й передбачала заповнення після кожного значущого заходу.

Структура щоденника вражень:

1. Назва події (заходу), дата, місце проведення.
2. Короткий опис події (що відбувалося, хто брав участь, основний зміст).
3. Особисті враження (що найбільше запам'яталося, які моменти викликали сильні емоції).
4. Емоційна реакція (які почуття я переживав: гордість, співчуття, відповідальність, інтерес тощо).
5. Осмислення змісту (які ідеї або думки для мене стали важливими, що я зрозумів).
6. Самооцінювання участі (якою була моя роль, наскільки активною була моя участь, що я зробив добре, що міг би зробити краще).
7. Ціннісні висновки (які якості я вважаю важливими після цього досвіду, що для мене означає громадянська позиція у цьому контексті).

8. Перспективи (що я планую змінити у своїй поведінці, які кроки готовий зробити надалі).

Учням також надавалась інструкція з ведення щоденника.

Інструкція для ведення щоденника вражень:

1. Заповнюй щоденник після кожного заходу або діяльності, у якій ти брав участь.

2. Пиши чесно й відверто, не намагайся давати «правильні» відповіді – важливі саме твої думки і переживання.

3. Не обмежуйся описом події – намагайся пояснити, чому вона була важливою для тебе.

4. Використовуй приклади зі свого досвіду (що ти робив, що відчував, що думав).

5. Звертай увагу на власні зміни: чи змінилося твоє ставлення до певних подій, людей, цінностей.

6. Намагайся формулювати висновки і визначати, як цей досвід вплине на твої подальші дії.

7. Обсяг запису – не менше 8–10 речень (або 150–200 слів), але головне – змістовність, а не кількість.

8. Дотримуйся структури, але можеш доповнювати записи власними міркуваннями.

9. Повертайся до попередніх записів, щоб відстежити власний розвиток і зміни у своїх поглядах.

Для формування навичок самооцінювання та саморегуляції використовувалася розгорнута схема самоаналізу участі в громадянсько-патріотичній діяльності, яка мала чітко структурований характер і могла застосовуватися як окреме завдання.

Схема самоаналізу:

1. Моя участь у діяльності:

У якому заході я брав участь?

Яку роль я виконував (учасник, організатор, спостерігач тощо)?

- Які конкретні дії я здійснював?
2. Мої досягнення:
Що мені вдалося найкраще?
Які свої сильні сторони я проявив (відповідальність, ініціативність, допомога іншим, дисципліна тощо)?
 3. Труднощі та проблеми:
З якими труднощами я зіткнувся?
Що викликало найбільші складнощі (організація, спілкування, прийняття рішень)?
 4. Мої рішення і дії:
Як я діяв у складних ситуаціях?
Чи були мої рішення правильними? Чому?
 5. Емоції та переживання:
Що я відчував під час діяльності?
Які моменти були для мене найбільш значущими?
 6. Ціннісне осмислення:
Які якості проявили інші учасники?
Які з них я вважаю важливими для себе?
Що для мене означає громадянська відповідальність після цього досвіду?
 7. Висновки:
Чого я навчився?
Що нового я зрозумів про себе і про інших?
 8. Подальші кроки:
Що я хочу змінити у своїй поведінці?
Які навички або якості я хочу розвивати?
Як я можу застосувати цей досвід у майбутньому?

Системне використання рефлексивних есе, щоденників вражень і структурованого самоаналізу забезпечувало глибоке осмислення учнями

власного досвіду, сприяло розвитку рефлексивного мислення, формуванню здатності до саморегуляції та відповідального ставлення до власної діяльності. Це, зі свого боку, створювало підґрунтя для формування стійкої громадянсько-патріотичної позиції як інтегративної характеристики особистості.

Отже, реалізація визначених педагогічних умов у межах формувального етапу експерименту забезпечила комплексний і цілеспрямований вплив на формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцею, поєднавши інтеграцію відповідного змісту в освітнє середовище, активну взаємодію з представниками громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони, залучення до соціально значущої діяльності та організацію рефлексивного осмислення набутого досвіду. Це сприяло переходу від засвоєння цінностей на декларативному рівні до їх усвідомленого прийняття і практичної реалізації у поведінці учнів, що створює підґрунтя для подальшої перевірки ефективності запропонованої системи на контрольному етапі дослідження.

2.4. Аналіз результатів дослідження

На завершальному етапі педагогічного експерименту відповідно до сучасних підходів до організації дослідно-експериментальної роботи здійснювалася оцінка результативності впроваджених педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, а також підсумкове визначення рівнів її сформованості після завершення формувального етапу [31]. У межах цього етапу було проведено повторну діагностику з використанням розробленого інструментарію, що включав критерії, показники та рівні, застосовані на констатувальному етапі, що забезпечило можливість здійснення коректного порівняльного аналізу та відстеження динаміки змін. Такий підхід дав змогу

об'єктивно оцінити ефективність педагогічних умов, реалізованих в освітньому процесі ліцею.

На цьому етапі дослідження було визначено такі завдання:

1. здійснити порівняльний аналіз якісних і кількісних змін рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів на різних етапах експериментальної роботи;
2. оцінити вплив упроваджених педагогічних умов на розвиток її структурних компонентів;
3. узагальнити отримані емпіричні дані та сформулювати висновки щодо досягнення мети дослідження і підтвердження висунутої гіпотези.

Оцінювання здійснювалося за чотирма критеріями: ціннісно-мотиваційним, когнітивно-світоглядним, поведінково-діяльнісним і рефлексивним. Зокрема, ціннісно-мотиваційний критерій дозволив визначити рівень сформованості громадянської ідентичності, мотивації до служіння державі та готовності діяти в інтересах суспільства; когнітивно-світоглядний – рівень знань про державу, громадянські права й обов'язки, історію та національну безпеку; поведінково-діяльнісний – ступінь активності учнів у громадських і військово-патріотичних заходах, дотримання дисципліни та здатність до взаємодії; рефлексивний – здатність до усвідомленого аналізу власної позиції, критичної оцінки власних дій і прийняття відповідальних рішень.

Відповідно до рівня прояву показників кожного критерію сформованість громадянсько-патріотичної позиції оцінювалася за чотирма рівнями: початковим, середнім, достатнім і високим. Процедура оцінювання передбачала використання комплексу методів, зокрема анкетування, тестування, педагогічне спостереження, аналіз діяльності, виконання ситуаційних завдань і рефлексивних методик, що забезпечувало отримання як кількісних, так і якісних даних.

Узагальнення результатів здійснювалося шляхом обчислення інтегральних показників, визначення відсоткового розподілу учнів за

рівнями сформованості та подальшої візуалізації даних у вигляді таблиць і діаграм з використанням програмного забезпечення Microsoft Excel. Це забезпечило об'єктивність інтерпретації результатів і можливість ґрунтовного аналізу ефективності запропонованої системи формування громадянсько-патріотичної позиції учнів.

З метою зіставлення результатів, отриманих до та після проведення формувального етапу експерименту, було здійснено статистичну обробку даних з використанням критерію Пірсона (χ^2), що дало змогу порівняти емпіричні розподіли одного й того ж показника у двох незалежних вибірках.

З метою підтвердження обґрунтованості отриманих результатів і з'ясування, чи належать вибірки, сформовані на різних етапах експерименту, до однієї генеральної сукупності, було здійснено перевірку їх однорідності. Для цього застосовано критерій Пірсона (χ^2), який дозволив перевірити нульову та альтернативну гіпотези. Нульова гіпотеза передбачала, що впровадження обґрунтованих педагогічних умов в освітній процес ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою не зумовлює істотних відмінностей порівняно з традиційною організацією освітнього процесу. Альтернативна гіпотеза полягала в припущенні, що реалізація запропонованих педагогічних умов забезпечує статистично значуще зростання частки учнів з достатнім і високим рівнями сформованості громадянсько-патріотичної позиції.

Для інтерпретації отриманого значення статистики χ^2 експериментальної групи та його зіставлення з критичним значенням використано таблиці М. Грабаря та К. Краснянської, у яких наведено граничні значення для розподілу χ^2 [31]. Це дало змогу здійснити обґрунтоване прийняття або відхилення нульової гіпотези H_0 і, відповідно, підтвердити або спростувати альтернативну гіпотезу H_1 . З урахуванням кількості рівнів сформованості (чотири: початковий, середній, достатній, високий) ступінь свободи становив $v = 3$ ($v = n - 1$), а при рівні значущості $p = 0,05$ критичне значення χ^2 дорівнювало 7,815.

Розглянемо результати за кожним критерієм окремо, перевіривши статистичну значущість кожного. Узагальнені дані про розподіл учасників експерименту за ціннісно-мотиваційним критерієм та рівнями сформованості представлено в таблиці (табл. 2.16) та графічно зображено на діаграмі (Рис. 2.17).

Таблиця 2.16

Розподіл учасників експерименту за ціннісно-мотиваційним критерієм

Рівні	Кількість осіб/(%)	Кількість осіб/(%)	Приріст (%)
	Констатувальний етап	Контрольний етап	
Початковий	21 / 11,94 %	4 / 2,27 %	-9,67 %
Середній	69 / 39,20 %	26 / 14,77 %	-24,43 %
Достатній	59 / 33,52 %	83 / 47,16 %	+13,64 %
Високий	27 / 15,34 %	63 / 35,80 %	+20,46 %

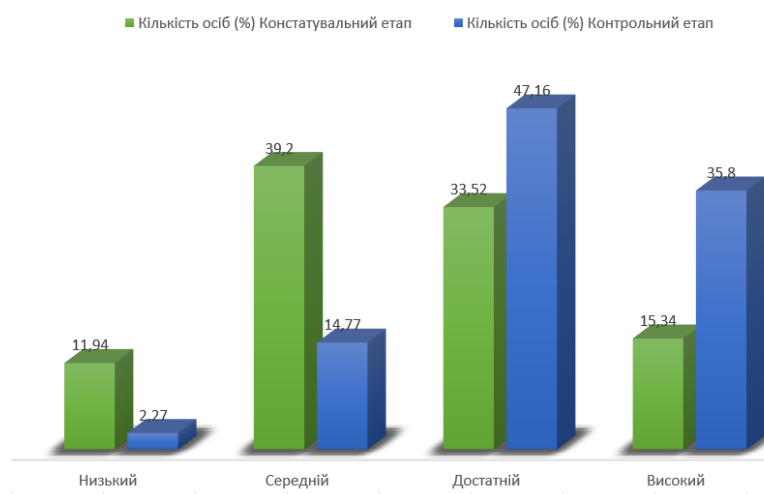

Рис. 2.17 Розподіл учасників експерименту за ціннісно-мотиваційним критерієм

Для обчислення узгодженості результатів експерименту за критерієм Пірсона (χ^2), використаємо дані таблиці 2.16 з урахуванням загальної кількості респондентів 176 осіб. На основі цих даних складемо таблицю 2.17

Таблиця 2.17

Узагальнені дані за результатами експерименту за ціннісно-мотиваційним критерієм

Рівні	Кількість осіб		Разом
	Констатувальний етап	Контрольний етап	
Початковий	21	4	$S_1 = 25$
Середній	69	26	$S_2 = 95$
Достатній	59	83	$S_3 = 142$
Високий	27	63	$S_4 = 90$

Обчислимо набори очікуваних значень для кожної категорії за формулою $f_n = \frac{S_n}{2}$:

$$f_1 = \frac{S_1}{2} = \frac{25}{2} = 12,5$$

$$f_2 = \frac{S_2}{2} = \frac{95}{2} = 47,5$$

$$f_3 = \frac{S_3}{2} = \frac{142}{2} = 71$$

$$f_4 = \frac{S_4}{2} = \frac{90}{2} = 45$$

Отже, можемо обчислити критерій Пірсона для кожного рівня за формулою $\chi^2 = \sum \frac{(f_o - f_e)^2}{f_e}$, де f_o – набір спостережуваних частот, а f_e – набір очікуваних частот.

Низький рівень:

$$\frac{(21 - 12,5)^2}{12,5} + \frac{(4 - 12,5)^2}{12,5} = \frac{8,5^2}{12,5} + \frac{(-8,5)^2}{12,5} = \frac{72,25}{12,5} + \frac{72,25}{12,5} = 5,78 + 5,78 = 11,56$$

Середній рівень:

$$\frac{(69 - 47,5)^2}{47,5} + \frac{(26 - 47,5)^2}{47,5} = \frac{21,5^2}{47,5} + \frac{(-21,5)^2}{47,5} = \frac{462,25}{47,5} + \frac{462,25}{47,5} = 9,73 + 9,73 = 19,46$$

Достатній рівень

$$\frac{(59 - 71)^2}{71} + \frac{(83 - 71)^2}{71} = \frac{(-12)^2}{71} + \frac{12^2}{71} = \frac{144}{71} + \frac{144}{71} = 2,03 + 2,03 = 4,06$$

Високий рівень

$$\frac{(27 - 45)^2}{45} + \frac{(63 - 45)^2}{45} = \frac{(-18)^2}{45} + \frac{18^2}{45} = \frac{324}{45} + \frac{324}{45} = 7,2 + 7,2 = 14,4$$

Порахуємо підсумкове значення χ^2 -квадрат для кожного рівня:

$$\chi^2 = 11,56 + 19,46 + 4,06 + 14,4 = 49,48.$$

$$\text{Отже, } \chi^2(3, n = 176) = 49,48, \quad p > 0,05.$$

Оскільки значення χ^2 -квадрат $\chi^2 = 49,48$ перевищує критичне значення 8,815, можна зробити висновок, що отримані результати є статистично значущими.

Узагальнені дані про розподіл учасників експерименту за когнітивно-світоглядним критерієм та рівнями сформованості представлено в таблиці (табл. 2.18) та графічно зображено на діаграмі (Рис. 2.18).

Таблиця 2.18

Розподіл учасників експерименту за когнітивно-світоглядним критерієм

Рівні	Кількість осіб/(%)	Кількість осіб/(%)	Приріст (%)
	Констатувальний етап	Контрольний етап	
Початковий	29 / 16,48%	16 / 9,09%	-7,39%
Середній	92 / 52,27%	50 / 28,41%	-23,86%
Достатній	37 / 21,02%	62 / 35,23%	+14,21%
Високий	18 / 10,23%	48 / 27,27%	+17,04%

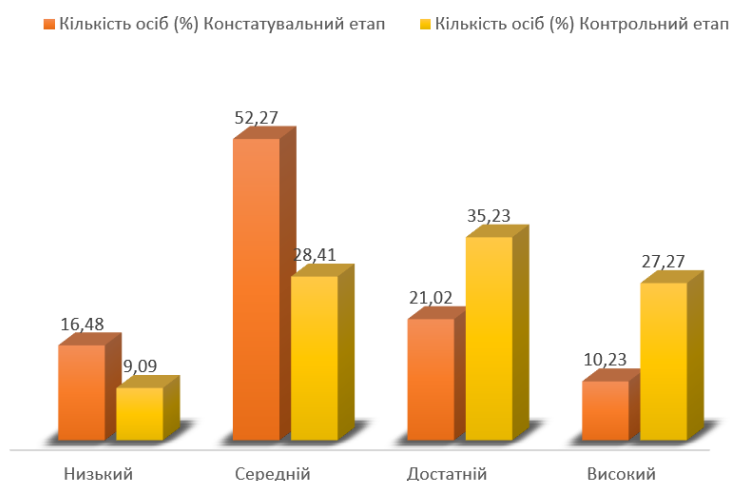

Рис. 2.18 Розподіл учасників експерименту за когнітивно-світоглядним критерієм

Для обчислення узгодженості результатів експерименту за критерієм Пірсона (χ^2), використаємо дані таблиці 2.18 з урахуванням загальної кількості респондентів 176 осіб. На основі цих даних складемо таблицю 2.19

Таблиця 2.19

Узагальнені дані за результатами експерименту за когнітивно-світоглядним критерієм

Рівні	Кількість осіб		Разом
	Констатувальний етап	Контрольний етап	
Початковий	29	16	$S_1 = 45$
Середній	92	50	$S_2 = 142$
Достатній	37	62	$S_3 = 99$
Високий	18	48	$S_4 = 66$

Обчислимо набори очікуваних значень для кожної категорії за формулою $f_n = \frac{S_n}{2}$:

$$f_1 = \frac{S_1}{2} = \frac{45}{2} = 22,5$$

$$f_2 = \frac{S_2}{2} = \frac{142}{2} = 71$$

$$f_3 = \frac{S_3}{2} = \frac{99}{2} = 49,5$$

$$f_4 = \frac{S_4}{2} = \frac{66}{2} = 33$$

Отже, можемо обчислити критерій Пірсона для кожного рівня за формулою $\chi^2 = \sum \frac{(f_o - f_e)^2}{f_e}$, де f_o – набір спостережуваних частот, а f_e – набір очікуваних частот.

Низький рівень:

$$\frac{(29 - 22,5)^2}{22,5} + \frac{(16 - 22,5)^2}{22,5} = \frac{6,5^2}{22,5} + \frac{(-6,5)^2}{22,5} = \frac{42,25}{22,5} + \frac{42,25}{22,5} = 1,88 + 1,88 = 3,76$$

Середній рівень:

$$\frac{(92 - 71)^2}{71} + \frac{(50 - 71)^2}{71} = \frac{21^2}{71} + \frac{(-21)^2}{71} = \frac{441}{71} + \frac{441}{71} = 6,21 + 6,21 = 12,42$$

Достатній рівень

$$\frac{(37 - 49,5)^2}{49,5} + \frac{(62 - 49,5)^2}{49,5} = \frac{(-12,5)^2}{49,5} + \frac{12,5^2}{49,5} = \frac{156,25}{49,5} + \frac{156,25}{49,5} = 3,16 + 3,16 = 6,32$$

Високий рівень

$$\frac{(18 - 33)^2}{33} + \frac{(48 - 33)^2}{33} = \frac{(-15)^2}{33} + \frac{15^2}{33} = \frac{225}{33} + \frac{225}{33} = 6,82 + 6,82 = 13,64$$

Порахуємо підсумкове значення χ^2 -квадрат для кожного рівня:

$$\chi^2 = 3,76 + 12,42 + 6,32 + 13,64 = 36,14.$$

$$\text{Отже, } \chi^2(3, n = 176) = 36,14, p > 0,05.$$

Оскільки значення χ^2 -квадрат $\chi^2 = 36,14$ перевищує критичне значення 8,815, можна зробити висновок, що отримані результати є статистично значущими.

Узагальнені дані про розподіл учасників експерименту за поведінково-діяльнісним критерієм та рівнями сформованості представлено в таблиці (табл. 2.20) та графічно зображено на діаграмі (Рис. 2.19).

Таблиця 2.20

Розподіл учасників експерименту за поведінково-діяльнісним критерієм

Рівні	Кількість осіб/(%)	Кількість осіб/(%)	Приріст (%)
	Констатувальний етап	Контрольний етап	
Початковий	17 / 9,66%	12 / 6,82%	-2,84%
Середній	91 / 51,71%	48 / 27,27%	-24,43%
Достатній	48 / 27,27%	63 / 35,8%	8,53%
Високий	20 / 11,36%	53 / 30,11%	18,75%

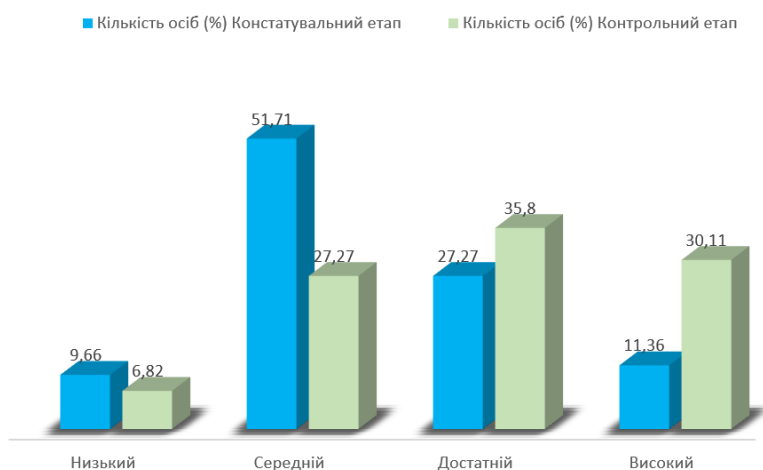

Рис. 2.19 Розподіл учасників експерименту за поведінково-діяльнісним критерієм

Для обчислення узгодженості результатів експерименту за критерієм Пірсона (χ^2), використаємо дані таблиці 2.20 з урахуванням загальної кількості респондентів 176 осіб. На основі цих даних складемо таблицю 2.21

Таблиця 2.21

Узагальнені дані за результатами експерименту за поведінково-діяльнісним критерієм

Рівні	Кількість осіб		Разом
	Констатувальний етап	Контрольний етап	
Початковий	17	12	$S_1 = 29$
Середній	91	48	$S_2 = 139$
Достатній	48	63	$S_3 = 111$
Високий	20	53	$S_4 = 73$

Обчислимо набори очікуваних значень для кожної категорії за формулою $f_n = \frac{S_n}{2}$:

$$f_1 = \frac{S_1}{2} = \frac{29}{2} = 14,5$$

$$f_2 = \frac{S_2}{2} = \frac{139}{2} = 69,5$$

$$f_3 = \frac{S_3}{2} = \frac{111}{2} = 55,5$$

$$f_4 = \frac{S_4}{2} = \frac{73}{2} = 36,5$$

Отже, можемо обчислити критерій Пірсона для кожного рівня за формулою $\chi^2 = \sum \frac{(f_o - f_e)^2}{f_e}$, де f_o – набір спостережуваних частот, а f_e – набір очікуваних частот.

Низький рівень:

$$\frac{(17 - 14,5)^2}{14,5} + \frac{(12 - 14,5)^2}{14,5} = \frac{2,5^2}{14,5} + \frac{(-2,5)^2}{14,5} = \frac{6,25}{14,5} + \frac{6,25}{14,5} = 0,43 + 0,43 = 0,86$$

Середній рівень:

$$\frac{(91 - 69,5)^2}{69,5} + \frac{(48 - 69,5)^2}{69,5} = \frac{21,5^2}{69,5} + \frac{(-21,5)^2}{69,5} = \frac{462,25}{69,5} + \frac{462,25}{69,5} = 6,65 + 6,65 = 13,3$$

Достатній рівень

$$\frac{(48 - 55,5)^2}{55,5} + \frac{(63 - 55,5)^2}{55,5} = \frac{(-7,5)^2}{55,5} + \frac{7,5^2}{55,5} = \frac{56,25}{55,5} + \frac{56,25}{55,5} = 1,01 + 1,01 = 2,02$$

Високий рівень

$$\frac{(20 - 36,5)^2}{36,5} + \frac{(53 - 36,5)^2}{36,5} = \frac{(-16,5)^2}{36,5} + \frac{16,5^2}{36,5} = \frac{272,25}{36,5} + \frac{272,25}{36,5} = 7,45 + 7,45 = 14,9$$

Порахуємо підсумкове значення χ^2 -квадрат для кожного рівня:

$$\chi^2 = 0,86 + 13,3 + 2,02 + 14,9 = 31,08.$$

Отже, $\chi^2(3, n = 176) = 19,36$, $p > 0,05$.

Оскільки значення χ^2 -квадрат $\chi^2 = 31,08$ перевищує критичне значення 8,815, можна зробити висновок, що отримані результати є статистично значущими.

Узагальнені дані про розподіл учасників експерименту за рефлексивним критерієм та рівнями сформованості представлено в таблиці (табл. 2.22) та графічно зображено на діаграмі (Рис. 2.20).

Таблиця 2.22
Розподіл учасників експерименту за рефлексивним критерієм

Рівні	Кількість осіб/(%)	Кількість осіб/(%)	Приріст (%)
	Констатувальний етап	Контрольний етап	
Початковий	28 / 15,91%	12 / 6,82%	-9,09%
Середній	101 / 57,38%	46 / 26,14%	-31,24%
Достатній	28 / 15,91%	84 / 47,72%	31,75%
Високий	19 / 10,8%	34 / 19,32%	8,52%

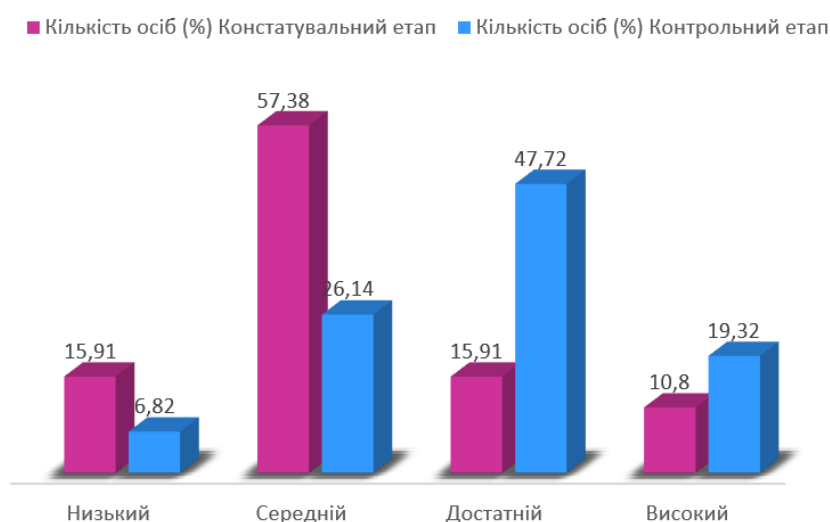

Рис. 2.20 Розподіл учасників експерименту за рефлексивним критерієм

Для обчислення узгодженості результатів експерименту за критерієм Пірсона (χ^2), використаємо дані таблиці 2.22 з урахуванням загальної кількості респондентів 176 осіб. На основі цих даних складемо таблицю 2.23

Таблиця 2.23

Узагальнені дані за результатами експерименту за рефлексивним критерієм

Рівні	Кількість осіб		Разом
	Констатувальний етап	Контрольний етап	
Початковий	28	12	$S_1 = 40$
Середній	101	46	$S_2 = 147$
Достатній	28	84	$S_3 = 112$
Високий	19	34	$S_4 = 53$

Обчислимо набори очікуваних значень для кожної категорії за формулою $f_n = \frac{S_n}{2}$:

$$f_1 = \frac{S_1}{2} = \frac{40}{2} = 20$$

$$f_2 = \frac{S_2}{2} = \frac{147}{2} = 73,5$$

$$f_3 = \frac{S_3}{2} = \frac{112}{2} = 56$$

$$f_4 = \frac{S_4}{2} = \frac{53}{2} = 26,5$$

Отже, можемо обчислити критерій Пірсона для кожного рівня за формулою $\chi^2 = \sum \frac{(f_o - f_e)^2}{f_e}$, де f_o – набір спостережуваних частот, а f_e – набір очікуваних частот.

Низький рівень:

$$\frac{(28 - 20)^2}{20} + \frac{(12 - 20)^2}{20} = \frac{8^2}{20} + \frac{(-8)^2}{20} = \frac{64}{20} + \frac{64}{20} = 3,2 + 3,2 = 6,4$$

Середній рівень:

$$\frac{(101 - 73,5)^2}{73,5} + \frac{(46 - 73,5)^2}{73,5} = \frac{27,5^2}{73,5} + \frac{(-27,5)^2}{73,5} = \frac{756,25}{73,5} + \frac{756,25}{73,5} = 10,28 + 10,28 = 20,56$$

Достатній рівень

$$\frac{(28 - 56)^2}{56} + \frac{(84 - 56)^2}{56} = \frac{(-28)^2}{56} + \frac{28^2}{56} = \frac{784}{56} + \frac{784}{56} = 14 + 14 = 28$$

Високий рівень

$$\frac{(19 - 26,5)^2}{26,5} + \frac{(34 - 26,5)^2}{26,5} = \frac{(-7,5)^2}{26,5} + \frac{7,5^2}{26,5} = \frac{56,25}{26,5} + \frac{56,25}{26,5} = 2,12 + 2,12 = 4,24$$

Порахуємо підсумкове значення χ^2 -квадрат для кожного рівня:

$$\chi^2 = 6,4 + 20,56 + 28 + 4,24 = 59,2.$$

Отже, $\chi^2(3, n = 176) = 19,36, p > 0,05$.

Оскільки значення χ^2 -квадрат $\chi^2 = 59,2$ перевищує критичне значення 8,815, можна зробити висновок, що отримані результати є статистично значущими.

Узагальнені результати експериментального дослідження щодо формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою представлено на рисунку 2.21.

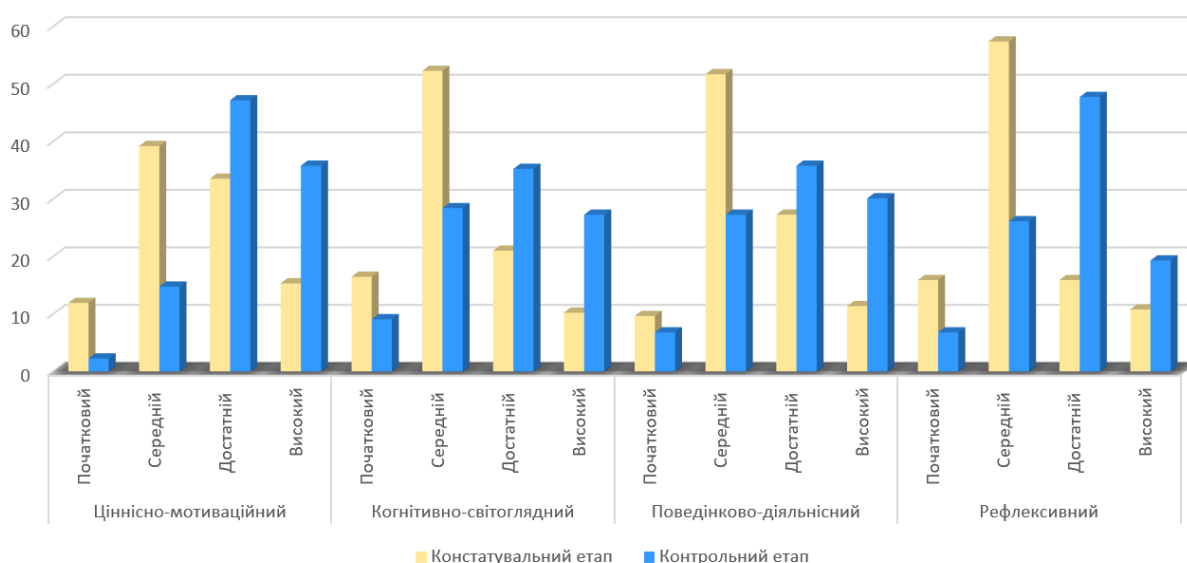

Рис. 2.21 Розподіл учасників експерименту за критеріями сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою на констатувальному і контрольному етапах дослідження

Статистичний аналіз отриманих експериментальних даних підтвердив достовірність результатів, здобутих у ході педагогічного експерименту. Виявлена динаміка змін у рівнях сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою є статистично значущою, що дає підстави для підтвердження висунутої гіпотези дослідження. Отже, можна стверджувати, що впровадження обґрунтованих педагогічних умов в освітній процес ліцею є доцільним та ефективним засобом формування громадянсько-патріотичної позиції учнів.

Висновки до розділу 2

Експериментальна перевірка педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою (посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею; організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони; набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності; стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду зазначеної діяльності) була організована й проведена у три послідовні етапи: констатувальний, формувальний і контрольний .

Вибірку дослідження склали 176 учнів 8–11 класів Державного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський» (м. Харків), що дало можливість простежити процес формування їхньої громадянсько-патріотичної позиції в динаміці впродовж навчання в старшій школі. Експериментальна робота здійснювалася в межах освітнього процесу ліцею, зокрема під час вивчення навчальних предметів («Історія України», «Громадянська освіта», «Захист України», «Фізична культура») та в процесі організації позаурочної і виховної діяльності учнів.

На констатувальному етапі дослідження було здійснено аналіз нормативно-правових документів, психолого-педагогічної літератури, освітніх програм і планів виховної роботи ліцею, розроблено науково-методичний апарат дослідження, визначено критерії, показники, рівні сформованості громадянсько-патріотичної позиції, а також підібрано відповідний діагностичний інструментарій .

Для визначення рівнів сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою було обґрунтовано такі критерії: ціннісно-мотиваційний, когнітивно-світоглядний, поведінково-діяльнісний та рефлексивний. Відповідно до ступеня прояву їхніх показників рівень сформованості досліджуваної якості визначався за чотирма рівнями: початковим, середнім, достатнім і високим.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили наявність різнорівневої сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів за визначеними критеріями. Зокрема, за ціннісно-мотиваційним критерієм виявлено переважання середнього (39,20%) і достатнього (33,52%) рівнів, тоді як високий рівень продемонстрували лише 15,34% учнів, а початковий – 11,94%.

За когнітивно-світоглядним критерієм спостерігається домінування середнього рівня (52,27%), при цьому достатній рівень становить 21,02%, високий – 10,23%, а початковий – 16,48%.

Аналіз результатів за поведінково-діяльнісним критерієм показав, що найбільша частка учнів перебуває на середньому рівні (51,71%), тоді як достатній рівень становить 27,27%, високий – 11,36%, а початковий – 9,66%.

Подібна тенденція спостерігається і за рефлексивним критерієм: переважає середній рівень (57,38%), тоді як достатній рівень мають 15,91% учнів, високий – 10,80%, а початковий – 15,91%.

На формувальному етапі педагогічного експерименту було забезпечено практичну реалізацію обґрунтованих педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою та здійснено перевірку їх ефективності, що сприяло підвищенню рівня сформованості досліджуваної якості.

Реалізація першої педагогічної умови, спрямованої на посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею, здійснювалася через підвищення рівня усвідомлення педагогічним колективом значущості формування громадянсько-патріотичної позиції як ключового результату освітнього процесу, оновлення змісту освітніх компонентів шляхом інтеграції відповідної проблематики в навчальні дисципліни, позакласну діяльність і систему військово-фізичної підготовки, а також цілеспрямоване насичення освітнього середовища елементами громадянсько-патріотичного змісту (символічний простір, традиції, комунікативні практики).

Реалізація другої педагогічної умови, пов'язаної з організацією партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони, здійснювалася за такими напрямками: налагодження безпосередньої комунікативної взаємодії учнів з представниками військових структур, правоохоронних органів, державних установ і громадських організацій; залучення зазначених суб'єктів до освітнього та виховного процесу через проведення спільних занять, просвітницьких заходів, профорієнтаційних зустрічей і культурно-просвітницьких ініціатив.

Реалізація третьої педагогічної умови полягала в забезпеченні набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності шляхом їх системного залучення до соціально значущої, волонтерської, проєктної та меморіально-пошукової діяльності.

Реалізація четвертої педагогічної умови була спрямована на стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності та передбачала організацію рефлексивно-аналітичної діяльності в процесі та після участі в заходах, а також розвиток індивідуальної рефлексії і самооцінювання.

На контрольному етапі експерименту було здійснено повторне діагностування рівня сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, проведено обробку та комплексний аналіз отриманих емпіричних даних відповідно до визначених критеріїв і показників. У межах цього етапу зроблено порівняння результатів, отриманих на констатувальному та формуальному етапах дослідження, що дало змогу простежити динаміку змін і оцінити ефективність упроваджених педагогічних умов.

Результати контрольного етапу засвідчили позитивну динаміку сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів за всіма визначеними критеріями. Зокрема, спостерігається зменшення частки учнів із початковим рівнем і відповідне зростання кількості респондентів із достатнім і високим рівнями сформованості. За ціннісно-мотиваційним

критерієм відзначено підвищення рівня сформованості громадянської ідентичності, усвідомлення громадянського обов'язку та внутрішньої мотивації до служіння державі. За когнітивно-світоглядним критерієм зафіксовано зростання рівня знань щодо конституційних засад держави, принципів демократичного устрою та ролі Збройних Сил України в гарантуванні національної безпеки.

За поведінково-діяльнісним критерієм простежується збільшення кількості учнів, які виявляють активність у громадських, волонтерських і військово-патріотичних заходах, демонструють відповідальність, дисциплінованість і здатність до командної взаємодії.

Позитивні зміни зафіксовано і за рефлексивним критерієм: зросла частка учнів, здатних до усвідомленого аналізу власної позиції, оцінювання власних дій і прийняття відповідальних рішень у контексті громадянської діяльності.

Достовірність отриманих результатів було підтверджено шляхом статистичної обробки даних з використанням критерію узгодженості Пірсона (χ^2) за кожним з визначених критеріїв, що дозволило встановити статистично значущі відмінності між показниками на різних етапах експерименту.

На основі узагальнення результатів педагогічного експерименту та перевірки висунутої гіпотези зроблено висновок про її підтвердження. Доведено, що реалізація обґрунтованих педагогічних умов забезпечує позитивну динаміку формування ціннісно-мотиваційного, когнітивно-світоглядного, поведінково-діялісного та рефлексивного критеріїв громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Основний зміст розділу представлено в наукових працях автора [3; 16-20].

Список використаних джерел до розділу 2

1. Башкір О. І. Методологія науково-педагогічного дослідження та презентація його результатів : навч.-метод. посіб. для здобувачів освітньо-наукового ступеня "Доктор філософії" / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ, 2020. 93 с.
2. Башкір О. І., Пісоцька М. Е. Моделювання науково-педагогічних досліджень : метод. рек. до самост. роботи здобувачів другого (магістер.) рівня вищ. освіти галузі знань 01 Освіта / Педагогіка спец. 011 Освітні, педагогічні науки. Харків, 2022. 26 с.
3. Боярська-Хоменко А.В., Магілін О. В. Освітнє середовище ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою як чинник становлення громадянсько-патріотичної позиції старшокласників. *Інноваційна педагогіка*, 2025. Вип. 86. Т. 21. С. 173-177
4. Вдовенко В. В. Математичні методи в психології : навч.-метод. посіб. Кіровоград : Авангард, 2017. 112 с.
5. Головка М. В. Планування та організація педагогічного експерименту. *Математика в школі*. 2006. № 3. С. 28–31.
6. Державний стандарт базової середньої освіти та профільної середньої освіти. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text>
7. До Дня пам'яті та перемоги. URL : <https://kadet.kh.ua/edu/vykhovna-robota/metodychni-materialy-z-patriotychnoho-vykhovannia/dnia-pam%E2%80%99iati-ta-peremohy/>
8. До Дня захисників і захисниць України – 2025. URL : <https://kadet.kh.ua/edu/vykhovna-robota/metodychni-materialy-z-patriotychnoho-vykhovannia/do-dnia-zakhysnykiv-i-zakhysnyts-ukrainy-2025/>
9. Закон України «Про освіту». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
10. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

11. Ковач Ш. А., Дудицька С. П., Ковач О. Ш. Особливості педагогічного експерименту. *Україна. Здоров'я нації*. 2019. № 2 (55). С. 177–178.
12. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>
13. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : затв. наказом МОН України від 16.06.2015 № 641. URL: <https://mon.gov.ua>
14. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>
15. Лудченко О. А., Лудченко Я. О., Примак Т. О. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Знання ; КОО, 2001. 278 с.
16. Магілін О. В. Виховання громадянсько-патріотичних цінностей у старшокласників військових ліцеїв: труднощі та перспективи розвитку.. *Актуальні проблеми розвитку військової освіти і науки: шляхи їх вирішення*. Київ: НУОУ, 2025. С. 81-84
17. Магілін О.В. Компоненти виховного процесу в Кадетському корпусі. *Тенденції та виклики сучасної освіти*. Дайджест стендових доповідей, презентованих під час «MeetUp 011» онлайн зі здобувачами другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, гарантами, представниками груп забезпечення ОПП і ОНП галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки. Укладач: Боярська-Хоменко А. Харків, 2023. С. 29
18. Магілін О.В. Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді у державній гімназії-інтернаті з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус». *Дидаскал : часопис*. Полтава, 2021. № 22. С. 203-205
19. Магілін О.В. Критерії сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною

підготовкою. *Перспективи та інновації науки*, 2026. № 3. С. 898-908.
[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-3\(61\)-898-908](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-3(61)-898-908)

20. Магілін О. В. Підвищення кваліфікації офіцерів-вихователів закладів освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою у воєнний час. *Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи*. Харків, 2023. С. 83-86

21. Маслоу А. Мотивація і особистість / пер. з англ. О. Татенка. Київ : Пульсари, 2004. 352 с.

22. Методичні рекомендації до відзначення в закладах освіти Дня Збройних Сил України . URL : <https://kadet.kh.ua/edu/vykhovna-robota/metodychni-materialy-z-patriotychnoho-vykhovannia/do-dnia-zbroinykh-syl-ukrainy/>

23. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16 лютого 2024 р. № 187 «Про затвердження Статуту Державного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський»»
<https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-statutu-derzhavnogo-liceyu-z-posilenoyu-vijskovo-fizichnoyu-pidgotovkoyu-slobozhanskij>

24. Національно-патріотичне виховання. URL : <https://kadet.kh.ua/edu/vykhovna-robota/vijskovo-patriotychne-vykhovannia/>

25. Освітня програма Державного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський» (8-9-ті класи НУШ). URL : [https://kadet.kh.ua/edu/prymet-stranytsy/osvitnia-prohrama-8-9-ti-klasy-\(nush\)/](https://kadet.kh.ua/edu/prymet-stranytsy/osvitnia-prohrama-8-9-ti-klasy-(nush)/)

26. Освітня програма Державного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський» для учнів III ступеня (10-11 клас). URL : [https://kadet.kh.ua/edu/prymet-stranytsy/osvitnia-prohrama-dlia-uchniv-10-11kh-klasiv-\(profilna-serednia-osvita\)/](https://kadet.kh.ua/edu/prymet-stranytsy/osvitnia-prohrama-dlia-uchniv-10-11kh-klasiv-(profilna-serednia-osvita)/)

27. Педагогічний експеримент : навч.-метод. посіб. / уклад. О. Е. Жосан. Кіровоград : КОППО ім. Василя Сухомлинського, 2008. 72 с.

28. План виховної роботи на 2025-2026 навчальний рік. URL : <https://kadet.kh.ua/edu/vykhovna-robota/plan-vykhovnoi-roboty/>

29. Положення про військовий (військово-морський, військово-спортивний) ліцей, ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою.

URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/672-2021-%D0%BF#Text>

30. Стандарт спеціалізованої освіти військового спрямування для військових (військово-морських, військово-спортивних) ліцеїв, ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою. URL :

<https://ips.ligazakon.net/document/MUS42426>

31. Тверезовська Н. Т., Сидоренко В. К. Методологія педагогічного дослідження : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2021. 440 с.

32. Developing and validating a scale for motivation in participating in time-bounded collaborative events / Perin M. G. et al. *International Journal of Human-Computer Studies*. 2024. Vol. 185. Pp. 1–16. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijhcs.2024.103223>

33. Latham G. P., Locke E. A. Goal Setting—A Motivational Technique That Works. *Organizational Dynamics*. 1979. Vol. 8, is. 2. Pp. 68–80. URL: [https://doi.org/10.1016/0090-2616\(79\)90032-9](https://doi.org/10.1016/0090-2616(79)90032-9)

34. Latham, G. P. Work Motivation: History, Theory, Research, and Practice. Sage Publications, Inc., Thousand Oaks, 2007. URL: <https://doi.org/10.4135/9781506335520>

35. Locke, E. A. Toward a Theory of Task Motivation and Incentives. *Organizational Behavior and Human Performance*. 1968. Vol. 3, is. 2. Pp. 57–189. URL: [http://dx.doi.org/10.1016/0030-5073\(68\)90004-4](http://dx.doi.org/10.1016/0030-5073(68)90004-4)

36. Rokeach M. The Nature of Human Values. New York : Free Press, 1973. 438 p.

37. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York : Guilford Press, 2017. 756 p.

38. Schunk D. H., Meece J.P, Pintrich P. R. Motivation in Education. Theory, Research and Applications Dale Schunk Judith Meece Paul Pintrich Fourth Edition. Fourth edition. Harlow : Pearson, 2014. 33 p. URL :

https://ips.ligazakon.net/document/view/kp221490?an=33&ed=2022_12_30

39. Work Extrinsic and Intrinsic Motivation Scale: Its Value for Organizational Psychology Research / Tremblay M. A. et al. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement*. 2009. Vol. 41 (4). Pp. 213–226. URL: <https://doi.org/10.1037/a0015167>

ВИСНОВКИ

У дисертації викладено комплексне педагогічне дослідження проблеми формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою та зроблено висновки:

1. З'ясовано стан наукового розроблення досліджуваної проблеми, у результаті чого встановлено, що в наукових публікаціях висвітлено окремі теоретико-методологічні аспекти формування і розвитку громадянської компетентності, а також проблематику громадянського і патріотичного виховання. Частина наукових праць присвячена історико-педагогічному контексту означеної проблеми, інші мають компаративний характер і відображають досвід зарубіжних країн. Окремі дослідники зосереджували увагу на питаннях громадянського та патріотичного виховання в закладах освіти різних типів, зокрема й військових. Водночас, у науковому дискурсі простежується підвищена увага до реалізації національно-патріотичного виховання в умовах сучасних суспільних викликів, передусім в умовах війни. Окремий масив досліджень охоплює практичні аспекти проблеми громадянського і патріотичного виховання, а також низку суміжних питань, що розширюють уявлення про її зміст і шляхи реалізації.

Проведено дефінітивний аналіз основних понять дослідження, зокрема таких термінів як «патріотизм», «громадянськість», «громадянська компетентність», «громадянська позиція», «громадянсько-патріотична позиція», «ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою», «учні ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою». Означення цих дефініцій було покладено в основу авторського трактування основного поняття дослідження, а саме: громадянсько-патріотична позиція учнів ліцею з посиленою військово-патріотичною підготовкою — інтегральна особистісна характеристика ліцеїстів, що відображає сформованість їх громадянських і патріотичних цінностей, переконань, почуттів і морально-вольових якостей та виявляється у свідомому ставленні до держави і

суспільства, готовності до відповідальної поведінки, активної участі у суспільному житті, прийнятті обґрунтованих рішень і реалізації власних переконань у конкретних вчинках, спрямованих на благо, захист і розвиток України, а також у прагненні до майбутньої професійної діяльності у секторі безпеки і оборони.

2. Визначено структуру громадянсько-патріотичної позиції, яка відображає єдність світоглядних уявлень, ціннісних орієнтацій, емоційного ставлення та поведінкових проявів особистості та складається з когнітивно-світоглядного, ціннісно-мотиваційного, емоційно-оцінного, нормативно-поведінкового та соціально-діяльнісного компонентів.

Науково обґрунтовано педагогічні умови формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, а саме: посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею; організація партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони; набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності; стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду зазначеної діяльності.

3. На основі розробленої структури громадянсько-патріотичної позиції уточнено критерії, показники і рівні (низький, середній, достатній, високий) сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, а саме:

– ціннісно-мотиваційний критерій містить такі показники, як от: сформованість громадянської ідентичності та позитивного ставлення до держави, її символів, історії та культури; усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством; наявність внутрішньої мотивації до захисту суверенітету й територіальної цілісності України; готовність до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства;

– когнітивно-світоглядний критерій характеризується такими показниками: знання конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина; розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі; обізнаність щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України в гарантуванні національної безпеки;

– поведінково-діяльнісний критерій визначається через здатність ліцеїстів брати активну участь у громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах; дотримуватись дисципліни, норм поведінки та відповідально виконувати обов'язки, бути готовими до командної взаємодії;

– рефлексивний критерій характеризується такими показниками, як-от: здатність до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції, аргументованого її відстоювання й морального вибору; здатність до критичної оцінки деструктивних впливів, відповідальність за прийняті рішення та самокорекція поведінки.

4. Експериментально перевірено ефективність обґрунтованих педагогічних умов шляхом організації та проведення трьох послідовних етапів педагогічного експерименту: констатувальний, формувальний, контрольний.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили різномірну сформованість громадянсько-патріотичної позиції учнів за всіма визначеними критеріями. За ціннісно-мотиваційним критерієм переважають середній (39,20%) і достатній (33,52%) рівні, тоді як високий становить 15,34%, а початковий – 11,94%. За когнітивно-світоглядним критерієм домінує середній рівень (52,27%), при меншій частці достатнього (21,02%), високого (10,23%) і початкового (16,48%). Аналогічна тенденція простежується за поведінково-діялісним критерієм: середній рівень – 51,71%, достатній – 27,27%, високий – 11,36%, початковий – 9,66%. За рефлексивним критерієм також переважає середній рівень (57,38%), тоді як достатній і початковий становлять по 15,91%, а високий – 10,80%.

На формувальному етапі педагогічного експерименту було забезпечено реалізацію обґрунтованих педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Реалізація першої педагогічної умови передбачала посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею через підвищення усвідомлення педагогами значущості відповідного результату, оновлення змісту освітніх компонентів і інтеграцію цієї проблематики в навчальну, позакласну та військово-фізичну підготовку, а також насичення освітнього простору відповідними символами, традиціями й комунікативними практиками.

Друга педагогічна умова передбачала організацію партнерської взаємодії з представниками сектору безпеки і оборони, державних установ і громадських організацій через налагодження безпосередньої комунікації, проведення спільних занять, просвітницьких заходів і профорієнтаційних зустрічей.

Третя педагогічна умова полягала в забезпеченні набуття учнями досвіду громадянсько-патріотичної діяльності шляхом їх системного залучення до соціально значущої, волонтерської, проєктної та меморіально-пошукової діяльності.

Четверта педагогічна умова була спрямована на стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду через організацію рефлексивно-аналітичної діяльності під час і після участі в заходах, а також розвиток самооцінювання.

На контрольному етапі експерименту здійснено повторне діагностування рівня сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів та проведено порівняльний аналіз результатів, що дало змогу оцінити ефективність упроваджених педагогічних умов і простежити динаміку змін.

Отримані результати засвідчили позитивну динаміку за всіма критеріями, а саме зменшення частки учнів з початковим рівнем і зростання

з достатнім та високим. За ціннісно-мотиваційним критерієм посилилися громадянська ідентичність і мотивація до служіння державі. За когнітивно-світоглядним підвищився рівень відповідних знань. За поведінково-діяльнісним критерієм зросла активність учнів у громадській і волонтерській діяльності, рівень відповідальності та здатність до командної взаємодії. За рефлексивним критерієм відзначено розвиток здатності до самоаналізу, оцінювання власних дій і прийняття відповідальних рішень.

Достовірність отриманих результатів було підтверджено шляхом статистичної обробки даних з використанням критерію узгодженості Пірсона (χ^2) за кожним з визначених критеріїв, що дозволило встановити статистично значущі відмінності між показниками на різних етапах експерименту.

Узагальнення результатів педагогічного експерименту та перевірка висунутої гіпотези дали підстави констатувати її підтвердження. Встановлено, що впровадження обґрунтованих педагогічних умов сприяє позитивній динаміці формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою за ціннісно-мотиваційним, когнітивно-світоглядним, поведінково-діяльнісним і рефлексивним критеріями.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Подальшого наукового вивчення потребують питання розроблення та впровадження інноваційних педагогічних технологій формування громадянсько-патріотичної позиції; порівняльний аналіз моделей громадянського та патріотичного виховання у військово орієнтованих закладах освіти різних країн; дослідження впливу цифрового освітнього середовища на формування громадянської ідентичності учнів; обґрунтування адаптивних підходів до формування громадянсько-патріотичної позиції з урахуванням індивідуальних особливостей здобувачів освіти та умов воєнного стану тощо.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові статті у фахових виданнях України, у яких відображено
основні результати досліджень**

1. Магілін О. В. Передумови відкриття професійних закладів середньої освіти з посиленою військовою підготовкою у Латвії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2022. № 52. С. 126–136. <https://doi.org/10.34142/23128046.2022.52.12>
2. Боярська-Хоменко А.В., Магілін О. В. Освітнє середовище ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою як чинник становлення громадянсько-патріотичної позиції старшокласників. *Інноваційна педагогіка*, 2025. Вип. 86. Т. 21. С. 173-177. <https://doi.org/10.32782/ip/86.1.32>
3. Боярська-Хоменко А. В., Магілін О. В. Складники формування громадянсько-патріотичної позиції старших підлітків у Латвії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2026. № 60. С. 51–66. <https://doi.org/10.34142/23128046.2026.60.03>
4. Магілін О. В. Критерії сформованості громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. *Перспективи та інновації науки*, 2026. № 3. С. 898-908. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-3\(61\)-898-908](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-3(61)-898-908)

**Наукові публікації, у яких відображено апробацію результатів
дослідження**

5. Магілін О. В. Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді у державній гімназії-інтернаті з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус». *Дидактика : часопис : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої*

педагогічної освіти: світовий і український контекст», 16–17 лист. 2021 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 203-205

6. Магілін О. В. Система закладів військової освіти Латвії. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 20–21 травня 2022 р.) / за ред. Боярської-Хоменко А. В. ; Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2022. С. 351-354.

7. Магілін О. В., Крокун-Баранова А. П. Морально-етичне виховання майбутніх військовослужбовців. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті* : міжнар. період. зб. наук. пр. / за заг. ред. В. П. Бабича, Ю. Д. Бойчука, Л. С. Рибалко, О. М. Хвостиченка. Харків : ВННОТ, 2022. Вип. 4. С. 385-387. ISSN 2708-4809

8. Магілін О. В. Підвищення кваліфікації офіцерів-вихователів закладів освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою у воєнний час. *Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи* : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 8-9 червня 2023 р.); редкол.: А. В. Боярська-Хоменко, В. М. Білик, О. М. Друганова, С. Є. Лупаренко, Т. М. Твердохліб, Л. А. Штефан / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2023. С. 83-86

9. Магілін О. В. Компоненти виховного процесу в Кадетському корпусі. *Тendenції та виклики сучасної освіти*. Дайджест стендових доповідей, презентованих під час «MeetUp 011» онлайн зі здобувачами другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, гарантami, представниками груп забезпечення ОПП і ОНП галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки. Укладач: Боярська-Хоменко А. Харків, 2023. С. 29

10. Магілін О. В. Освітні пропозиції Латвійської військової академії. *Інновації педагогічної освіти*. Дайджест стендових доповідей,

презентованих під час «Meetup 011» онлайн зі здобувачами другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, гарантами, представниками груп забезпечення ОПП і ОНП галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки. Укладач: Боярська-Хоменко А. Харків, 2023. С. 19

11. Крокун-Баранова А. П., Магілін О. В Система виховання старших підлітків у закладах освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 16-18 березня 2023 року. С. 807-809

12. Магілін О. Виховання громадянсько-патріотичних цінностей у старшокласників військових ліцеїв: труднощі та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми розвитку військової освіти і науки: шляхи їх вирішення*. Київ: НУОУ, 2025. С. 81-84

13. Магілін О. В. Формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою як елемент неперервної освіти особистості. *Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи*. Харків, 2025. С. 40-44.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Участь у наукових заходах міжнародного рівня

VI Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів» (Україна, м. Харків, 20–21 травня 2022 р.). Форма участі – дистанційна. Зроблено доповідь на секційному засіданні та опубліковано тези *«Система закладів військової освіти Латвії»*.

Міжнародна науково-практична конференція «Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті» (Україна, м. Харків, 20–21 жовтня 2022 р.). Форма участі – дистанційна. Зроблено доповідь на секційному засіданні та опубліковано тези *«Морально-етичне виховання майбутніх військовослужбовців»*.

Міжнародна науково-практична конференція «Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи» (Україна, м. Харків, 8-9 червня 2023 р.). Форма участі – дистанційна. Зроблено доповідь на секційному засіданні та опубліковано тези *«Підвищення кваліфікації офіцерів-вихователів закладів освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою у воєнний час»*.

VII Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів» (Україна, м. Харків, 16-18 березня 2023 р.). Форма участі – дистанційна. Зроблено доповідь на секційному засіданні та опубліковано тези *«Система виховання старших підлітків у закладах освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою»*.

Міжнародна науково-практична конференція «Європейський вектор розвитку вищої освіти України» (Україна, м. Полтава, 14–15 листопада 2023 р.). Форма участі – дистанційна. Зроблено доповідь на секційному засіданні та опубліковано тези *«Система вищої військової освіти в Латвії»*.

Міжнародна науково-практична конференція «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи» (Україна, м. Суми, 26 грудня 2023 р.). Форма участі – дистанційна. Зроблено доповідь на секційному засіданні та опубліковано тези *«Інновації у системі підготовки старших підлітків в закладах освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою»*.

Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін» (Україна, м. Суми, 26 квітня 2024 р.). Форма участі – дистанційна. Зроблено доповідь на секційному засіданні *«Організація виховної роботи у закладах освіти з посиленою військово фізичною підготовкою у період воєнного стану»*.

IV Міжнародна науково-практична конференція «Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи» (Україна, м. Харків, 27-28 листопада 2025 р.). Форма участі – очна. Зроблено доповідь на секційному засіданні та опубліковано тези *«Формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово фізичною підготовкою як елемент неперервної освіти особистості»*.

Участь у наукових заходах всеукраїнського рівня

Всеукраїнська науково-практична конференція «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст» (Україна, м. Полтава, 16-17 листопада 2021 р.). Форма участі – дистанційна. Опубліковано тези *«Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді у державній гімназії-інтернаті з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус»*.

Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток педагогічної науки і практики в умовах воєнного та повоєнного часу» (Україна, м. Київ, 14-23 березня 2023 р.). Форма участі – дистанційна. Зроблено доповідь на секційному засіданні *«Досвід Латвії у реалізації*

національно-патріотичного виховання старших підлітків у закладах освіти з посиленою військово-фізичною підготовкою».

Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку військової освіти і науки: шляхи їх вирішення» (Україна, м. Київ, 9 жовтня 2025 р.). Форма участі – дистанційна. Опубліковано тези *«Виховання громадянсько-патріотичних цінностей у старшокласників військових ліцеїв».*

Участь у наукових заходах регіонального рівня

Регіональний «Meetup 011» онлайн зі здобувачами другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, гарантами, представниками груп забезпечення ОПП і ОНП галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки «Тенденції та виклики в сучасній освіті» (Харків, 17 травня 2023 року). Форма участі – дистанційна. Опубліковано стендову доповідь *«Освітні пропозиції Латвійської військової академії».*

Регіональний «Meetup 011» онлайн зі здобувачами другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, гарантами, представниками груп забезпечення ОПП і ОНП галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки «Тенденції та виклики в сучасній освіті» (Харків, 3 листопада 2023 року). Форма участі – дистанційна. Опубліковано стендову доповідь *«Компоненти виховного процесу в кадетському корпусі».*

Сертифікати, що засвідчують апробацію

СЕРТИФІКАТ

№ 132/2023
ЗАСВІДЧУЄ, ЩО:

Олексій Магілін

був (була) учасником міжрегіонального MeetUP 011
"Тенденції та виклики в сучасній освіті"

Посвідчення про реєстрацію заходу в УкрІНТЕІ
№ 449 від 3 листопада 2023 р.

21.11.2023

РЕКТОР
Юрій БОЙЧУК

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ

Серія ШП **СЕРТИФІКАТ** № 669

учасника V Міжнародної науково-практичної конференції

**ОСВІТА ДЛЯ ХХІ СТОЛІТТЯ:
ВИКЛИКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Загальна кількість - 8 годин

Series IPP **CERTIFICATE** № 669

of participant of the V International Scientific-Practical Conference

**EDUCATION FOR THE XXI CENTURY:
CHALLENGES, PROBLEMS, PROSPECTS**

The total number is 8 hours

Магілін Олексій

Rector
of Sumy State Pedagogical University
named after A. S. Makarenko

Yurii LIANNOI

26 December 2023
Sumy

СЕРТИФІКАТ

№ ОД 081/2024

CERTIFICATE

№ ОД 081/2024

ЗАСВІДЧУЄ, ЩО

OF PARTICIPATION

Олексій Магілін**Oleksii Mahilin**

взяв(ла) участь у роботі
III Міжнародної науково-практичної
конференції «ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ:
СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ, УКРАЇНСЬКІ
РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»
(м. Харків, 13-14 червня 2024 року)
(12 годин)

has participated in the
3th International research to practical
conference «ADULT EDUCATION:
GLOBAL TRENDS, UKRAINIAN
REALITIES AND PROSPECTS»
(Kharkiv, 13-14 June 2024 року)
(12 hours)

ГОЛОВА ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ,
РЕКТОР ХНПУ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ,
ДОКТОР ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР,
ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ НАПН УКРАЇНИ ILSON

HEAD OF ORGANIZING COMMITTEE OF THE
CONFERENCE, H.S. SKOVORODA KHARKIV
NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY RECTOR,
DOCTOR OF SCIENCE (PEDAGOGY), PROFESSOR,
CORRESPONDING MEMBER OF NAES OF UKRAINE

ЮРІЙ БОЙЧУК

YURII BOICHUK

ІНСТИТУТ
педагогічної освіти
і освіти дорослих
імені Івана Язюна
НАПН України

СЕРТИФІКАТ

№ 16092024-69

підтверджує, що

Магілін Олексій Владиславович

учасник(-ця) I Всеукраїнської науково-практичної конференції "ОСВІТА
ДОРΟΣЛИХ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ: ДОСЯГНЕННЯ, ВИКЛИКИ І
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ" (16 вересня 2024 року, м. Київ).

Тривалість: 6 годин / 0,2 кредити ЕКТС.
Формат проведення: змішаний.
Програма: <http://surl.li/nbddhd>

Лук'янова Лариса

доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України,
директор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Язюна НАПН України

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

ВІЙСЬКОВА АКАДЕМІЯ (М. ОДЕСА)

СЕРТИФІКАТ

№ ВО-059/25

ЗАСВІДЧУЄ, ЩО

Олексій МАГІЛІН

БУВ УЧАСНИКОМ ВЕБІНАРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ТРЕНІНГУ

**“НАВИЧКИ КОМАНДОТВОРЕННЯ І ЯК ЇХ ПРОКАЧАТИ В
ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ВВНЗ”**

ТРИВАЛІСТЬ: 3 ГОД (0,1 КРЕДИТА ЕКТС)

[Signature]

Юрій БОЙЧУК

РЕКТОР ХНПУ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ
ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ НАПН України
13.02.2025

[Signature]

Андрій КОВАЛЬЧУК

НАЧАЛЬНИК ВІЙСЬКОВОЇ АКАДЕМІЇ (М. ОДЕСА)
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

СЕРТИФІКАТ

ХА 201/2025

засвідчує, що

ОЛЕКСІЙ МАГІЛІН

приймав участь у Круглому столі

“Наукова дискусія “Мотивація здобувачів освіти до навчання

як складова академічної доброчесності” (4 години, 0,1 кредит ЕКТС)

Проректор з наукової, інноваційної
і міжнародної діяльності

Світлана БЕРЕЖНА

Харків

11 червня 2025 року

СЕРТИФІКАТ

засвідчує, що

МАГІЛІН Олексій

взяв (ла) участь у науково-практичній конференції

“Актуальні проблеми розвитку військової освіти та науки: шляхи їх вирішення”

6 годин (0,2 кредити ECTS)

Начальник Національного університету оборони України
генерал-полковник

Михайло КОВАЛЬ

СЕРТИФІКАТ

№ О Д 200/2025

ЗАСВІДЧУЄ, ЩО

Олексій Магілін

взяв(ла) участь у роботі

IV Міжнародної науково-практичної конференції «ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ:
СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ, УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

(м. Харків, 27-28 листопада 2025 року)

(12 годин, 0,4 кредита ЕКТС)

ГОЛОВА ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ,
РЕКТОР ХНПУ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ,
ДОКТОР ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР,
ДІЙСНИЙ ЧЛЕН (АКАДЕМІК) НАПН УКРАЇНИ

 ЮРІЙ БОЙЧУК

Методика визначення рівня сформованості громадянської ідентичності та позитивного ставлення до держави, її символів, історії та культури

Методика спрямована на визначення рівня сформованості громадянської ідентичності та позитивного ставлення ліцеїстів до держави, її символів, історії та культури. Дослідження здійснюється за допомогою анкетування та педагогічного спостереження.

Оцінюваний показник

- сформованість громадянської ідентичності та позитивного ставлення до держави, її символів, історії та культури

Методи збору інформації

- **Анкетування:** виявлення рівня ідентифікації з державою та емоційно-ціннісного ставлення
- **Спостереження:** фіксація зовнішніх проявів ставлення до держави та її символів

Анкетування для визначення рівня сформованості громадянської ідентичності

Інструкція:

Будь ласка, прочитайте кожне твердження та оцініть, наскільки воно відповідає вашим переконанням і ставленню. Для кожного твердження оберіть одну з відповідей:

- 1 – Повністю не згоден / не згодна
- 2 – Не згоден / не згодна
- 3 – Важко відповісти
- 4 – Згоден / згодна
- 5 – Повністю згоден / згодна

Анкета

№ з/п	Зміст твердження	Відповідь (1–5)
1	Я відчуваю себе громадянином України	
2	Я пишаюся тим, що є громадянином України	
3	Я відчуваю свою належність до українського суспільства	
4	Я з повагою ставлюся до державних символів України	
5	Для мене важливі державні символи та їх значення	
6	Я відчуваю гордість під час виконання Державного Гімну України	
7	Мене цікавить історія України	
8	Я відчуваю повагу до історичного минулого України	
9	Я вважаю важливим збереження культурної спадщини України	

10	Я позитивно ставлюся до національних традицій і культури	
----	--	--

Обробка та інтерпретація результатів

Підраховується загальна сума балів і визначається середній бал:

Сер. бал = $(\sum \text{балів}) / 10$

Інтерпретація результатів:

- **Початковий рівень:** 1,0 – 2,4
- **Середній рівень:** 2,5 – 3,4
- **Достатній рівень:** 3,5 – 4,2
- **Високий рівень:** 4,3 – 5,0

Спостереження

Здійснюється в процесі навчальної та позааудиторної діяльності.

Фіксуються такі прояви:

- ставлення до державної символіки (поведінка під час виконання гімну, використання символів)
- емоційна реакція на події, пов'язані з державою
- зацікавленість історико-культурною тематикою

Підсумкова оцінка

Підсумковий рівень визначається на основі результатів анкетування з урахуванням даних педагогічного спостереження.

Методика визначення рівня усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством

Методика спрямована на визначення рівня усвідомлення ліцеїстами громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством як складової ціннісно-мотиваційного критерію. Дослідження здійснюється за допомогою анкетування та аналізу ситуаційних завдань (морально-етичних кейсів).

Оцінюваний показник

- усвідомлення громадянського обов'язку, честі та відповідальності перед державою і суспільством

Методи збору інформації

- **Анкетування:** виявлення рівня усвідомлення обов'язку та відповідальності
- **Ситуаційні завдання (кейси):** оцінка здатності приймати морально обґрунтовані рішення

Ситуаційні завдання (кейси)

Оберіть варіант дії у змодельованих ситуаціях.

Кейс 1

Під час виконання спільного завдання частина групи вирішує спростити роботу, порушивши встановлені правила.

Твої дії:

- а) підтримати рішення групи
- б) залишитися осторонь
- в) висловити незгоду
- г) **наполягати на дотриманні правил і діяти відповідально**

Кейс 2

Ти дізнався, що хтось із товаришів ухиляється від виконання своїх обов'язків.

Твої дії:

- а) не втручатися
- б) **вжити заходів для забезпечення виконання обов'язків**
- в) поговорити з цією людиною
- г) обговорити це з іншими

Кейс 3

У складній ситуації потрібно прийняти рішення, яке потребує відповідальності та може викликати труднощі.

Твої дії:

- а) **взяти відповідальність і діяти відповідно до обов'язку**
- б) перекласти рішення на інших
- в) прийняти рішення разом з іншими
- г) уникнути відповідальності

Кейс 4

Ти став свідком дій, які суперечать інтересам колективу або держави.

Твої дії:

- а) проігнорувати ситуацію
- б) обговорити це з друзями
- в) повідомити відповідальній особі
- г) **активно сприяти усуненню порушення**

Кейс 5

Під час виконання завдання виникла можливість уникнути відповідальності без явних наслідків.

Твої дії:

- а) скористатися можливістю
- б) сумніватися, але нічого не змінювати
- в) діяти чесно
- г) **свідомо обрати відповідальну поведінку**

Кейс 6

Тобі потрібно зробити вибір між особистими інтересами та інтересами колективу.

Твої дії:

- а) обрати особисті інтереси
- б) **свідомо діяти в інтересах колективу і держави**
- в) врахувати інтереси колективу
- г) вагатися

Обробка результатів

Анкетування:

Сер. бал = $(\sum \text{балів}) / 8$

Оцінювання кейсів

- варіант а — 1 бал
- варіант б — 2 бали
- варіант в — 3 бали
- варіант г — 4 бали

Далі: Сер. бал = $(\sum \text{балів}) / \text{кількість кейсів}$

Інтерпретація результатів:

- Початковий рівень: 1,0 – 2,5
- Середній рівень: 2,6 – 3,5
- Достатній рівень: 3,6 – 4,2
- Високий рівень: 4,3 – 5,0

Підсумкова оцінка

Загальний рівень визначається шляхом узагальнення результатів анкетування та виконання ситуаційних завдань.

Методика визначення рівня внутрішньої мотивації до захисту суверенітету і територіальної цілісності України

Методика спрямована на визначення рівня внутрішньої мотивації ліцеїстів до діяльності, пов'язаної із захистом держави. В її основу покладено положення теорії самодетермінації Едварда Десі та Річарда Раяна, відповідно до якої внутрішня мотивація розглядається як діяльність, що здійснюється на основі особистісного інтересу, внутрішніх переконань і цінностей, без домінування зовнішніх стимулів.

У межах дослідження використано адаптований варіант шкал внутрішньої мотивації, зміст яких було модифіковано відповідно до специфіки військово орієнтованого освітнього середовища та спрямовано на виявлення мотивації до захисту суверенітету і територіальної цілісності України.

Оцінюваний показник

- наявність внутрішньої мотивації до захисту суверенітету і територіальної цілісності України

Методи збору інформації

- **Анкетування (адаптована шкала внутрішньої мотивації):** визначення рівня внутрішніх спонукань до діяльності в інтересах держави

Анкетування (адаптована шкала внутрішньої мотивації)

Що саме адаптовано

- структура шкали внутрішньої мотивації (intrinsic motivation)
- підхід до вимірювання (Likert scale)
- логіка формулювання тверджень (внутрішні спонукання vs зовнішні)

Що змінено:

- зміст тверджень переорієнтовано на **військово-патріотичну сферу**
- прибрано нейтральні навчальні формулювання
- додано компонент **служіння державі**

Інструкція:

Оцініть, наскільки ви згодні з наведеними твердженнями:

- 1 – Повністю не згоден
- 2 – Не згоден
- 3 – Важко відповісти
- 4 – Згоден
- 5 – Повністю згоден

Анкета

№	Твердження	Відповідь
1	Я відчуваю внутрішню потребу діяти в інтересах держави	
2	Для мене важливо бути причетним до захисту України	
3	Я прагну служити державі не через обов'язок, а через власні переконання	
4	Мене мотивує внутрішнє переконання захищати свою країну	
5	Я відчуваю особисту значущість участі у захисті держави	
6	Я готовий(а) докладати зусиль для зміцнення безпеки України	
7	Моє бажання діяти в інтересах держави не залежить від винагороди	
8	Я відчуваю задоволення від думки про служіння Україні	

Обробка результатів

Сер. бал = $(\sum \text{балів}) / 8$

Інтерпретація результатів

- Початковий: 1,0 – 2,5
- Середній: 2,6 – 3,5
- Достатній: 3,6 – 4,2
- Високий: 4,3 – 5,0

Підсумкова оцінка

Рівень визначається за середнім балом відповідей респондента.

Методика визначення рівня готовності до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства

Методика спрямована на визначення рівня готовності ліцеїстів до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства як складової ціннісно-мотиваційного критерію. В її основу покладено положення гуманістичної психології, зокрема концепції самоактуалізації Абрахама Маслоу, відповідно до якої прагнення до розвитку та реалізації особистісного потенціалу є важливою характеристикою зрілої особистості.

У межах дослідження використано адаптований варіант опитувальників, спрямованих на вивчення орієнтації на саморозвиток і соціальну активність, зміст яких модифіковано відповідно до специфіки військово орієнтованого освітнього середовища.

Оцінюваний показник

- готовність до саморозвитку та діяльності в інтересах суспільства

Методи збору інформації

- **Анкетування (адаптована шкала орієнтації на саморозвиток):** визначення рівня прагнення до самовдосконалення та соціально значущої діяльності
- **Спостереження:** фіксація проявів активності та ініціативності

Анкетування (адаптована шкала саморозвитку)

Що адаптовано

- підхід до оцінювання особистісного розвитку (self-development orientation)
- шкала типу Likert
- ідея самоактуалізації як внутрішньої потреби

Що змінено:

- додано компонент **служіння суспільству**
- зміщено акцент з особистісного росту на **соціально значущий розвиток**
- враховано військово-професійну спрямованість

Інструкція:

Оцініть, наскільки ви згодні з твердженнями:

- 1 – Повністю не згоден
- 2 – Не згоден
- 3 – Важко відповісти
- 4 – Згоден
- 5 – Повністю згоден

Анкета

№	Твердження	Відповідь
1	Я прагну постійно вдосконалювати свої знання і навички	
2	Для мене важливо розвиватися як особистість	
3	Я готовий(а) працювати над собою заради користі суспільству	
4	Я вважаю саморозвиток необхідною умовою служіння державі	
5	Я прагну бути корисним(ою) для суспільства	
6	Я проявляю ініціативу в діяльності, що має суспільне значення	
7	Я готовий(а) докладати зусиль для власного розвитку навіть без зовнішнього контролю	
8	Я пов'язую свій особистісний розвиток з користю для держави	

Обробка результатів

Сер. бал = $(\sum \text{балів}) / 8$

Інтерпретація результатів

(та сама шкала — важливо для узгодженості)

- Початковий: 1,0 – 2,5
- Середній: 2,6 – 3,5
- Достатній: 3,6 – 4,2
- Високий: 4,3 – 5,0

Спостереження

Фіксуються:

- прагнення до самовдосконалення
- ініціативність у діяльності
- залученість у соціально значущі заходи

Підсумкова оцінка

Рівень визначається на основі результатів анкетування з урахуванням даних спостереження.

Методика визначення рівня знань конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина

Методика спрямована на визначення рівня знань ліцеїстів щодо конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина як складової когнітивно-світоглядного критерію. Дослідження здійснюється за допомогою тестування.

Оцінюваний показник

- знання конституційних засад держави, прав і обов'язків громадянина

Методи збору інформації

- **Тестування (авторський тест знань):** оцінка рівня засвоєння основ конституційного права
- **Ситуаційні завдання:** перевірка розуміння та застосування знань

Тест для визначення рівня знань

Інструкція:

Оберіть одну правильну відповідь із запропонованих варіантів.

Тестові завдання

1. Основним законом України є:

- а) Закон України «Про освіту»
- б) *Конституція України*
- в) Кримінальний кодекс
- г) Указ Президента

2. Народ України є:

- а) *джерелом влади*
- б) органом влади
- в) суб'єктом управління
- г) виконавчим органом

3. Основні права і свободи людини:

- а) надаються державою
- б) *є невідчужуваними*
- в) можуть скасовуватися
- г) залежать від статусу

4. Громадянин України має право:

- а) не дотримуватися законів
- б) *обирати органи влади*

- в) ігнорувати обов'язки
- г) порушувати права інших

5. До основних обов'язків громадянина належить:

- а) участь у виборах (за бажанням)
- б) *дотримання Конституції України*
- в) виконання тільки власних рішень
- г) підпорядкування окремим особам

6. Захист Вітчизни є:

- а) правом
- б) *обов'язком громадянина*
- в) рекомендацією
- г) вибором

7. Державна влада в Україні поділяється на:

- а) *законодавчу, виконавчу, судову*
- б) центральну і місцеву
- в) державну і приватну
- г) військову і цивільну

8. Конституція України гарантує:

- а) тільки обов'язки
- б) *права і свободи людини*
- в) лише політичні права
- г) економічні санкції

9. Громадянин зобов'язаний:

- а) *поважати права інших*
- б) ігнорувати суспільні норми
- в) діяти лише у власних інтересах
- г) не підкорятися законам

10. Верховенство права означає:

- а) владу окремих осіб
- б) перевагу сили
- в) *пріоритет закону і прав людини*
- г) підпорядкування громадян владі

Обробка результатів

Кожна правильна відповідь — 1 бал

Максимум: 10 балів

Інтерпретація результатів

- **Початковий рівень:** 0–3 бали
- **Середній рівень:** 4–6 балів
- **Достатній рівень:** 7–8 балів
- **Високий рівень:** 9–10 балів

Ситуаційні завдання

Оберіть один варіант дії або пояснення відповідно до конституційних норм.

Кейс 1

Громадянин відмовляється виконувати закони, посилаючись на особисті переконання.

Що відповідає Конституції України?

- а) громадянин може не виконувати закони
- **б) виконання законів є обов'язковим**
- в) це залежить від ситуації
- г) рішення приймає місцева влада

Кейс 2

Особа порушує права інших громадян, вважаючи, що має на це право.

Яке твердження є правильним?

- а) права однієї людини не обмежуються правами інших
- б) права людини є абсолютними
- **в) реалізація прав не повинна порушувати права інших**
- г) це не регулюється законом

Кейс 3

Громадянин ігнорує виконання обов'язків, але вимагає дотримання своїх прав.

Що є правильним?

- а) це допустимо
- б) права важливіші за обов'язки
- **в) права і обов'язки взаємопов'язані**
- г) обов'язки не є обов'язковими

Обробка результатів

Тест:

1 правильна відповідь = 1 бал

Максимум: 10 балів

Кейси:

1 правильна відповідь = 1 бал

Максимум: 3 бали

Загальний результат:
Максимум: 13 балів

Інтерпретація результатів

- **Початковий рівень:** 0–4 бали
- **Середній рівень:** 5–8 балів
- **Достатній рівень:** 9–11 балів
- **Високий рівень:** 12–13 балів

Підсумкова оцінка

Рівень визначається за сумарною кількістю балів, отриманих за виконання тестових і ситуаційних завдань.

Методика визначення рівня розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі

Методика спрямована на визначення рівня розуміння ліцеїстами принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі як складової когнітивно-світоглядного критерію. Вона реалізується у формі комбінованого тесту, що включає завдання на перевірку теоретичних знань і ситуаційні завдання, спрямовані на оцінювання здатності застосовувати ці знання у практичних умовах.

Оцінюваний показник

- розуміння принципів демократичного устрою та механізмів громадянської участі

Метод збору інформації

- **Тестування (комбінований тест):** завдання на відтворення та застосування знань

Інструкція:

Оберіть одну правильну відповідь із запропонованих варіантів.

Тестові завдання

1. Демократія передбачає:
 - а) концентрацію влади в одних руках
 - б) *участь громадян в управлінні державою*
 - в) відсутність законів
 - г) підпорядкування громадян владі
2. Верховенство права означає:
 - а) владу більшості без обмежень
 - б) *пріоритет законів і прав людини*
 - в) підпорядкування суду владі
 - г) необмежену владу держави
3. Поділ влади передбачає:
 - а) об'єднання всіх функцій в одному органі
 - б) *розподіл влади між гілками*
 - в) відсутність контролю
 - г) керування державою однією особою
4. До ознак демократичних виборів належить:
 - а) контроль результатів владою

- б) обмежений доступ
 - в) **вільність і рівність**
 - г) призначення кандидатів
5. Громадянська участь проявляється:
- а) в ігноруванні суспільних процесів
 - б) **в участі у виборах і громадській діяльності**
 - в) у виконанні наказів
 - г) в уникненні відповідальності
6. Громадянське суспільство — це:
- а) частина державного апарату
 - б) **система незалежних від держави об'єднань громадян**
 - в) органи влади
 - г) військові структури

Ситуаційні завдання

7. Учень вважає, що голосування на виборах не має значення, тому не бере участі.
Що відповідає принципам демократії?
- а) **участь громадян є важливою складовою демократії**
 - б) участь не має значення
 - в) це не впливає на державу
 - г) це не регулюється
8. Громадяни створили ініціативну групу для вирішення проблеми громади.
Це є прикладом:
- а) порушення порядку
 - б) незаконної діяльності
 - в) протидії державі
 - г) **громадянської участі**
9. Громадянин критикує рішення органів влади в законний спосіб.
Це є:
- а) порушенням порядку
 - б) **правом у демократичному суспільстві**
 - в) загрозою державі
 - г) адміністративним правопорушенням
10. У державі відсутній поділ влади, усі рішення приймає один орган.
Це означає:
- а) демократичний устрій
 - б) **ефективне управління**

- в) *недемократичний режим*
- г) правову державу

Обробка результатів

Кожна правильна відповідь – **1 бал**

Максимальна кількість балів: 10

Інтерпретація результатів

- **Початковий рівень:** 0–3 бали
- **Середній рівень:** 4–6 балів
- **Достатній рівень:** 7–8 балів
- **Високий рівень:** 9–10 балів

Методика визначення рівня обізнаності щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України в гарантуванні національної безпеки

Методика спрямована на визначення рівня обізнаності ліцеїстів щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України в гарантуванні національної безпеки як складової когнітивно-світоглядного критерію. Дослідження реалізується шляхом поєднання тестування та опитування, що дозволяє оцінити як рівень засвоєння фактологічних знань, так і усвідомленість відповідних уявлень.

Оцінюваний показник

- обізнаність щодо історії становлення української державності та ролі Збройних Сил України в гарантуванні національної безпеки

Методи збору інформації

- **Тестування:** перевірка знань історичних фактів і понять
- **Опитування:** виявлення рівня усвідомлення значення ЗСУ та історичних процесів

Тестові завдання

Інструкція:

Оберіть одну правильну відповідь.

1. Акт проголошення незалежності України було прийнято:
 - а) 16 липня 1990 р.
 - б) **24 серпня 1991 р.**
 - в) 1 грудня 1991 р.
 - г) 28 червня 1996 р.
2. День Конституції України відзначається:
 - а) 24 серпня
 - б) 1 грудня
 - в) **28 червня**
 - г) 14 жовтня
3. Головною функцією Збройних Сил України є:
 - а) управління економікою
 - б) забезпечення правопорядку
 - в) здійснення правосуддя
 - г) **захист держави від зовнішніх загроз**

4. Який орган ухвалив Акт незалежності України?

- а) Президент України
- б) **Верховна Рада України**
- в) Кабінет Міністрів
- г) Конституційний Суд

5. Основою національної безпеки держави є:

- а) **система заходів захисту держави**
- б) лише міжнародні зв'язки
- в) лише економіка
- г) діяльність громадян

6. Збройні Сили України підпорядковуються:

- а) парламенту інших держав
- б) органам місцевого самоврядування
- в) міжнародним організаціям
- г) **державному керівництву України**

Ситуаційні завдання

7. У медіа поширюється інформація, що армія не відіграє важливої ролі в сучасній державі.

Яке твердження є найбільш обґрунтованим?

- а) армія не є важливою
- б) роль армії залежить від ситуації
- в) **ЗСУ є ключовим елементом національної безпеки**
- г) це не має значення

8. Громадянин не цікавиться історією держави, вважаючи це непотрібним.

Що є правильним?

- а) історія не впливає на сучасність
- б) **знання історії формує громадянську позицію**
- в) це особиста справа
- г) це не пов'язано з державою

Обробка результатів (тест)

1 правильна відповідь = 1 бал

Максимум: 8 балів

Інтерпретація (тест):

- Початковий: 0–2
- Середній: 3–4

- Достатній: 5–6
- Високий: 7–8

Опитування

Інструкція:

Оцініть ступінь згоди з твердженнями:

- 1 – Повністю не згоден
- 2 – Не згоден
- 3 – Важко відповісти
- 4 – Згоден
- 5 – Повністю згоден

Анкета

№	Твердження
1	Я вважаю важливим знати історію становлення України
2	Історія України впливає на моє розуміння сучасних подій
3	Я розумію роль Збройних Сил України в гарантуванні безпеки держави
4	ЗСУ є важливим елементом незалежності України
5	Я цікавлюся подіями, пов'язаними із захистом держави
6	Я усвідомлюю значення національної безпеки для існування держави

Обробка результатів (опитування)

Сер. бал = $(\sum \text{балів}) / 6$

Інтерпретація (опитування):

- Початковий: 1,0 – 2,5
- Середній: 2,6 – 3,5
- Достатній: 3,6 – 4,2
- Високий: 4,3 – 5,0

Підсумкова оцінка

Загальний рівень визначається шляхом узагальнення результатів тестування та опитування.

Методика визначення рівня сформованості активної участі в громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах

Методика спрямована на визначення рівня сформованості в ліцеїстів активної участі в громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах як складової поведінково-діяльнісного критерію. Вона передбачає оцінювання реальних поведінкових проявів, рівня залученості та ініціативності в соціально значущій діяльності.

Дослідження здійснюється за допомогою педагогічного спостереження, аналізу діяльності, опитування та участі в практичних (тренувальних) формах роботи.

Оцінюваний показник

- активна участь у громадських, волонтерських та військово-патріотичних заходах

Оцінювані аспекти прояву показника

- рівень залученості до заходів
- ініціативність у діяльності
- регулярність участі
- відповідальність під час виконання завдань

Методи збору інформації

- **Спостереження:** фіксація реальної участі в заходах та поведінкових проявів
- **Аналіз діяльності:** оцінка результатів участі (виконані завдання, внесок у спільну справу)
- **Опитування:** виявлення ставлення до участі в соціально значущій діяльності
- **Практичні завдання / тренувальні вправи:** оцінка активності в умовах моделювання діяльності

Опитування

Анкета містить 8 тверджень, що оцінюються за 5-бальною шкалою.

Інструкція:

Оцініть, наскільки кожне твердження відповідає вашій поведінці:

- 1 – Повністю не згоден
- 2 – Не згоден
- 3 – Важко відповісти
- 4 – Згоден
- 5 – Повністю згоден

Анкета

№	Твердження
1	Я регулярно беру участь у громадських заходах
2	Я долучаюся до волонтерської діяльності
3	Я проявляю ініціативу в організації заходів
4	Я активно беру участь у військово-патріотичних заходах
5	Я відповідально виконую доручені завдання
6	Я прагну бути корисним у спільній діяльності
7	Я не уникаю участі в заходах
8	Я готовий(а) брати участь навіть у складних завданнях

Обробка результатів (опитування)

Сер. бал = $(\sum \text{балів}) / 8$

Інтерпретація:

- Початковий: 1,0 – 2,5
- Середній: 2,6 – 3,5
- Достатній: 3,6 – 4,2
- Високий: 4,3 – 5,0

Практичні (тренувальні) завдання

Вправа 1: «Організація заходу»

Мета: оцінка ініціативності та включеності

Завдання: група отримує завдання організувати умовний захід (волонтерський / патріотичний).

Оцінюється:

- активність участі
- ініціативність
- взаємодія

Вправа 2: «Командна діяльність»

Мета: оцінка реальної участі

Завдання: виконання спільного завдання з розподілом ролей

Оцінюється:

- включеність у роботу
- відповідальність
- готовність допомагати

Критерії оцінювання практичних завдань

Критерій	Опис	Оцінка
Активність	Ступінь залучення до діяльності	1–5
Ініціативність	Готовність пропонувати ідеї	1–5
Відповідальність	Виконання завдань	1–5

Взаємодія	Робота в групі	1–5
-----------	----------------	-----

Спостереження

Здійснюється в процесі реальної діяльності.

Фіксуються:

- участь у заходах
- частота залучення
- характер активності (пасивний / активний / ініціативний)

Комбіноване оцінювання

Критерій	Опис	Оцінка
Загальна активність	Рівень участі в діяльності	1–5
Ініціативність	Самостійне включення	1–5
Соціальна спрямованість	Орієнтація на користь суспільства	1–5
Відповідальність	Якість виконання завдань	1–5

Інтерпретація результатів

- **Початковий рівень:** участь епізодична, пасивна, відсутність ініціативи
- **Середній рівень:** участь нестійка, ініціативність ситуативна
- **Достатній рівень:** активна участь, відповідальність, прояв ініціативи
- **Високий рівень:** системна активність, лідерство, висока соціальна спрямованість

Методика визначення рівня дотримання дисципліни, норм поведінки та відповідального виконання обов'язків, здатності до командної взаємодії

Методика спрямована на визначення рівня сформованості в ліцеїстів дотримання дисципліни, норм поведінки та відповідального виконання обов'язків, а також здатності до командної взаємодії як складової поведінково-діяльнісного критерію. Вона передбачає оцінювання реальних поведінкових проявів у навчальній, позааудиторній та тренувальній діяльності.

Дослідження здійснюється за допомогою педагогічного спостереження, аналізу діяльності, ситуаційних завдань та тренувальних вправ.

Оцінюваний показник

- дотримання дисципліни, норм поведінки та відповідальне виконання обов'язків, здатність до командної взаємодії

Оцінювані аспекти прояву показника

- дотримання встановлених правил і норм
- відповідальність за виконання обов'язків
- організованість і самоконтроль
- здатність ефективно взаємодіяти в команді

Методи збору інформації

- **Педагогічне спостереження:** оцінка поведінки в повсякденній діяльності
- **Аналіз діяльності:** оцінка виконання доручень і завдань
- **Ситуаційні завдання (кейси):** виявлення моделей поведінки в проблемних ситуаціях
- **Тренувальні вправи:** оцінка командної взаємодії

Ситуаційні завдання (кейси)

Кейс 1: «Порушення дисципліни»

Ситуація: Один із членів команди систематично порушує встановлені правила, що впливає на результат спільної роботи.

Завдання: Оберіть або запропонуйте варіант дій.

Оцінюється:

- реакція на порушення норм
- здатність діяти відповідально
- орієнтація на командний результат

Кейс 2: «Невиконане завдання»

Ситуація: Учасник не виконав свою частину роботи, що ускладнює виконання спільного завдання.

Завдання: Визначити оптимальну модель поведінки.

Оцінюється:

- відповідальність
- готовність допомогти
- командна взаємодія

Кейс 3: «Конфлікт у команді»

Ситуація: У команді виникає конфлікт через різні підходи до виконання завдання.

Завдання: Обрати варіант вирішення ситуації.

Оцінюється:

- дотримання норм поведінки
- здатність до конструктивної взаємодії
- самоконтроль

Тренувальні вправи**Вправа 1: «Виконання командного завдання»**

Мета: оцінка дисциплінованості та відповідальності

Завдання: виконання спільного завдання з чітким розподілом ролей

Оцінюється:

- дотримання інструкцій
- виконання обов'язків
- взаємодія

Вправа 2: «Обмежений час»

Мета: оцінка поведінки в умовах навантаження

Завдання: виконання завдання в обмежений час

Оцінюється:

- організованість
- самоконтроль
- командна координація

Критерії оцінювання (кейси і вправи)

Критерій	Опис	Оцінка
Дотримання дисципліни	Виконання правил і норм	1–5
Відповідальність	Якість виконання обов'язків	1–5
Самоконтроль	Поведінка в складних ситуаціях	1–5
Командна взаємодія	Співпраця з іншими	1–5

Педагогічне спостереження

Здійснюється в процесі навчання та діяльності.

Фіксуються:

- дотримання правил
- ставлення до обов'язків
- взаємодія з іншими

Комбіноване оцінювання

Критерій	Опис	Оцінка
Загальна дисциплінованість	Дотримання норм	1–5
Виконання обов'язків	Рівень відповідальності	1–5
Самоорганізація	Самоконтроль	1–5
Командна взаємодія	Ефективність співпраці	1–5

Інтерпретація результатів

- **Початковий рівень:** систематичні порушення, низька відповідальність, труднощі у взаємодії
- **Середній рівень:** дотримання норм ситуативне, взаємодія нестійка
- **Достатній рівень:** дисциплінованість, відповідальність, ефективна взаємодія
- **Високий рівень:** стійка дисципліна, самоконтроль, лідерство в команді

Методика визначення рівня здатності до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції, аргументованого її відстоювання та морального вибору

Методика спрямована на виявлення здатності ліцеїстів до усвідомленого аналізу власної позиції, її оцінювання, аргументованого відстоювання та здійснення морального вибору як складової рефлексивно-оцінного критерію. Особливість цього показника полягає в його внутрішньому характері, що зумовлює необхідність використання методів, які дозволяють виявити не лише результат, а й процес мислення, прийняття рішень і їх обґрунтування.

Дослідження здійснюється за допомогою ситуаційних завдань (моральних дилем), рефлексивного опитування та педагогічного спостереження.

Оцінюваний показник

- здатність до усвідомленого аналізу та оцінювання власної позиції, аргументованого її відстоювання та морального вибору

Оцінювані аспекти прояву показника

- здатність до самоаналізу
- аргументованість суджень
- здатність здійснювати моральний вибір
- послідовність і обґрунтованість позиції

Методи збору інформації

- **Ситуаційні завдання (моральні дилеми):** виявлення способів мислення і прийняття рішень
- **Рефлексивне опитування:** самооцінка та усвідомлення власної позиції
- **Спостереження:** аналіз аргументації та поведінки під час обговорення

Ситуаційні завдання (моральні дилеми)

Кейс 1: «Складний вибір»

Ситуація: Ти знаєш, що правильне рішення може викликати незадоволення оточення, але воно відповідає нормам і цінностям.

Завдання: Обери варіант дії та обґрунтуй його.

Оцінюється:

- здатність до морального вибору
- аргументація

Кейс 2: «Тиск колективу»

Ситуація: Більшість членів групи підтримує рішення, з яким ти не згоден.

Завдання: Як ти будеш діяти? Обґрунтуй.

Оцінюється:

- здатність відстоювати позицію
- самостійність мислення

Кейс 3: «Відповідальність за рішення»

Ситуація: Ти прийняв рішення, яке призвело до небажаного результату.

Завдання: Як ти оцінюєш свої дії?

Оцінюється:

- здатність до рефлексії
- готовність брати відповідальність

Рефлексивне опитування

Анкета містить відкриті та напіввідкриті запитання.

Приклади запитань:

- Як ви приймаєте складні рішення?
- Чи змінюєте ви свою позицію під впливом інших? Чому?
- Що для вас є основою правильного вибору?
- Як ви оцінюєте свої дії після їх виконання?

Критерії оцінювання

Критерій	Опис	Оцінка
Самоаналіз	Глибина осмислення власних дій	1–5
Аргументація	Логічність і обґрунтованість	1–5
Моральний вибір	Відповідність нормам і цінностям	1–5
Послідовність позиції	Стійкість і усвідомленість	1–5

Спостереження

Фіксується:

- здатність аргументувати думку
- реакція на альтернативні позиції
- участь в обговоренні

Інтерпретація результатів

- **Початковий рівень:** відсутність чіткої позиції, слабка аргументація, уникнення вибору
- **Середній рівень:** часткова усвідомленість, аргументація непослідовна
- **Достатній рівень:** здатність до аналізу й аргументації, усвідомлений вибір
- **Високий рівень:** глибока рефлексія, чітка позиція, переконлива аргументація

Методика визначення рівня здатності до критичної оцінки деструктивних впливів, відповідальності за прийняті рішення та самокорекції поведінки

Методика спрямована на виявлення здатності ліцеїстів розпізнавати та критично оцінювати деструктивні впливи, усвідомлювати наслідки власних рішень і здійснювати самокорекцію поведінки. Специфіка цього показника полягає в поєднанні когнітивного аналізу, ціннісної оцінки та рефлексивного переосмислення власних дій, що зумовлює використання комплексного інструментарію.

Дослідження здійснюється за допомогою ситуаційних завдань (аналізу інформаційних і поведінкових ситуацій), рефлексивного опитування та педагогічного спостереження.

Оцінюваний показник

- здатність до критичної оцінки деструктивних впливів, відповідальність за прийняті рішення та самокорекція поведінки

Оцінювані аспекти прояву показника

- здатність розпізнавати деструктивні впливи
- критичність мислення
- відповідальність за прийняті рішення
- здатність до самокорекції

Методи збору інформації

- **Ситуаційні завдання:** аналіз інформації та поведінкових ситуацій
- **Рефлексивне опитування:** виявлення рівня усвідомлення власних рішень
- **Спостереження:** фіксація поведінкових змін і реакцій

Ситуаційні завдання

Кейс 1: «Сумнівна інформація»

Ситуація: Ви отримали інформацію з неофіційного джерела, яка викликає емоційну реакцію, але її достовірність сумнівна.

Завдання: Як ви будете діяти? Обґрунтуйте.

Оцінюється:

- здатність до критичної оцінки
- перевірка інформації
- обґрунтованість рішення

Кейс 2: «Груповий вплив»

Ситуація: У колективі поширюється позиція, яка суперечить суспільним нормам, але підтримується більшістю.

Завдання: Як ви відреагуєте?

Оцінюється:

- самостійність мислення
- здатність протистояти впливу
- відповідальність

Кейс 3: «Помилкове рішення»

Ситуація: Ви усвідомили, що прийняте вами рішення було неправильним.

Завдання: Які ваші подальші дії?

Оцінюється:

- здатність до самокорекції
- прийняття відповідальності
- готовність змінювати поведінку

Рефлексивне опитування

Приклади запитань:

- Як ви перевіряєте достовірність інформації?
- Чи змінюєте ви свою думку, якщо з'являються нові аргументи?
- Як ви реагуєте на власні помилки?
- Що для вас означає відповідальність за рішення?

Критерії оцінювання

Критерій	Опис	Оцінка
Критичність мислення	Здатність аналізувати інформацію	1–5
Самостійність оцінок	Незалежність суджень	1–5
Відповідальність	Усвідомлення наслідків	1–5
Самокорекція	Здатність змінювати поведінку	1–5

Спостереження

Фіксується:

- реакція на інформацію
- здатність визнавати помилки
- зміна поведінки

Інтерпретація результатів

- **Початковий рівень:** некритичне сприйняття інформації, уникнення відповідальності, відсутність самокорекції
- **Середній рівень:** часткова критичність, ситуативна відповідальність
- **Достатній рівень:** здатність аналізувати інформацію, відповідальність за рішення
- **Високий рівень:** системне критичне мислення, усвідомлена самокорекція поведінки

Методичний план-розробка тренінгу для педагогів

Тема: Формування практичної готовності педагогів до інтеграції ціннісного компоненту та організації виховних ситуацій у навчальному процесі

Мета: Сформувати в педагогів практичну готовність до організації виховних ситуацій, інтеграції ціннісного компоненту в освітній процес та розвитку відповідальної поведінки учнів.

Завдання:

- актуалізувати уявлення педагогів про сутність ціннісно орієнтованого навчання;
- ознайомити з методами створення та аналізу виховних ситуацій;
- відпрацювати навички інтеграції ціннісного компоненту в навчальну діяльність;
- розвинути вміння моделювати педагогічні ситуації та здійснювати їх аналіз;
- сприяти формуванню готовності педагогів до розвитку відповідальної поведінки учнів.

Тривалість: 4 академічні години

Форма проведення: тренінг з використанням інтерактивних технологій навчання

Методи та форми роботи: інтерактивні вправи, мозковий штурм, робота в малих групах, рольові ігри, моделювання педагогічних ситуацій, ситуаційний аналіз (case-study), рефлексивні вправи.

Матеріально-технічне забезпечення:

роздаткові матеріали, картки із ситуаціями, фліпчарт, маркери, мультимедійне обладнання.

Очікувані результати: У результаті тренінгу педагоги:

- володітимуть методами створення виховних ситуацій;
- зможуть інтегрувати ціннісні аспекти у зміст навчальних занять;
- набудуть досвіду моделювання та аналізу педагогічних ситуацій;
- підвищать рівень готовності до формування відповідальної поведінки учнів.

Структура тренінгу

1. Вступна частина (20 хв.)

Організаційний етап передбачає знайомство учасників, визначення очікувань та правил роботи. Застосовується вправа «Очікування», що дозволяє виявити професійні запити педагогів і налаштувати їх на активну участь у тренінгу. Окреслюється актуальність теми та її значення для сучасного освітнього процесу.

2. Теоретико-мотиваційний блок (40 хв.)

Розкривається сутність ціннісного компоненту в освіті, роль виховних ситуацій у формуванні відповідальної поведінки учнів. Застосовується метод мінілекції з елементами дискусії. Проводиться мозковий штурм щодо визначення ефективних способів впливу на ціннісні орієнтації учнів.

3. Практичний блок (2 год.)

У межах цього блоку реалізується серія інтерактивних вправ:

- **Вправа «Конструктор виховної ситуації»** Учасники в малих групах розробляють приклади виховних ситуацій, спрямованих на формування відповідальної поведінки учнів, з урахуванням реальних умов освітнього процесу.

- **Рольова гра «Педагогічна взаємодія»** Моделюються типові педагогічні ситуації (порушення дисципліни, конфлікти, моральний вибір), у яких учасники відпрацьовують варіанти педагогічної поведінки.

- **Ситуаційний аналіз (case-study)** Аналізуються запропоновані кейси, що містять проблемні ситуації виховного характеру. Учасники визначають можливі стратегії дій педагога, обґрунтовують їх доцільність та прогнозують результати.

- **Вправа «Інтеграція цінностей»** Педагоги розробляють фрагменти навчальних занять із включенням ціннісного компоненту (громадянськість, відповідальність, взаємодія).

4. Рефлексивно-узагальнювальний блок (40 хв.)

Проводиться обговорення отриманого досвіду, аналіз труднощів і досягнень. Використовується вправа «Рефлексивне коло», що дозволяє учасникам усвідомити власні професійні зміни. Узагальнюються результати тренінгу та визначаються перспективи подальшого впровадження набутих умінь у практику.

Методичні рекомендації:

Ефективність тренінгу забезпечується активною залученістю учасників, орієнтацією на їхній практичний досвід і створенням безпечного середовища для професійної взаємодії. Особливу увагу доцільно приділити зв'язку між теоретичними положеннями та реальними педагогічними ситуаціями.

Довідки про впровадження

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЛІЦЕЙ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ
ПІДГОТОВКОЮ «СЛОБОЖАНСЬКИЙ»**

вул. Генерала Момота, буд. 5, м. Харків, 61115

тел.: +38 (099) 310 83 47, e-mail: khkadet-info@ukr.net, вебсайт: <https://kadet.kh.ua/>, код ЄДРПОУ 38495321

№ 01-10/ 190 від 24.04.2026 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дослідження Магіліна Олексія Владиславовича
на тему «**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ
УЧНІВ ЛІЦЕЇВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ
ПІДГОТОВКОЮ**»

З 2021 р. до 2025 р. в освітньому процесі Державного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Слобожанський» було впроваджено основні теоретичні та практичні положення дослідження Магіліна Олексія Владиславовича.

Було проведено педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи), метою якого була перевірка ефективності педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцею. Проведений експеримент дав змогу простежити динаміку змін досліджуваної якості та оцінити результати їх впровадження.

На різних етапах освітнього процесу педагогічні працівники та ліцеїсти послуговувались практичними і методичними рекомендаціями, викладеними у дисертаційній роботі та наукових публікаціях Магіліна О.В. Зокрема, положеннями про посилення громадянсько-патріотичної спрямованості освітнього середовища ліцею шляхом реалізації наскрізної ідеї формування громадянсько-патріотичної позиції через усі компоненти освітнього процесу і забезпечення її інтеграції з виховною, військово-фізичною і соціально-психологічною підготовкою ліцеїстів.

У межах роботи зі стейкхолдерами Магілін О.В. організував і провів низку зустрічей з військовослужбовцями, представниками ВВНЗ, ветеранами, волонтерами, представниками громадських і благодійних організацій, органів державної влади.

Впровадження результатів дисертаційної роботи «Формування громадянсько-патріотичної позиції учнів ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою» Магіліна О.В. підтвердило його актуальність, наукову новизну та практичну значущість дослідження.

Довідка обговорена та затверджена на засіданні педагогічної ради протокол №5 від 25.03 2026 р.

ВО начальника Державного ліцею
з посиленою військово-фізичною
підготовкою «Слобожанський»
генерал-майор

Олексій СЕРЕДА

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «ХАРКІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ З ПОСИЛЕНОЮ
ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ «РЯТУВАЛЬНИК»»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ**

вул. Дванадцятого Квітня, 12, м. Харків, тел./факс (057) 725-84-54,
E-mail: ryatuvalnik@ryatuvalnik.com.ua, сайт <https://ryatuvalnik.com.ua/>
код ЄДРПОУ 24480983

№ 05-26/05 від 11.03.2026р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дослідження
Магіліна Олексія Владиславовича

**на тему «ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ
ПОЗИЦІЇ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ
ПІДГОТОВКОЮ»**

З 2023 р. до 2025 р. в освітньому процесі КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ «ХАРКІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ «РЯТУВАЛЬНИК»» ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ було впроваджено результати дослідження Магіліна Олексія Владиславовича. Апробації був підданий рекомендований автором комплекс форм та методів формування громадянсько-патріотичної позиції учнів.

Результати дослідження використовувались під час активного залучення учнів до соціально значущих заходів, волонтерської діяльності, проєктної роботи (зокрема створення «книг пам'яті», участь у меморіальних та громадянських ініціативах тощо). Також було використано комплекс форм і методів формування громадянсько-патріотичної позиції учнів у позакласній у позаурочній виховній роботі, зокрема щодо стимулювання рефлексивного осмислення учнями власного досвіду громадянсько-патріотичної діяльності як засобу формування усвідомленого ставлення до громадянських обов'язків і відповідальної поведінки.

Результати дослідження мають суттєве значення для розвитку системи виховної роботи в КОМУНАЛЬНОМУ ЗАКЛАДУ «ХАРКІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ «РЯТУВАЛЬНИК»» ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ, сприяють

популяризації ідеї організації партнерської взаємодії із суб'єктами громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони.

Результати дослідження Магіліна О.В. підтверджують високий науковий рівень і практичну значущість пропонованої роботи, позитивно впливають на організацію освітнього процесу у закладах з посиленою військово-фізичною підготовкою, сприяють розвитку особистісних якостей здобувачів освіти.

Результати наукового дослідження було обговорено та схвалено на засіданні педагогічної ради ліцею (протокол № 5 від 10.03.2026 р.)

Начальник ліцею

Анастасія Дановська

Сергій ФОРОСТОВЕЦЬ

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА РАДА

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«ЛІЦЕЙ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ
"ПАТРІОТ"» ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

вул. Лесі Українки, 13, с-ще. Есхар, Чугуївський р-н., Харківська обл., 63524, тел. (факс) (05746) 30-173
e-mail: lvka@internatkh.org.ua ЄДРПОУ 22647376

від 24.04.2026 р. № 141

На № _____ від _____ 20__ р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Магіліна Олексія Владиславовича

на тему «ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ
УЧНІВ ЛІЦЕІВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ»

Упродовж 2023–2025 рр. в освітньому процесі КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ «ЛІЦЕЙ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ «ПАТРІОТ»» ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ було впроваджено окремі положення та практичні напрацювання дослідження Магіліна Олексія Владиславовича. Зокрема, апробовано авторські підходи до формування громадянсько-патріотичної позиції учнів, що базуються на визначених структурних компонентах та педагогічних умовах.

У ході впровадження використовувалися теоретичні напрацювання дослідження, зокрема результати дефінітивного аналізу ключових понять та обґрунтування структури громадянсько-патріотичної позиції здобувачів освіти. Практична реалізація здійснювалася через організацію освітніх і виховних заходів, спрямованих на розвиток громадянської свідомості, національної ідентичності та відповідального ставлення до суспільних обов'язків.

Особливу увагу приділено впровадженню педагогічних умов формування громадянсько-патріотичної позиції, що передбачали поєднання навчальної, позакласної та позаурочної діяльності. Учні активно залучалися до дослідницьких проєктів, тематичних заходів, дискусій, а також до участі у громадських ініціативах та заходах національно-патріотичного спрямування.

Результати дослідження мають практичну цінність для вдосконалення системи виховної роботи у КОМУНАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ «ЛІЦЕЙ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ «ПАТРІОТ»» ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ, сприяють підвищенню ефективності освітнього процесу та розвитку особистісних якостей учнів, необхідних для свідомої громадянської позиції.

Матеріали дослідження були розглянуті та схвалені на засіданні педагогічної ради ліцею.

Довідка затверджена протоколом педагогічної ради № 10 від 30 квітня 2026 р.

В.о. начальника

Любов ПЕРЕПЕЛИЦЯ

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИвул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, тел. (057) 700-35-23, факс (057) 700-69-09
e-mail: rector@hnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125585Від М. О. Довідка № 01/10-294

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Магіліна Олексія Владиславовича

на тему «**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ
УЧНІВ ЛІЦЕЇВ З ПОСИЛЕНОЮ ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНОЮ ПІДГОТОВКОЮ**»

Упродовж 2021–2025 рр. в освітньому процесі Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди здійснювалося впровадження результатів наукового дослідження Магіліна Олексія Владиславовича, виконаного в межах підготовки в аспірантурі.

Основні теоретичні положення дослідження, зокрема результати аналізу наукових підходів до формування громадянсько-патріотичної позиції, уточнення понятійно-категоріального апарату та обґрунтування структури досліджуваного феномену, були використані в освітньому процесі університету.

Практичні напрацювання дослідження впроваджено в зміст освітнього компонента «Провайдинг освітніх технологій», зокрема під час оновлення модуля «Педагогіка дозвілля». Оновлення змісту модуля передбачало інтеграцію ідей громадянсько-патріотичного виховання в організацію дозвіллевої діяльності здобувачів загальної середньої освіти, застосування сучасних форм і методів виховної роботи, орієнтованих на розвиток соціальної активності, громадянської відповідальності та національної свідомості.

Окремі результати дослідження були використані в організації волонтерської діяльності студентів університету. Зокрема, впроваджено підходи до формування громадянсько-патріотичної позиції через залучення здобувачів освіти до соціально значущих ініціатив, благодійних акцій, громадських і патріотичних заходів, що сприяло розвитку їхньої активної громадянської позиції та відповідального ставлення до суспільних викликів.

Упровадження результатів дослідження сприяло підвищенню якості освітнього процесу, оновленню змісту підготовки майбутніх педагогів, а також розвитку практик громадянсько-патріотичного виховання серед студентства.

Матеріали дослідження обговорено та схвалено на засіданні кафедри освітології та інноваційної педагогіки. Довідка затверджена протоколом № 18 від «14» квітня 2026 р.

Ректор

Юрій БОЙЧУК